

Eenzaam maar niet alleen

Wilhelmina prinses der Nederlanden

bron

Wilhelmina prinses der Nederlanden, *Eenzaam maar niet alleen*. W. ten Have, Amsterdam 1959

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/wilh001eenz01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de [gebruiksvoorwaarden](#).

Dankbetuiging

Den heer Th. Booy betuig ik mijn grote erkentelijkheid voor de hulp en medewerking die hij als auteur tevens vriend van onze taal mij verleende bij de samenstelling van dit boek.

Al werkend aan mijn manuscript is mij gebleken, dat het opschrijven van mijn gedachten en herinneringen iets geheel anders is dan het schrijven van een boek. Dit laatste was een taak waarvoor ik tot dusver nimmer geplaatst werd. Van nabij ben ik er getuige van geweest hoeveel tijd, toewijding, accuraatheid en vakkennis de heer Booy aan dit boek gegeven heeft.

Hier wil ik ook een woord van dank richten tot mevrouw S.E. Booy-barones van Randwijck, die mijn rechterhand is geweest bij de besprekingen, die rond dit boek werden gevoerd.

Ik betuig voorts mijn dank aan de heer B. Bolt, die een aantal gegevens voor mij heeft nageslagen.

Tenslotte dank ik mejuffrouw T.H. Meijer voor het vele typewerk, dat zij met het oog op dit boek voor mij heeft verricht.

PRINSES WILHELMINA

Inleiding

Toen ik op het punt stond deze inleiding te schrijven, kwam de Kerstrede van het jaar 1951 van onze Koningin. In een enkele korte zin vond ik er de gedachte in uitgedrukt, die aan dit boek ten grondslag ligt. Zij zegt: *‘Door God geleid is zo, vanuit de eeuwig ruisende zee, ons Vaderland zichzelf geworden’*.

Door God geleid.

Geen massaproduct, doch een volk, een persoonlijkheid; gestadig zich ontplooiend, gegroeid tot wat het nu is.

Door de bemiddeling van mensen laat Hij zijn wil volbrengen. Zo is ons Vaderland zichzelf geworden.

aant

DIT BOEK DRAAG IK OP
AAN DE VADER DES VADERLANDS
EN AAN MIJN DOCHTER KONINGIN JULIANA.

Aan de Vader des Vaderlands om wat hij deed als dienaar van god en Land.

Er zijn tijden waarin wij als vanzelf voelen dat alles is vastgelopen en het zó niet verder kan gaan, dus dat de historie in een beslissend tijdsgewricht is komen te verkeren. Het is opmerkelijk, hoe in de loop der geschiedenis er juist in die tijden figuren verschijnen, die het verlossende woord spreken en de verlossende daad of daden verrichten, die het lot der volken in nieuwe banen sturen. Door de bestaande gedachtenwereld en de omstandigheden van het ogenblik heenziende, ontwaren deze uitzonderlijk scherpzienden en fijnbesnaarden het beeld van de toekomst. Uit hun geest komen gedachten voort, die hun tijd ver vooruit zullen blijken te zijn. Door deze te verkondigen en door voor te gaan bij hun toepassing, zetten zij de eerste schreden op de weg die leidt tot verwezenlijking daarvan. Wat ik hier opmerk is niet te verklaren uit een toevallige samenloop van omstandigheden. Het is de wil van die hoge Wijsheid, die, zonder dat de mensen die de geschiedenis maken zich ervan bewust zijn, de historie bestiert door de mensen, die Zij zendt om het Goddelijk beleid ten uitvoer te brengen.

Als een draad lopen deze gebeurtenissen door de eeuwen heen en zij behouden hun betekenis in het heden en in de toekomst. Indien ik bij U op instemming daarmede

hoop, dan is het niet op een 'ja' knikken op, of een voor waar houden van de door mij ontwikkelde gedachte. Ik heb iets heel anders op het oog, iets heiligers, namelijk het ontdekken en het zich bewust worden van die Leiding zelf.

Eén, die de toekomst in dit licht heeft leren zien en haar heeft leren begrijpen, is de man, die er plotseling was toen ons Vaderland de bange uren van zijn geboorte door moest maken. Die het door de stormen van de tijd heeft heengeleid. Hij wist zich geroepen mede de toekomst te bouwen, gehoorzaamend aan die Wijsheid. En hij zweeg omdat hij dit wist.

Vóór zij er waren, zag hij voor zijn geestesoog Recht en Vrijheid voor mensen en volken. Vrijheid van geweten, vrijheid God te dienen zoals men voelt dat het moet, gelijkelijk voor allen naar eigen overtuiging. Dit leefde reeds als werkelijkheid in zijn hart en denken. Worstelend tegen geestelijke krachten, die over grote staatkundige overmacht beschikten, zowel politiek als militair en economisch, werd hij gesteund door een klein en verarmd volk, maar dat tot alle offers bereid was, waar het door de dwingelandij van een meedogenloze onderdrukker zijn rechten en vrijheden verloren had. Voor het bereiken van zijn doel beschikte Willem van Oranje slechts over een handvol krijgsvolk. 'Nul n'est besoin d'espérer pour entreprendre, ni de réussir pour persévérer'. - 'Standvastigh is gebleven mijn hert in tegenspoed'. - Zijn levenshouding en zijn beleid had hij vastgesteld en hij bleef dat voor-beeld steeds getrouw. Van hem heeft iemand getuigd: 'Hij wandelde als ziende de Onzienlijke'.

Zijn visie is en blijft de toetssteen waaraan de zuiverheid van beginselen en menselijke drijfveren getoetst kunnen worden. Wat hij begonnen is werkt nog door, ver buiten onze grenzen. Ons volk en de Vader des Vaderlands hebben gezamenlijk ons land tot bakermat van de Vrijheid gemaakt; het was toenmaals de hoop en het toevluchtsoord van alle verdrukten en vervolgd.

Opedragen aan mijn kind, onze Koningin Juliana.

Naamgenote van de moeder van de grondlegger van onze onafhankelijkheid, die in haar zoon die eigenschappen heeft aangekweekt, die hem ondanks zijn staatkundige en politieke opleiding - het doorlopen van de machiavellistische school aan het hof van Karel V - het heldere inzicht gaven in de vaak troebele en onzuivere drijfveren en overwegingen van dit bedrijf. Zodat hij eens en voor al deze verwierp en afzwoer, om alleen de stem van zijn geweten te volgen, bij alle beslissingen die hij nam, en zich niet te laten leiden door mensen en hun overwegingen, maar door God alleen. Juliana van Stolberg heeft haar gehele leven die lijn doorgetrokken en deze haar kinderen ingeprent, diep in hun hart. Zij is voor vele van haar tijdgenoten een voorbeeld van hogere wijsheid en innerlijke sterkte geweest.

Ik ontdek in de oude Juliana eigenschappen, die ik in de jonge terugvind. Voor mij bestaat er een sterke verbondenheid tussen deze twee Juliana's.

God zegene verder dit leven en stelle het bij voortduring tot een baken, vanwaar Zijn licht uitstraalt over

aant.

de donkere golven voor de varenden op de levenszee.

Men verwachtte niet, dat dit geschrift een politiek of historisch relaas of een autobiografie zal bieden. Deze bewegen zich op een ander plan dan waarop hetgeen hier volgen zal zich voltrokken heeft. Ik wil dan ook de lezer verzoeken mij op dat hoge plan te volgen.

Wat hier aan de orde is, is het door God geleid zijn van ons volk, in verleden, heden en toekomst.

In zoverre ik daarin tijdens mijn regering betrokken was, wil ik in dit boek Zijn bestel over mijn leven trachten te beschrijven. In die Leiding lag in zijn diepste grond de band tussen ons volk en mij. De verbondenheid tussen het Nederlandse volk en de Vader des Vaderlands en ook mij vindt in diepste wezen haar oorsprong in gemeenschappelijk vertrouwen in, en in een openstaan voor die Leiding, die ons leven tot zijn bestemming brengt.

Vooraf ga de mededeling, dat ik pogen zal mijn leven en handelen te zien als dat van een buitenstaander, wiens innerlijke drijfveren ik ken. Ik hoop daardoor tot een zo objectief mogelijk beeld te geraken. Vóór alles moet dit beeld levens- en waarheidsgetrouw zijn. Zó alleen kan het beantwoorden aan de eisen die het hoge doel aan dit boek stelt.

Al hetgeen daarin beschreven zal worden, speelde zich af op de meest reële wijze in het reële leven, zo nuchter als dit zich iedere dag overnieuw voordoet. Zolang wij 'aarden vaten' zijn, spreekt dit vanzelf.

Wat van God komt, vraagt geen opsmuk van mensen, is er zelfs wars van. Het komt recht op ons af, zoals wij zijn, en het heft ons op.

Het kan ons eigenlijk niet ontgaan hoe in sommige situaties de omstandigheden en gebeurtenissen als een meesterlijk gelegde legkaart in elkaar passen, om tenslotte gezamenlijk een indrukwekkend beeld te vormen. Dan beseffen wij hoe ver zulke composities boven ons menselijk kunnen uitgaan.

Daarentegen kan het leven ook veel vraagtekens met zich brengen, onbegrijpelijk zijn, en wij moeten over veel geduld kunnen beschikken, willen wij daarin de Leiding van God onderkennen. Ik voor mij ben ervan overtuigd, dat deze, zij het voor ons verborgen, bij de lotsbepaling zowel van volken als van de enkele mens nimmer ontbreekt.

Deze onnaspeurlijkheid van God behoeft ons niet te verwonderen, zolang, ik herhaal het, onze geesten besloten zijn in aarden vaten. In de grote lijn echter, namelijk als wij ons het gehele beeld voor de geest roepen, kunnen wij die Leiding vinden en volgen. Wie Christus' Leiding ontdekt heeft, leert haar steeds meer en duidelijker onderkennen.

Gelijk in de natuur alles een ontwikkelingsgang heeft en uitgroeit, zo ging en gaat het ook wat mij betreft bij het mij bewust worden van de hogere Leiding in mijn leven. Dit bewustzijn nam tenslotte mijn hele persoon in beslag en beheerste mijn daden. Ik mocht er kracht uit putten en wijsheid voor de vervulling van mijn taak en mijn roeping tegenover mijn landgenoten.

Vader en moeder

Vader

Laat ik beginnen met te vertellen, dat ik nòg de wandelstok van vader bezit, waarmee ik altijd mocht spelen als wij samen kuierden. Wandelen is wel een te groot woord voor het gedribbel van een drie- of vierjarig kind.

Thans speelt Marijke met zijn mooie dominospel, dat ik in hoge ere houd, in dezelfde kamer en op dezelfde plaats waar wij dit samen deden. Wij gebruikten de dominostenen eerst voor het maken van primitieve bouwsels; later, bij het rijpen van mijn bevattingsvermogen, legden wij de stenen heel echt, zoals dat in het spel moet.

Een waar feest was het, als we gingen spelen met zijn groot zinken bad, dat - o wonder voor die tijd - reeds kranen voor warm en koud water had. Wij maakten dan

aant.

van papier van zijn schrijftafel scheepjes en lieten die varen.

Ik had een vast speeluurtje bij vader; ik meen mij te herinneren, dat het om vijf uur begon. Ik kreeg dan een mooie jurk aan met open hals en zonder mouwen, met een grote ceintuur en strikken van dezelfde kleur op m'n schouders. Als dit toilet voltooid was, werd ik via de grote trap en de grote zaal in de werkkamer van mijn vader geleid en daar begon dan de pret!!

Nauwelijks herinner ik mij hem te paard; éénmaal slechts zag ik hem uitrijden, op een zeer grote zware koolvos, Pantalon genaamd. Vader was heel groot en fors gebouwd. Ook bleef de voorstelling mij bij van zijn vertrek voor de jacht in arren, bij prachtige sneeuw. Hier bij ons op Het Loo valt vaak meer sneeuw dan in de Hollanden. Moeder en ik arden soms ook in haar mooie oude kleine ar; dat was me een feest! Wij zaten knus gehuld in bontmantels, die vader ons gegeven had, beide precies hetzelfde, behalve natuurlijk de afmeting.

Veel eerder dan ik mij herinneren kan, was er in het park een chaletje voor mij opgetrokken. Vlak daarbij had ik een duiventil, een eendenvijver, schommel en wip en een pomp. Ik hield konijnen en kippen en niet te vergeten was er voor mij de ezel Grisette, waar ik veel mee reed. Ook had ik verscheidene jaren één of meer geitjes als speelkameraden. Ik herinner mij het huppelen met hen over de paden van het park.

Langs de Koningslaan was de hertenkamp met witte damherten, die uit de hand aten en hun haver uit voerbak-

ken kwamen halen; zij werden daar naartoe geroepen door een hoornsignaal van de oude Peters, die, behalve voor de herten, ook voor de jachthonden zorgde. Soms ging ik met deze honden wandelen; als zij een nest met jongen hadden stonden zij natuurlijk in het middelpunt van mijn belangstelling.

Aan de Koningslaan woonde mijn vaders eerste jachtopziener, Peters, die altijd voor vader persoonlijk dienst deed als hij op jacht ging. Niet alleen Peters was voor ons belangrijk, maar ook zijn gezin. Wij kwamen vaak bij hen aan huis, ik vond daar leeftijdsgenoten, die met mij speelden.

Het was een patriarchale tijd, althans hier op de Veluwe. Er was een aantal oude geslachten, dat sedert onheuglijke tijden, van generatie op generatie, werk bij ons vond. Dit gaf een bijzondere band en bijzondere relaties tussen de leden daarvan en ons, Oranjes.

Voor mij als kind speelde ook de oude geweermaker Overdijking een grote rol, want als er iets stuk was aan mijn speelgoed was hij de goede 'fee' die het herstelde. Hoeveel zwijgende apen, clowns, enzovoort, hij wel niet weer tot muzikanten herschapen heeft!!

Laat ik ook niet de oude tuinbaas Kraaijenbrink vergeten, met wie vader alles besprak wat bloemen en planten aanging, want op de tuin was hij erg gesteld. Ook voor mijn tuintje - ik had een eigen tuintje - bestelde hij alle bloeiende planten, onder andere een hele beplanting van dwergroosjes (Perle d'Or) langs het pad daar doorheen. Ook de kassen en kasplanten hadden vaders belangstel-

aant.

ling; hij schonk moeder vele mooie uitheemse planten van allerlei soort en herkomst.

Moeder droeg er zorg voor, dat ik het hele jaar door vaders kamer van bloemen voorzag. Eerst plukken en dan schikken, dat was mijn taak. Wat was hij er altijd blij mee! Natuurlijk kreeg moeder ook haar deel.

Mijn eerste pony en de eerste ponywagen, waarin ik door het park gereden werd, herinner ik mij haast niet meer, maar des te levendiger zie ik voor mij de dolle vreugde en opwinding bij het vooruitzicht op Shetland pony's. Op een dag, laat in het najaar, beloofde vader mij deze opeens, nog wel vier Shetlands. Eindelijk zouden zij komen. Het was al donker, toen moeder en ik ze tegemoet gingen, steeds luisterend of wij hun hoeven op de weg reeds hoorden. Wat duurde dat wachten lang! Eindelijk, daar kwamen zij. Ze werden meteen in de stal gebracht, waar een warm bed van stro op ze wachtte. De volgende dag moest ik ze namen geven. De roodschimmel met bruin er door heen noemde ik Brownie, de moorkop Puck, het zwartje Blackie en zijn kameraad, het vosje, Baby. Baby werd mijn eerste rijpaardje. Het heeft een hoge ouderdom bereikt. Ik kreeg een panier, waar de nieuwelingen voor gespannen werden en reed daar veel mee. Deze namaak-mandenwagen was al lang niet meer uit tenen gevlochten, maar hij had de oude vorm, alsmede het geschilderde mandenmotief van de paniers.

Toen ik ongeveer zestien was, kreeg ik van onze oude koetsier-majoor les in het mennen met dit vierspan, om het geleerde later toe te passen op een vierspan grote

paarden, dat moeder mij toen gaf. Baby ging altijd mee op de wandeling, zoals vroeger Grisette; duurde deze lang, dan werd ik op haar gehesen en oefende een drafje of galopje, terwijl de man er naast liep.

Verder kreeg ik op kinderlijke wijze rijles in de buitenmanege. Toen dat te eentonig werd, ging één van de heren van de omgeving naast mij rijden op de reusachtige oude Pantalon (laatste rijpaard van mijn vader); hij had mij daarbij aan de longe, maar Baby, die niet van zin voor humor ontbloot was, manoeuvreerde zó, dat zij mét haar ruiters steeds onder het hoofd van Pantalon doorschoot. Het longeren werd hierdoor volkomen onmogelijk gemaakt en er moest een klein paard - een 'cob' - worden gekocht, dat dit spelletje niet kon uithalen.

Zolang mijn vader van een goede gezondheid genoot, trokken wij nogal wat op en neer. Tussen Kerstmis en Nieuwjaar vond de grote verhuizing van Het Loo naar Den Haag plaats. Daar bleven wij tot enkele weken na Pasen om vervolgens naar Amsterdam te gaan voor het officiële zesdaagse bezoek. Dan kwam Het Loo weer aan de beurt. Het verblijf daar werd onderbroken door een reis naar Arolsen, naar mijn grootouders, waar meestal een grote familie-reünie werd gehouden, waaraan ook de kleinkinderen deelnamen. Na dit bezoek ging vader kuren. Soms kuurde moeder ook, doch dit was niet dezelfde kuur. Daarna kwam er een toegiftje voor het plezier. Vervolgens keerden we terug naar Het Loo tot midden september, om dan naar Den Haag te gaan voor de ope-

ning van de Staten-Generaal. Hierna vertrokken wij naar Het Loo om te genieten van het herfsttij, dat daar zo prachtig kan zijn met zijn opwekkende lucht en schitterende kleuren.

Men ging toentertijd niet voor een dagje op en neer; was men op een plaats gevestigd, dan bleef men er tot de periodieke verhuizing. Men reisde meestal per trein, doch dit kostte veel meer tijd en voorbereiding dan nu. Men zag er niet tegen op lange tochten per rijtuig te maken en dat ging dan vaak wel in één dag op en neer. De rijtuigen waren gemakkelijk ingericht, doch het waren niet meer de oude reiswagens. Ik herinner mij een tocht van Het

^{aant.} Loo naar Arnhem op en neer en een reis van Het Loo naar Oranje-Nassau's Oord. Toen mijn grootmoeder nog leefde - de moeder van vader - moet hij nogal eens voor het avondeten overgekomen zijn naar Soestdijk, waar zij woonde, om reeds diezelfde avond weer naar Het Loo terug te gaan. Met tweemaal pleisteren was dat mogelijk. Hij reed dan met het vierspan in galop. Mijn man en ik deden er met zijn schimmels ongeveer vier uur over. Wij reden dan in snelle draf en hielden één relais.

Uit de late tachtiger jaren herinner ik mij, rijdend met moeder op de weg, de eerste vélocipède te hebben gezien. Eén hoog wiel met een klein er achter.

Kort voor zijn zeventigste verjaardag, die op 19 februari 1887 viel, begon mijn vader lijdend te worden en de feesten ter ere van die verjaardag kon hij niet meemaken. Moeder en ik vervingen hem. Het was die dag, na een feestelijke rit door Den Haag en Scheveningen, dat onze paarden, bereden door één postiljon, er van door gingen van de oude tol op de Oude Scheveningseweg tot vóór het paleis op het Noordeinde, waar zij niet verder konden vanwege de drommen publiek.

De postiljon verloor zijn zelfbeheersing het eerst en liet zich van zijn paard vallen. Spoedig volgden de twee mannen op de achterbok, zodat moeder geheel alleen met mij voortrende en dat tot overmaat van ramp ook nog zonder dat een teugel te grijpen viel.

Groot was de algemene ontsteltenis. Moeder hield zich ongelooflijk, ook toen zij het vader moest vertellen, maar ik was geen held, en het leek wel of ik niet te bewegen zou zijn 's avonds per galarijtuig - deze keer met twee postiljons en vier paarden voor grotere veiligheid - weer uit te gaan en dit was toch zo dringend nodig om de verontruste mensheid ervan te overtuigen, dat noch moeder noch ik gedeerd waren. Eindelijk gaf ik mij gewonnen, omdat ik moeder niet in de steek wilde laten bij deze door mij gevaarlijk geachte onderneming. En zo gingen we die avond naar donderend vuurwerk en illuminatie kijken.

Vader bleef gelukkig toen nog niet aanhoudend ziek. Het gewone program, namelijk de jaarlijkse bezoeken, de reis en de kuur, kon later in het jaar nog worden afgewerkt. Ook het eerste gedeelte van 1888 verliep normaal,

maar de terugkeer naar Den Haag aan het eind van het jaar kon wegens verergering van vaders ziekte niet plaats hebben.

Wegens zijn toestand, die pas in de lente van 1889 verbeterde, moest zijn veertigjarig jubileum in maart ongemerkt voorbijgaan, en eerst op de dag, waarop hij voor veertig jaar ingehuldigd was, konden de vlaggen verschijnen.

Vader kwam de laatste jaren haast niet meer buiten. Ik herinner mij zijn laatste wandeling; hij was toen zó verzwakt, dat hij niet verder kon komen dan één van de bruine beuken aan de weg naar het chalet. Daar stonden stoelen en zat hij een poosje met één van zijn heren. Ik weet niet of dit in 1889 of in 1890 was.

Toen hij in zoverre hersteld was, dat moeder hem met een gerust hart voor korte tijd kon verlaten, ging zij met mij, om uit te rusten van de zéér vermoeiende verpleging, voor een bezoek van tien dagen naar Segenhaus, een huisje in de bergen en bossen boven de Rijn bij Neuwied. Wij waren daar de gast van de zuster van haar moeder, mijn oud-tante Marie.

De winter '89-'90 verliep vrij gunstig. Op 19 februari gaf vader op Het Loo een groot feestmaal. Alle gasten kwamen en vertrokken per extra-trein. Wat was dit een grote gebeurtenis in ons zo stille leven van toen! Ik mocht het begin van het diner meemaken. Het was de laatste maal geweest, dat vader onder de mensen verscheen.

In de zomer was zijn toestand gunstig. Moeder kon toen een bezoek brengen aan Nijmegen, bij gelegenheid

van de maskerade van Leiden, die daar op het Valkhof plaats had. Karel V ontving onder de grote historische boog zijn edelen, die hem hulde brachten. De mooie gewaden maakten natuurlijk op mij als kind de nodige indruk.

Ook bezocht moeder officieel Arnhem. Zij nam mij ook toen mee.

In augustus verergerde vaders toestand en volgde een herhaling, zo niet erger, van de winter van '89. De Raad van State moest andermaal het Koninklijk Gezag uitoefenen. Na het verstrijken van de wettelijke termijn hadden de Staten-Generaal bij wet moeder als Regentes aangewezen. Zij werd de twintigste november als zodanig in hun vergadering beëdigd. Zij moest daarvoor naar Den Haag en ik herinner mij nog levendig de strijd die het haar gekost heeft van het ziekbed van vader weg te gaan. Vader, die zó ziek en hulpeloos was, achter te laten! Intens maakte ik dit mee.

Tijdens zijn zware lijden waren moeder en ik nooit uit zijn gedachten en zodra hij maar even beter was, bedacht hij van alles om ons genoeg te doen. We kregen kostbare, prachtige geschenken.

Zo kwam hij één van zijn laatste levensjaren op de gedachte mijn chalet te vergroten en daar een keuken in te richten. Het geheel heeft hij nog gezien en in de zomer van 1890 kon hij het servies nog uitzoeken. Maar toen alles gereed was, was hij reeds heengegaan.

Wat heb ik daar al kokende genoegelijke uren doorgebracht. En hetzelfde geldt voor mijn kind en kleinkinde-

ren. Moeder liet boven in het chalet bij de verbouwing een veranda voor mij inrichten, die een mooie wandbeschildering had en een oude deur met klopper.

Het speeluurtje met mij moest vader natuurlijk opgeven, maar hij liet mij, zo vaak dit maar enigszins kon, komen om van mij te horen wat ik beneden speelde en soms was hij daar nog geheel in.

Ofschoon zijn lijden de laatste maanden zodanig toenam, dat ik hem niet kon bezoeken en ik dit dus niet meemaakte, wierp dit toch een diepe schaduw op mijn leven. Heel Het Loo stond in het teken ervan. Er lag een druk op alles. Beide keren, dat hij zo ziek was, was moeder steeds aan zijn ziekbed en zag ik haar bijna nooit. Wat betekent het veel voor een kind, als moeder uit haar leven verdwijnt en dat voor zó lang!

De laatste nacht kwam zij helemaal niet naar bed - ik sliep al een poos voor de gezelligheid bij haar op de kamer - en die nacht voelde ik, dat er iets vreselijks daarboven, bij vader, gebeurde. Men probeerde dat weg te houden van mij, maar toch begreep ik wat dat vreselijke was.

Toen alles voorbij was, kwam moeder naast mijn bed en vertelde mij diep ontroerd, dat vader overleden was.

Van dit ogenblik af veranderde er veel, juist ook in mijn leven. Het was uit met mijn ongestoord spelen; steeds moest ik er bij zijn, als moeder mensen voor rouwbeklag ontving.

En dan die doodse stilte overal, en de dichte luiken, al

die zwarte gedaanten met lange sluiers, ook in huis, en bovenal moeder zó verdrietig en gehuld in angstwekkend veel crêpe. Ik kon daar helemaal niet tegen.

Het vroom dat het kraakte; de erewacht voor Het Loo moest om het uur worden afgelost, omdat geen mens het uithield langer onbeweeglijk in die koude te staan.

Daarna kwam de reis naar Den Haag in een trein met potdichte gordijnen. Dat klokkengelui daar bij aankomst van de kist, en op de dag van de begrafenis, maakte mij helemaal overstuur.

Het plan bestond, dat ik vader uitgeleide zou doen tot aan de deur. Daarvoor moest ik een crêpehoed op hebben met een sluier voor mijn gehele gezicht. Dit vooruitzicht verschrikte mij zo zeer, dat mijn zenuwen het niet volhielden. Ik moest in bed blijven met hoofd- en maagpijn.

Hoe diep dit alles mij aangegrepen heeft, juist misschien omdat ik mij op die leeftijd niet kon uiten, bewees wel de maatstok, die de eerste maanden na vaders overlijden nagenoeg geen groei aangaf, terwijl ik voordien en nadien geregeld en behoorlijk gegroeid ben.

Uiteraard kan ik van vader geen karakterbeschrijving geven en nog minder is het mij mogelijk weer te geven wat er in zijn diepste wezen is omgegaan en leefde. Op de leeftijd, die ik toen had, was het zeker niet mogelijk daarin door te dringen. Wel weet ik in zeer algemene zin, dat ik, wat aard en inborst betreft, in vele opzichten op hem gelijk, doch het zouden slechts gissingen zijn, indien ik daarop verder inging.

Na de begrafenis werd moeder als Regentes voor mij beëdigd. Men trachtte mij te bewegen haar uitgeleide te doen, maar ook al kwam daar geen sluier aan te pas, ik bracht het niet op. Het was zo'n moeilijke gang voor haar, zo alleen.

Moeder zag ik gelukkig weer vaker, al had zij het erg druk met haar nieuwe taak. Zij maakte er voor mij geen geheim van, hoe zwaar zij deze opvatte. In dit verband moge ik melding maken van een gesprek tussen ons op een avond, niet lang na vaders overlijden. Zonder dat het mij mogelijk was dit te uiten - ik was eerst tien jaar - hield toch mijn toekomstige taak mij bezig, vroeg ik mij af hoe ik mij die moest voorstellen en welke mijn verantwoordelijkheid zou zijn.

Ik *moest* mij daar een voorstelling van kunnen maken, moest weten wanneer het tijdstip was dat deze taak aanving en hoe ik dan reeds groot en verstandig zou kunnen zijn. Anders kón ik niet tot innerlijke rust komen. Ik overwon mijzelf en stelde moeder de nodige vragen. We hebben daar samen lang over geboomd, in diepe ernst. Ik was er erg van onder de indruk, hoe kort de acht jaren waren, waarin ik volwassen en wijs en verstandig moest worden en begreep, dat er geen tijd verloren mocht gaan. Ik nam mij voor en beloofde moeder mijn uiterste best te doen zonder dit ook maar een ogenblik na te laten. Hoe ondenkbaar ver buiten mijn bereik leek mij toen de dag, waarop ik 'groot mens' zou wezen en zó knap zou moeten zijn, dat je al die besluiten kon nemen ...

In deze droeve dagen leerde moeder mij:

*Jezus leeft en wij met Hem,
Dood wáár is Uw schrik gebleven?
Jezus leeft en Zijne stem
Roept ook ons eens weer in 't leven,
Zal ons eens met eer bekleên,
Dit is onze troost alleen.*

*Jezus leeft, dit is gewis,
Waar ons pad ook heen moog leiden,
Zelfs geen macht der duisternis,
Niets zal ons van Jezus scheiden:
't Steunen op Zijn mogendheên,
Dit is onze troost alleen.*

*Jezus leeft, nu is de dood
Ons een ingang tot het leven,
Welk een rust in stervensnood
Zal dit woord ons harte geven:
'Gij, o Heiland, Gij alleen,
Gij zijt onze troost alleen'.*

Moeder

Het is moeilijk iets nieuws te schrijven over haar, waar er al zoveel en zo voortreffelijk over haar is geschreven. Ik heb de gedenkboeken over haar en die, waarin zij een belangrijke rol speelt, doorgebladerd en kwam daarbij onder de indruk van het veelzijdige beeld, dat ik er aantrof. Deze beschrijvingen beginnen vanzelfsprekend meestal met het ogenblik van haar huwelijk met vader; soms vermelden zij ook iets uit de maanden, die daaraan voorafgingen, welke zij besteedde om diepgaande en praktische kennis op te doen omtrent haar nieuwe volk en vaderland en om de Nederlandse taal te leren. Zij deed dit onder leiding van de heer Beynen. Moeder onderhield tot aan zijn dood vriendschapsbanden met hem. Beynen herinner ik mij goed uit mijn prille jaren.

Ik vind in deze beschrijvingen van moeder er geen die verder teruggrijpt en ook ik weet niet veel van haar leven voordien. Slechts af en toe sprak zij hierover. Haar ouderlijk huis was bepaald verlicht te noemen. Vooral, als men rekening houdt met het feit, dat de kleine hoven in Duitsland toen een halve eeuw of meer ten achter waren bij de gewone maatschappij. Dit thuis was zijn tijd een slag voor. Grootvader moet zeer belezen geweest zijn en grootmoeder zou zeker, met al haar gaven, op haar plaats geweest zijn te midden van een grote omgeving, zou zeker daar een taak hebben kunnen vervullen, die energie en veelzijdigheid van haar zou hebben gevraagd. Zij vervulde haar plichten tegenover haar volk in Waldeck met

toewijding en imaginatie. Ja, zij was de ziel van alles zolang haar gezondheid dit toeliet.

Grote zorg besteedde zij aan de opvoeding en het onderwijs van haar kinderen, dat huisonderwijs was. Door omstandigheden reisden mijn grootouders veel. Steeds gingen dan de leraar en de gouvernante mee. Herhaaldelijk had het vertrek veel van een verhuizing, omdat de reis maanden zou duren en naar verschillende landen zou gaan. Men stelle zich voor, hoeveel kansen tot ontwikkeling deze kinderen kregen; zo vaak op reis en ouders, die steeds een open huis hielden en contact zochten en vonden met interessante mensen.

Natuurlijk hebben de kinderen niet één leraar en gouvernante gehad; verschillende leraren werkten mee aan hun opvoeding. Buiten hun gewone onderwijs volgden zij ook cursussen; verder lazen zij zelfstandig graag en veel. Alle kinderen droegen het stempel van deze opvoeding en hebben later daarvan de vruchten geplukt. Met welke van hen men ook samen was, altijd trad dit knap onderlegd zijn en hun aangeboren cultuur aan de dag.

De begaafdheden van de dochters zijn zeer verschillend geweest; de een blonk uit in kennis en zin voor wetenschap en studie, de andere weer paarde een helder verstand aan zin voor doelmatigheid en een op de praktijk gerichte fantasie.

Reeds jong deden de dochters wat wij nu maatschappelijk werk zouden noemen. Ook werkten zij praktisch in het huishouden mee.

Moeder had als jong meisje veel plezier in tekenen en

schilderen en kreeg daar ook les in. Enige oude schetsboeken van haar bezit ik nog. Zij had veel belangstelling voor kunst en heeft tot op hoge leeftijd getekend met de naald, waarmee zij haar gevoel voor lijn tot uitdrukking bracht. Zij tekende vooral veel bloemen.

Dat zij jong voor haar jaren ontwikkeld was, bewijst een brief die ik bezit van toen zij ongeveer tien jaar was. Dit is een brief met zakelijke inhoud, geschreven in opdracht van mijn grootmoeder.

Vanuit haar ouderlijk huis leerde zij het praktische leven van alle dag werkelijk kennen, aan welke kennis zij later veel gehad heeft. Dit had ze voor op mij, die, omdat ik op grond van toen onwrikbare conventie in een kooi moest opgroeien, als jongere niet de gelegenheid had in aanraking te komen met het 'gewone leven'.

Arolsen, het slot en zijn omgeving, hebben een eigen bekoring en Waldeck met zijn velden en uitgestrekte bossen, zijn ravijnen, bergen en glooiingen en zijn opwekkend klimaat eveneens. Het landschap is geheel anders dan dat van Het Loo, maar van beide geldt, dat het een plekje is waaraan men zich hecht.

Moeder begon haar optreden in Nederland met twee gelukkige initiatieven. De raad aanvaardend van de heer Schimmelpenninck liet zij zich alleen jongeren voorstellen, die een taak vervulden. Hierdoor werkte zij zuiverend in op de uitgaande kringen van die dagen. Het kwam daar veelvuldig voor, dat jonge mensen zich in geen enkel opzicht nutting maakten voor de maatschappij. De tweede

positieve daad was, dat zij vanaf de dag van haar komst in Nederland met landgenoten Nederlands sprak en alleen Nederlands. Door dit voorbeeld dwong zij de uitgaande wereld in Den Haag de gewoonte prijs te geven om zich steeds van een vreemde taal te bedienen. Dank zij haar werd in korte tijd het Nederlands gangbare taal in uitgaande kringen.

Men kan zich het ogenblik niet voor de geest halen, waarop de herinneringen aan de ouders beginnen. Zo vergaat het mij ook. Moeder, die het druk had met de plichten die op haar rustten als de vrouw van mijn vader, vond toch altijd nog wel een ogenblik om bij haar kleine kind binnen te lopen en met mij te spelen en om mij 's avonds er onder te stoppen. Zij vond ook telkens een gelegenheid om met mij naar buiten te gaan en op Het Loo ging ze vaak met mij rijden in haar panier.

Moeder reed met de paarden, die vader haar gegeven had. Ze had twee schimmels, dit waren twee arabieren, een span roodschimmels, vossen van Tarbes en zwarte Zevenburgers met witte blessen en witte kousen, waarvan Virak heel oud werd en de lieveling van iedereen was. Soms mocht ik, op haar knie zittend, Virak en zijn metgezel mennen, althans de teugels vasthouden. Deze rijtoeren hadden plaats op de rustige en stille wegen van Het Loo. Buitendien ging moeder vaak met mij wandelen.

Spoedig kreeg ik een vast uurtje, waarin zij mij leerde gebruik te maken van naald en draad, met andere woorden een handwerkles. Dat was altijd een gelukkig uur; zij zat

aant.

dan in een gezellige armstoel aan het raam met mij vlak naast haar en vertelde een mooi verhaal, terwijl mijn vingers zich oefenden op het stramien.

De kamers van moeder op het Noordeinde lagen in een vleugel, die alleen uitzag op de achterkant van de daken van de Molenstraat. Tussen haar ramen en die dakprofielen was een hoge muur, die een binnentuintje van het paleis begrenste. In dit tuintje stonden oude hoge bomen, waarin ontelbaar veel duiven 's winters beschutting zochten voor de stormen. Het bovenste gedeelte van de muur was op de hoogte van onze ogen, daar keken wij dus altijd tegenaan. Zo was onze blik geheel ingesloten en van de rest van de wereld zagen wij niets. Dat was wat voor moeder, die in Arolsen vanuit haar hoge mansarde-raam zo'n heerlijk verre en ruime blik op lucht en bergen gewend was. Er kwam nimmer een woord van gemis over haar lippen. Maar binnen was het zó gezellig, dat ik die uren nooit zal vergeten.

's Zondags verheugde ik mij op het uurtje, dat zij op dezelfde plaats mij de mooie verhalen uit de Bijbel vertelde. Voor haar stond dan een tafel met platen, die zij gebruikte om deze verhalen nog sterker voor mij te laten leven. Onderwijl leerde ze mij vaak een gezang of een psalm. Later moest ik deze door de week leren en 's zondags kunnen opzeggen. Ik herinner mij nog, dat ik toen leerde: 'Op bergen en in dalen, ja overal is God.'

Zij leerde mij 's avonds mijn kindergebedje en gaf mij later bijbels onderwijs. Zij was het, die mij het eerst in aanraking bracht met het geloof.

Op reis met haar in Kissingen moest ik van buiten leren het vers uit Gezang 182:

*Jezus leeft! Hij is verrezen,
 Jezus leeft in eeuwigheid!
 Ik zal eeuwig bij Hem wezen,
 Dat heeft Hij mij toegeleid.
 Eens zal ik als Hij verrijzen,
 Juichend opstaan uit mijn graf,
 En dien Heiland eeuwig prijzen,
 Die mij 't eeuwig leven gaf.*

Moeder had een diep geloof, dat haar kracht gaf en haar nimmer begaf in al het moeilijke waarvoor zij kwam te staan. Zij kon hierover moeilijk spreken; het was haar daarvoor te heilig. Zij las veel haar Bijbel en ging trouw naar de kerk en naar het Avondmaal; beide hebben veel voor haar betekend. Zij was met haar huwelijk van heler harte Nederlands Hervormd geworden.

Zij stond open voor het goede, voor het schone, het bereikte door wetenschap en kunst en wist dit naar waarde te schatten. Met haar groot, helder verstand viel het haar niet moeilijk het gebeuren op ieder gebied te volgen. Zij las veel.

Ik zie moeder voor mij als een beeld van nederigheid en plichtsbesef, als iemand, die niets van zichzelf dacht en bij wie alles erop gericht was te dienen. Zij heeft heel haar leven door gewerkt, was altijd bezig en toonde daarbij, dat zij veel zedelijke moed bezat.

Van kindsbeen af heb ik dagelijks deze eigenschappen kunnen waarnemen en van haar voorbeeld heb ik veel geleerd. Toen ik iets ouder was, dreef zij altijd de spot met

hoogmoed, ijdelheid en het zich verhovaardigen of op iets laten voorstaan. Er is geen gesel zó striemend als de spot, vooral bij jongeren. Duidelijk herinner ik mij onze gesprekken over de hoge eisen die zedelijke moed stelt, over het offer en de zelfverloochening die deze vraagt.

Zij behoort tot de gelukkigen, die resultaten in grote stijl en een doel van grote allure bereikt hebben.

Zij heeft door haar zielkundig juist aanvoelen van ons volk haar streven geheel zien slagen om een toenadering te bewerken tussen volk en kroon, en weer een reële wisselwerking tussen beide tot stand te brengen.

Daarnaast was het haar gegeven de welvaart en de voorspoed van Nederland te helpen bevorderen. In vele opzichten was het Nederlandse volk gelukkig onder haar regentschap. Men herinnere zich ook haar grote belangstelling voor Oost- en West-Indië, waar juist toen zoveel moest geschieden in het belang van de volken zelf, wilden zij de vruchten plukken van veiligheid en rust en van een zeker welvaartspeil. Met haar ruime blik overzag zij de problemen, die uit dit beleid voortsproten.

Voor het tijdperk van haar regentschap verwijs ik naar de gedenkboeken, die dit uitvoerig hebben beschreven.

Zij was een sterke persoonlijkheid met grote wilskracht. Daarbij kwam zij elkeen met haar aangeboren vriendelijkheid en 'goodwill' tegemoet en was zij steeds bereid in de goede bedoelingen van anderen te geloven. Zij was ook daarin reëel en evenwichtig. Zij had zo'n warm hart voor haar medemensen. Er bestond bij haar een volkomen natuurlijk evenwicht tussen hart en verstand. Zij ge-

noot het persoonlijk vertrouwen van zeer velen. Zij wist zich in te denken in het leven en de behoeften van anderen, in het bijzonder van misdeelden en zieken. Zij zag als het ware vóór zich, hoe hun leven het meest doelmatig ingericht en ingedeeld zou kunnen worden, en had daardoor zelf een zeldzaam talent voor zieken verplegen en zieken begrijpen.

Zij bezat een bijzondere gave om in eigen omgeving alles gezellig en praktisch te schikken en in te delen; al wat ze deed was weldoordacht en doelmatig. Mijn speelkamer was daarvan een voorbeeld, ze schikte of herschikte daarin alles geheel naar het gebruik dat ik ervan maakte. Dit talent kwam velen ten goede bij de raad die zij gaf, als deze gevraagd werd.

Zij zorgde er voor steeds op de hoogte te zijn van de politieke en andere vraagstukken, die vader moest behandelen dan wel bezighielden en zo kon hij deze te allen tijde met vrucht met haar bespreken. Ik was toen te klein om te beseffen, hoe veelomvattend en moeilijk de taak moet zijn geweest, die op haar schouders rustte als echtgenote en Koningin. Zij heeft die meesterlijk volbracht, dank zij de gaven waarmee God haar toegerust had.

Wanneer in de tegenwoordige tijd in een gelukkig huwelijk er een groot leeftijdsverschil tussen man en vrouw bestaat, heb ik vaak gemerkt, dat de jongste de eigen levenssfeer in het huwelijk tot gelding brengt. Zo was het niet bij mijn ouders. Mijn moeder paste zich geheel aan aan de levenssfeer van mijn vader, die zijn leeftijd mee-

aant.

bracht. De lezer versta, welk een vrijwillig offer zij ook hierin heeft gebracht. Voorwaar, zij heeft haar gehele leven volhard om nooit iets voor zichzelf te vragen.

Als Regentes was haar parate kennis aangaande de Nederlandse vraagstukken van groot nut voor haar. Zij nam mij al spoedig na vaders overlijden in haar grote-mensenvertrouwen en sprak mij wel eens over haar moeilijkheden en zorgen als Regentes. Zo kreeg ik reeds jong een beeld van het optreden van allerlei personen, indrukken die toen sterker waren dan ze later zouden zijn geweest. Het zal niemand verwonderen als ik schrijf, dat deze in-

drukken niet onverdeeld gunstig waren en niet nagelaten hebben op mijn gedachtenleven en gedachtenwereld in te werken.

Met het vertrouwen van moeder was ik heel gelukkig. Maar wel was het op deze leeftijd soms moeilijk alles wat ik hoorde te verwerken.

Na mijn meerderjarig worden, hetgeen haar aftreden als Regentes meebracht, heeft deze sterke figuur grote zelfbeheersing getoond bij haar, in staatkundig opzicht, op de achtergrond treden. Zij was toen pas veertig jaar, dus in de volle kracht van het leven. Met blijmoedigheid heeft zij toen de positie ingenomen, die als weduwe van de Koning en moeder van de Koningin de hare was. De plichten, die uit deze positie voortvloeiden, heeft zij tot haar dood zeer getrouw vervuld.

Door een zo vast en onbeweeglijk punt te zijn te midden van het leven van ons volk was zij een steun voor allen en alles, voor mijn man en mij en indirect ook voor ons staatsbestel. Geef U behalve van die stabiliteit rekenschap van haar grote eigenschappen en begaafdheden en gij hebt het beeld van de latere jaren van haar zijn onder ons volk.

Lang voor mijn huwelijk stond haar plan vast om aan ons haar thuis Het Loo, dat haar zo dierbaar was, te laten alsook het Noordeinde, waaraan zij eveneens zoveel herinneringen had, en als haar erfdeel het landgoed Soestdijk te nemen. Dit werd haar zomerverblijf. Het Voorhout, dat

destijds toebehoorde aan mijn tante van Saksen, de zuster van mijn vader, had zij aangekocht voor winterverblijf. Hoezeer zij zich ook vooraf ingedacht had wat mijn huwelijk voor haar zou betekenen, toch kostte haar de scheiding van mij veel overgave en moeite.

Hier ben ik ver vooruitgelopen op de chronologische volgorde en over moeder schrijvend ben ik zelf hier en daar ten tonele verschenen. Nu wil ik dan beginnen van mijn eerste kinderjaren te vertellen. Deze herinneringen lezend zal de lezer zeker merken hoezeer mijn leven met dat van moeder was samengevlochten, tot ik de vleugels ten volle uitsloeg na mijn huwelijk.

aant.

Mijn jeugdijaren

Ik wil beginnen bij de tijd, waarin ik de gezellige uurtjes naast de stoel van moeder aan het raam op het Noordeinde beleefde. Ik was toen op de leeftijd, dat men gaat nadenken, kinderlijke maar rake gevolgtrekkingen gaat maken op het terrein, dat een heel jong kind overziet en daarover als het ware hardop gaat denken. Uit het kinderleven straalt de voldoening en het frisse verblijden over de ontdekking, dat dat kleine verstand een soepel en gehoorzaam werktuig is, waarover naar welgevallen kan worden beschikt. Deze ontdekking staat voor de jonge wereldburger op één lijn met de vele voorafgaande, zoals het zien, het horen, het spreken, het lopen en het grijpen naar voorwerpen.

Hier moet ik mij verbeteren, want het kinderverstand is een groot verstand, het is nuchter en ziet snel, ja, als het ware met één oogopslag waar het om gaat. Alleen het terrein waarop het werken kan is beperkt, omdat het kind nog niet in het volle leven staat en de jonge geest nog niet is getraind.

Voor ouderen is het een genot de ontwikkeling van dat jonge denken gade te slaan. Ik beleefde deze vreugde eerst bij mijn dochter, en later opnieuw bij mijn vier kleinkinderen. Ieder kind is ook op dit gebied anders; het ene kind wordt door dit bijzonder geboeid en is daar dus sterk mee bezig, het andere kind wordt door dat aangetrokken en gaat daarin op.

Het jonge leven heeft bewust of onbewust soms een ware zin voor humor. Ik herinner mij duidelijk mijn liefhebberij om voor grote mensen bijnamen te bedenken en deze te gebruiken op ogenblikken, die de grote mensen ongepast vinden. Soms was het de gelijkenis met een aardig dier, soms de overeenkomst van de naam met een bepaald woord of begrip, die mij inspireerde.

De lezer zal begrijpen, dat het milieu van mijn ouders - hoeveel mensen waren er niet om hen heen - mij wel heel veel mogelijkheden bood om in dezen mijn fantasie te laten gaan. In die tijd zag ik in iedereen altijd 'iets', een voorwerp, een plant of een dier. Er viel zeer veel aan mij te corrigeren.

Een tweede eigenschap van mij, die ik mij uit deze tijd herinner was, dat ik nooit verlegen was om een antwoord. 'Avoir la langue bien pendue', zo zegt het de Fransman.

Wij hebben hier geen zuivere vertaling voor, want: niet op z'n mondje gevallen, vrijpostig, daar zit niet de humor in, die in de Franse uitdrukking is ingevlochten, als het ware het vrijpostige ietwat neutraliserend.

Tegen een volle nicht, die echter ouder was dan mijn moeder, antwoordde ik eens op haar terechtwijzing, dat ik niet om een antwoord verlegen bleek te zijn: 'Wat wij je, het is een familiekwaal'. Ik was toen ongeveer zes à zeven jaar.

Het Loo heb ik altijd als mijn thuis beschouwd.

*Elk heeft een plekje op aarde,
Hem dierbaar bovenal.
Een landstreek of een gaarde,
Een dorpje of een dal,*

zegt de dichter. Voor mij was dit plekje: Het Loo. Wat gaat er van Het Loo veel uit en wat weet dat je aan zich te binden: het huis, het geboomte, de pelouse.

Mede om eentonigheid te vermijden, beperk ik mij tot het aangeven van enkele trekken van Het Loo met voorbijgaan van hetgeen ik van mijn indrukken als kind van het paleis op de Dam te Amsterdam, van het Noordeinde en Huis ten Bosch te Den Haag, Soestdijk, Luxemburg en Oranje-Nassau's Oord zou kunnen vertellen.

Het Oude Loo behoorde reeds tot de bezittingen van Stadhouders Willem III, die zich daar terugtrok, niet alleen om te jagen, doch ook om in deze volkomen rust on-

gestoord zijn grote plannen voor te bereiden. Weldra bleek dat oude slot echter te klein voor zijn grote huishouden en begon hij het tegenwoordige paleis te bouwen. Zijn werkkamer daar is onveranderd bewaard gebleven, evenals de door hem gebouwde kapel en de grote zaal. In het nieuwe Loo ontstond zijn plan over te steken naar Engeland en aldaar met kracht op te treden, zulks ter voorkoming van de gevolgen die de Alliantie tussen Jacobus II en Lodewijk XIV anders voor Europa gehad zou hebben.

De volwassene bemerkt duidelijk, dat huis en park, alle veranderingen ten spijt, het stempel van de stichter hebben behouden; een kind echter ziet en denkt niet zó ver terug. Wèl zag ik op Het Loo de overblijfselen van een tijd, die *ik* niet meer gekend heb, overblijfselen die dagtekenden van de tijd toen mijn vader nog jong was of misschien van nog eerder. Daar stond nog de houten stal met bijgebouwen voor de renpaarden van mijn oudste broer en van mijn oom Alexander (broer van mijn vader). En dan was er verderop de renbaan en de trainingsbaan. Op het Oude Loo waren de zogenaamde Clubkamer van de Valkenjacht van mijn vader en verschillende grappige logeerkamers uit zijn jonge dagen. En in ons Loo trof ik vele gezelschapsspelen, die herinnerden aan tijden van druk komen en gaan van gasten, aan gezellig bijeenzijn na welbestede dagen aan de jacht gewijd. Het was aardig die oude vergeten spelen weer eens te spelen. Vlak achter de voordeur in de vestibule stond een tafel van reusachtige afmeting, waarop een ganzenbord was geschilderd, voorstellend een ‘steeple-chase’-terrein. Er werd gegooid

met dobbelstenen en de worpen werden aangegeven met kleine loden renpaarden.

Het stijlloze interieur van het huis zou de tegenwoordige mens de haren te berge hebben doen rijzen; wat stonden er veel lelijke meubels van voor mijn tijd en wat was het verder een allegaar: herinneringen en trofeeën van mijn vader naast wangedrochten uit de jaren van Louis Philippe, enzovoort. Behangsels en gordijnen met grote bloemmotieven om van te dromen en op het Oude Loo papieren gordijnen, tot om de bedden toe. Bedden met grote hemels, geheel ingesloten. Daarop werden de gasten getrakteerd.

Natuurlijk was er wat meer vooruitstrevendheid te bespeuren in de kamers van moeder, die in 1878, vlak voor haar huwelijk, voor haar waren ingericht en ook in mijn kinderslaap- en speelkamer. Deze vertrekken voldeden aan redelijke eisen wat licht en lucht betreft en droegen alleen het stempel van de slechte smaak van toen, waren niet erfelijk belast met hetgeen het voorgeslacht in dezen had misdreven.

Moeder heeft uit Arolsen voor die tijd zeer moderne denkbeelden omtrent gezondheid en opvoeding meegebracht, maar daarover later meer. Zij bracht na vaders overlijden vele verbeteringen in de inrichting van het huis aan.

Mijn eerste verzorgsters herinner ik mij niet, evenmin de komst van de freule Van Heemstra - door mij altijd Bruinoog genoemd - en die van mijn Franse speelgenoot,

die zelf pas volwassen was. Deze moest mij Frans leren.

Ook kan ik mij niet meer de eerste ontmoeting herinneren met de freule De Kock, die steeds bereid was mijn Bruinoog te vervangen, als deze met vakantie ging. Ik herinner mij een zeer vroege treinreis met haar en dat zij mij toen bezighield door van haar reizen te vertellen. Ze speelden allemaal prettig met mij en ik voelde het ontbreken van omgang met kinderen helemaal niet als een gemis, integendeel, ik verheugde mij erin enig kind te zijn en dat dus mijn ouders voor mij *alleen* waren.

Ik was een echt poppenmoedertje en werd nooit moe met mijn poppen te spelen. Moeder had overal waar we woonden een poppenkamer voor mij ingericht of een poppenhoek, die met schermen afgeschut was, waardoor het een huis leek. Later, toen vader mij de vier Shetland pony's gegeven had en ik daar veel mee omging, kon ik natuurlijk niet buiten een hoekje met een stal met toebehoren, speelpaarden en een hobbelpaard.

Mademoiselle Liotard ging weg toen ik ongeveer vijf en een half was en werd opgevolgd door miss Winter. Deze kwam niet alleen om mij Engels te leren spreken, maar voornamelijk als gouvernante. Spoedig daarna ging ook de freule Van Heemstra weg.

In de jaren dat wij door de ziekte van mijn vader aan Het Loo gekluisterd waren was miss Winter mijn enige gezelschap. Gelukkig had zij een opgewekte natuur en kon zij bijzonder aardig en met een onuitputtelijke vindingrijkheid met mij spelen.

Toen ik begon te leren was zij altijd bij de lessen. Zij paste er streng voor op, dat mijn gedrag gedurende het onderwijs niets te wensen overliet. Hier past een woord van hulde aan mijn eerste onderwijzer, de heer Gediking, hoofd ener school in Den Haag, die de grote verdienste had, dat hij de leerling leerde zich te concentreren. Zodra mijn gedachten ook maar een ogenblik wegdwaalden, had hij dit door en riep hij mij er weer bij. Een veelbetekenende frons van miss Winter onderstreepte dan zijn woorden. Rekenen was zijn lievelingsvak. Dat was fijn, want in die tijd hield ik ook van rekenen, met name van het uitpuzzelen van allerhande problemen. In mijn vrije tijd en soms ook in de vakantie ging ik vraagstukken overdenken, die de heer Gediking mij opgegeven had en als hij dan weer terugkwam, kon ik hem verrassen met de uitkomsten.

In het begin had ik niet zoveel plezier in leren en gaf ik mij niet veel moeite. Pas later, zo ongeveer met mijn achtste jaar, vond ik, dat ik nu toch werkelijk moest proberen ‘knap’ te worden en ik herinner mij duidelijk, dat ik toen het besluit nam voortaan aan te pakken. Ik kreeg toen een prachtig schrift met leren kaft, nu, en daar kon je toch alleen maar als ‘groot kind’ in schrijven! Wat kunnen zulke dingen toch gewichtig zijn op die leeftijd!

Ik genoot van mijn eerste lessen in vaderlandse geschiedenis met al de mooie verhalen van de Graven van Holland. Floris V sprak sterk tot mijn verbeelding: de afschaffing van de lijfeigenschap, het verlenen van privilegiën aan steden en corporaties, waardoor hij de derde stand in

het leven riep, al wat hij deed voor eenvoudigen en misdeelden, een leven dat hem de erenaam 'der keurlen God' deed verwerven. En vooral greep het mij aan, dat hij het goede dat hij deed, met de dood moest bekopen! Met terzijdelating van andere facetten werd deze figuur zó voor mij geschetst en zó, als een held, leefde hij in mijn gedachten voort.

Ik geloof, dat niemand precies weet te zeggen, wanneer zijn geloofsleven is begonnen. Het geestelijke groeit zo ongemerkt, opeens is het er en meteen zijn wij er ons van bewust. Bij kinderen, die zo spontaan zijn, leeft het het ene ogenblik, maar het volgende zijn zij weer met heel iets anders bezig. Bij hen kan men zeker hiervan niet spreken als van een draad die door het leven loopt. Het bijbelonderwijs brengt het kind een Godsbegrip bij; maar zou dit verstandelijke opnemen wel altijd innerlijk contact krijgen met wat wij met een groot woord noemen geloofsleven of bij een kind de onbewuste achtergrond voor wat eens bewust geloofsleven kan worden?

Ditzelfde geldt ook voor het gebed, dat moeder het kind leert. Opeens, maar wanneer, wordt het zich bewust dat 'iets' in zijn binnenste werkelijk bidt en dan wil dat 'iets' zelfstandig zijn, het weet intuïtief dat het een eigen binding heeft met God. Uit het bovenstaande zult gij begrijpen, dat het mij onmogelijk is het aanvangspunt van mijn geloofsleven aan te geven. Tijdens de ziekte van vader moet dit ontstaan zijn, want ik herinner mij de innerlijke reactie van dat 'iets', toen ik na zijn overlijden

het vers: ‘Jezus leeft, en wij met Hem: dood, waar is uw schrik gebleven?’ moest leren, met andere woorden, ik kon moeder daarin innerlijk geheel volgen, en ik geloof, op kinderlijke wijze begrijpen.

Toen ik zeven jaar was, werd ik voor het eerst mee naar de kerk genomen, maar die dienst ging boven mijn bevattingsvermogen. Moeder liet, wanneer wij lang op Het Loo bleven, geregeld preken in de kapel en nodigde dominees uit verschillende plaatsen daartoe uit. Ik herinner mij, dat ik af en toe meer van de preken ging begrijpen en erover nadacht.

Onverbiddelijk was ik als miss Winter, wanneer moeder door haar werk niet kon, met mij wilde bidden. Als zij het dan niet laten wilde, verklaarde ik het gebed voor ongeldig en zei, dat ik het wel alleen zou overdoen, wat ik dan ook deed. Dit is een staaltje hoezeer een kind zijn geloofsleven als zijn eigen Heiligdom beschouwt en hoe ontoegankelijk en gesloten het is. Later stond ik al niet anders tegenover de catechisatie. Deze beschouwde ik als bemoeizucht met mijn geloofsleven; ik ondergíng haar; innerlijk sloot ik mij geheel af voor haar invloed. Een uitdrukking van iemand uit onze omgeving dat ik toch moest ‘leren’ hoe te gaan geloven, droeg er niet toe bij mij tot andere gedachten te brengen.

Miss Winter was een sterke persoonlijkheid, open, oprecht: ‘to train your character, to make a bold and a noble woman out of you, unflinching and strong’. Ook een ‘bold’ handschrift moest daarvan de uitdrukking zijn. Zij-

zelf kroop voor niemand in haar schulp of ging voor wie ook uit de weg. Zij was een 'bold woman'. Zij had alle deugden, die het Engelse volk kenmerken en daar bij een ieder worden aangekweekt. Deze deugden vormen de kracht van de Britse natie. Ik kreeg uitlatingen, die dit onderstreepten, dikwijls van miss Winter te horen.

Moeder en ook vader wensten voor hun kind een degelijke opvoeding, zoveel mogelijk gelijk aan die van ieder ander kind, en meenden terecht dat bij miss Winter deze taak in goede handen was. Zij waren van oordeel, dat deze opdracht gemakkelijker te vervullen was voor een vreemde dan voor een gouvernante uit het eigen land. Antecedenten in de familie - er was wel eens te veel toegegeven aan de grillen en zwakheden van een kind, met als gevolg, dat het niet voldoende weerstandsvermogen kreeg tegen verlokking van gemakzucht en egoïsme - waarvan een herhaling tot elke prijs vermeden moest worden, hebben hun invloed doen gelden op mijn vorming. Dit heb ik steeds duidelijk beseft. Ieder slap toegeven van mij werd dadelijk streng aangepakt, soms zelfs met verwijzing naar het bedoelde antecedent.

Miss Winter las mij vaak voor. Zij deed dit zeer dramatisch en daar genoot ik van.

Als Engelse was zij een grote dierenvriend. Deze vriendschap kwam steeds geestdriftig aan de dag en ik nam, wat dit betreft, nogal wat van haar over, maar zonder zoveel drukte! Later, toen ik op de leeftijd kwam, dat men o zo bang is uitgelachen te worden, paste ik er wel voor op mij als een warme dierenvriend te gedragen. Deze vrees, mij

bespottelijk te maken als ik vriendschap toonde voor dieren, is mij bijgebleven en gaf mij een zekere terughoudendheid ten opzichte van hen, ook al mocht ik ze graag.

Bij mijn kind, wier gevoelsleven zich geheel zelfstandig kon ontwikkelen, kwam een veel natuurlijker liefde voor haar huisdieren tot stand en ontstond een omgang met hen, die haar meer ongedwongen vreugde geeft dan ik gesmaakt heb.

Ik had veel belangstelling voor paarden en ging als kind nogal eens paardje spelen op de wandeling. Moeder en miss Winter hielden er de hand aan, dat ik geregeld wandelde en buiten speelde en alle lichaamsvoeding kreeg die een buitenkind vanzelf krijgt. - De koude winters gedurende vaders laatste levensjaren boden de gelegenheid mij het schaatsenrijden te leren. Dit had echter nog wel wat voeten in de aarde. Vader was nog uit de tijd, dat het voor jonge meisjes onbetamelijk werd geacht deze sport te beoefenen, en bepaald hiertegen gekant, en de wetenschap dat ik dit deed zou hem dusdanig geprikkeld hebben, dat dit zijn toestand zou hebben verergerd. Moeder wist echter raad! Heel ongemerkt en zonder dat iemand het vader zei, kreeg ik les. Wat herinner ik mij nog duidelijk die eerste keer op het kleine vijvertje in de bloementuin, hoe ik daar stuurloos bengelde aan de handen van een adjudant van vader en daarna achter een slee de grote vijver op ging. Spoedig vond ik schaatsenrijden heerlijk. Natuurlijk zag ik niet één, twee, drie kans deze sport onder de knie te krijgen, en dat ijs behalve glad ook hard is heb ik wel ontdekt.

Vanaf de winter 1890-1891 reed ik op de gracht die de oostzijde van het Huis ten Bosch afsluit. Later ondernam ik tochten op het ijs en ik liet toen ook wedstrijden houden voor het garnizoen. De ijstijd bracht steeds veel fleur en vrolijkheid voor ons mee.

Later volbracht Juliana op dezelfde gracht haar eerste heldenfeiten op de schaats. Ook zij ging spoedig van deze sport houden en was blij, wanneer er weer een tocht te maken viel. Eén winter togen wij zelfs naar Friesland om daar aan het ijsvermaak deel te nemen. Ik herinner me, dat we toen na afloop van de pret op het ijs op een houten vloer de Skotse trije zagen dansen - een mooi oud-Fries gebruik.

Na vaders overlijden ging moeder ieder jaar een maand of iets langer met mij naar het buitenland om uit te rusten in hogere lucht. Dan ging ook mijn leraar mee, teneinde het onderwijs niet te onderbreken. Moeder wilde, dat ik mijn vacaties zou doorbrengen in Nederland. Ik moest prettige herinneringen hebben aan vacaties in eigen land. Er bleef echter wel tijd over om met moeder tochtjes of kortere rijtoeren te maken. Haar gezelschap en ik wandelden dan hele einden. Voor tochten was ik nog te klein. Tot ik meerderjarig was wilde moeder hier niet van weten - het ondernemen van die tochten werd toen te zwaar geacht voor jonge mensen van mijn leeftijd. Echter al wat een kind met normale inspanning kan doen, was mij toegestaan.

Moeder werd op reis altijd vergezeld door de generaal

Dumonceau, die een trouwe vriend van vader was geweest, een groot liefhebber van de natuur, die geheel opging in het mooie landschap waar we waren. Hij was een onvermoeibaar wandelaar, die er steeds maar weer op uit ging en alle paadjes en wegen verkende. Hij was altijd vriendelijk en opgewekt. Als hij met mij meeging, mocht ik op stenen en rotsen klauteren zoveel ik wilde om de alpenbloemen te bemachtigen, waarvan hij evenveel hield als ik. Ik zie nog voor mij de tijgerlelies en de wilde cyclamens, die altijd op moeilijk bereikbare plaatsen groeien. Ik klom van rots tot rots of van steen tot steen, terwijl hij mij aan de haak van vaders vermaarde stok, die hij door mijn brede ceintuur stak, stevig vast had, zodat ik niet wegglijden kon. Deze klimpartijen gaven veel fleur aan de wandelingen en al hield ik niet bar veel van reizen, toch beleefde ik menig prettig uur. Generaal Dumonceau maakte altijd voor wij op reis gingen een verkenningstocht om enkele vredige, mooie dorpjes te vinden, die als vakantieoord geschikt waren. Dan bracht hij rapport uit aan moeder en zij besliste waar ditmaal de reis heen zou gaan.

In Zwitserland reisde men toen per postwagen. De postiljon had een hoorn, waarmee hij de komst van de wagen in de dorpen aankondigde. Van auto's was toen gelukkig nog geen sprake. Mijn eerste kennismaking met dit vervoermiddel was in Mecklenburg tijdens ons eerste bezoek aldaar, maar daarover straks meer.

Moeder was op reis, behalve door mij, steeds vergezeld van een dame, een adjudant en een referendaris van het

Kabinet van de Koningin voor de regeringsstukken; dan ging de generaal mee, miss Winter en de freule Van de Poll.

Toen ik groter werd, kreeg ik een dubbele pony om op te rijden en reed ik in groter gezelschap de bossen in. In de winter ging ik in Den Haag, als het weer het toeliet, aan het strand rijden; was het slecht weer, dan trok ik naar de manege. Ik heb paardgereden tot ik ongeveer vijftig jaar was; de grote pony werd later een arabiertje en daarna een groot paard, ja, bij de troep een heel groot generaalspaard, dat voor mij als amazone uiteraard allesbehalve prettig was om te berijden.

Toen ik er de leeftijd voor had, leerde miss Winter mij tennissen. - Al jong moest en zou ik pianoles hebben. Daar ik onmuzikaal was, werden deze lessen gelukkig niet lang voortgezet. Ik kreeg dansles met één kennisje en ook tekenles. Ook deze lessen vielen niet in mijn smaak. Het leren tekenen is aanvankelijk voor iedereen vervelend en het is moeilijk daarin verandering te brengen. Mijn lesjaren vielen in een tijd, dat weinigen de kunst van tekenen werkelijk verstonden; ik heb toen dan ook weinig geleerd.

Verder had ik niet veel op met al die aanwijzingen, hoe ik het nu precies moest doen. Ik zocht liever een eigen methode, die natuurlijk naar niets leek. Ik was en bleef altijd slecht van aannemen en een ongezeglijke leerling! Toen ik groter werd tekende ik veel uit liefhebberij, ik schetste buiten en tekende 's winters naar voorbeelden

paarden en honden. Maar daar het onderlegd zijn ontbrak, was het niet veel bijzonders. Ik ging er te hooi en te gras als dilettant mee door tot na de eerste wereldoorlog. Na al het minder vleierende, dat ik over deze lessen heb gezegd, moet toch nog even naar voren worden gebracht, dat ik toen aquarelleren als vak heb geleerd, dit in tegenstelling tot olieverf en pastel, waarvoor ik alleen aanwijzingen kreeg. Wat deze laatste twee betreft ben ik autodidact. Na de eerste wereldoorlog leerde ik tekenen als vak. Toen ik veel ouder was, kreeg ik tot mijn vreugde van mijn opeenvolgende leraren de verzekering, dat men maar eigen wegen moet gaan en dat heel wat dingen geen zaak van leren, maar van aanvoelen zijn. Zo mocht ik het horen. Intussen, dat wassen in aquarel heb ik later niet veel meer gedaan, omdat het een moeizaam proces is, dat veel tijd vordert.

Vader heeft nog net met moeder mijn leraar in het Frans aan kunnen wijzen, Dr. Salverda de Grave, die later alle lessen van de heer Gediking heeft voortgezet met uitzondering van die in wiskunde. Dit laatste vak nam de heer Gediking nog lange tijd, de laatste jaren op mijn eigen verzoek, voor zijn rekening. Ook heeft hij mij het begin van natuurkunde gegeven. Verder heeft vader met moeder de freule Van de Poll nog kunnen aanwijzen als Nederlands medewerkster aan mijn opvoeding.

De heer Salverda de Grave gaf mij behalve middelbaar Frans ook het andere middelbaar onderwijs, of liever, een korte samenvatting daarvan, omdat ik vroeg met hoger

onderwijs moest beginnen, wilde ik met mijn achttiende jaar het program hebben afgewerkt, dat door moeder en haar raadgevers als minimum voor de vervulling van mijn taak werd beschouwd.

Miss Winter gaf mij Engels, zowel de taal als de letterkunde.

Een grote complicatie bij mijn onderwijs - dit mocht hier niet onder lijden en heeft hier ook niet onder geleden - was mijn altijd gereed moeten zijn voor officieel optreden. Voor dit optreden is een kind niet steeds klaar. Er kan zoveel voorkomen bij een kind dat, wat dit betreft, belemmerend werkt. Al spoedig merkte ik terdege, al poogde men nog zo dit voor mij te verbergen, dat, wanneer ik ondeugend was, er rekening mee werd gehouden dat ik wellicht officieel zou moeten optreden. De mogelijkheden van correctie waren daardoor beperkt.

Ik ben ver vooruitgelopen op mijn elfde jaar en moet nu naar die tijd terugkeren om te vertellen hoe mijn leven na vaders heengaan veranderde. Dit veranderde dadelijk door de overgang van buiten naar de stad met alle vrijheidsbeperking die dit meebracht, welke heel wat groter was dan tegenwoordig het geval zou zijn geweest. Ofschoon het moeder was, die de kern vormde waaromheen het hof leefde en zich bewoog, ondervond ik toch daarvan de sfeer en invloed. Oude verhalen, die op toestanden sloegen van voor mijn tijd, hebben bij mij de indruk gevestigd, dat er onder mijn vader een periode is geweest, waarin een duidelijk onderscheid bestond tussen officieel

optreden en het gewone leven. In het tweede geval was men geheel vrij het leven naar eigen keuze in te richten. Hoe dit ook zij, in mijn tijd was dit anders; alleen in de intimiteit met moeder kon ik gewoon mens zijn. De omgeving van toen was geheel ingesteld op wat ik zou willen noemen een permanent semi-officieel leven voor ons; dit wil zeggen, dat wij voortdurend in het gewone leven paraat moesten zijn voor de stap naar het streng officiële. Ook de paleizen droegen dit stempel. Maar een enkel hoekje was gewoon gezellig menselijk en vrij van die druk. Speelde ik in het hooi, kookte ik, rooide ik aardappelen in mijn tuin, kwam ik thuis van paardrijden enzovoort, dan was het niet alleen de gewone huishoudelijke schoonmaakbeurt die mij wachtte, maar ook de plicht mij op te trekken tot de sfeer, die dank zij de omgeving ons omgaf. Onnodig te zeggen, dat deze ons veel beperkingen oplegde en onschuldige genoegens ontzegde. Wat ik hier beschrijf zal ik voortaan korthedshalve en voor de duidelijkheid de 'kooi' noemen. Deze benaming spreekt voor zichzelf. Wie zich in een kooi voelt, voelt zich opgesloten en verlangt naar vrijheid.

Zodra de rouw het toeliet, ging moeder dapper aan de slag. Na de lange ziekte van vader was het ook erg nodig contacten te leggen en door onder de mensen te komen en in het publiek op te treden, te tonen, dat wij er nog waren! Onder andere vroeg zij mensen te eten; dit ging in destijl van de bovenomschreven sfeer. Moeder zat in het midden van de tafel en ik tegenover haar met de hoogste

gasten naast ons. Was de maaltijd afgelopen, dan onderhielden wij ons lange tijd met de gasten. De eerste keren dat dit gebeurde, ging de freule Van de Poll met mij rond en bracht mij in gesprek met enkelen van hen; later sprak ik met allen. Dat was meteen mijn leerschool voor het voeren van een gesprek.

Spoedig begonnen wij officiële bezoeken af te leggen aan steden en provincies, maar altijd zó, dat mijn onderwijs er niet onder leed. De eerste jaren was ik sterk onder de indruk van deze gebeurtenissen, niet op het ogenblik zelf, maar de tijd, die er onmiddellijk aan voorafging. Ik wond me er erg over op, met het gevolg dat ik, terwijl ik kerngezond was, er bij het bezoek zelf bleek en moe uitzag en op het publiek de indruk maakte een zwak kind te zijn. Dit was niet prettig voor moeder. Aan het officiële optreden zelf raakte ik spoedig gewend; moeder zorgde ervoor, dat ik het gemakkelijk had.

In 1891, nadat wij voor de eerste keer Amsterdam bezocht hadden, bracht de Duitse Keizer, vergezeld van de Keizerin, moeder een officieel bezoek. Bij deze ontvangst moest ik, zowel buiten als in huis, optreden als gastvrouw voor de Keizerin. Zij was erg vriendelijk en moederlijk. We reden achter moeder en de Keizer, in een rood rijtuig. Aan het grote feestmaal moest ik ook aanzitten. Wat had ik die dagen veel te kijken en in mij op te nemen.

Na onze rusttijd in de bergen in 1892 bracht moeder hen een tegenbezoek, waarbij ik haar vergezelde. Er vonden parades plaats in Berlijn en in Potsdam; naar de laat-

ste werd ik meegenomen. Ik verheugde mij op het ogenblik, dat de prinsjes, evenals de garde in witte pantalons, met hun korte beentjes in de pas van de lange garde-benen voorbij zouden trekken. Het was een mooi gezicht: twee à drie passen konden zij mee, dan moesten zij huppelend en springend het gelid inhalen.

Ik mocht spelen met de jongens van de Keizer, waarvan de oudste maar twee jaar met mij verschilde. Ze waren heel aardig voor mij en schonken mij enkele van hun jongenskostbaarheden.

Voor de officiële reizen en bezoeken van deze jaren verwijs ik naar de gedenkboeken, waarin alles uitvoerig beschreven is.

De gewone omgang met kinderen was in de kooisfeer ondenkbaar; ik heb deze dan ook nooit gekend en schier geen mogelijkheid gehad tot het aanknopen van vriendschapsbanden. Uit mijn kinderjaren heb ik bijna geen vriendinnen, vrijwel alleen kennissen.

Moeder liet mij al jong met kinderen spelen en na vaders overlijden vroeg zij geregeld kinderen, meest een aanzienlijk aantal tegelijk. Er werd gelopen, gestoeid en gespeeld in één der zalen, waar dus nooit de huiselijke sfeer aanwezig kon zijn.

Een korte tijd - ik ben vergeten of dit vóór vaders ziekte dan wel na zijn dood was - is er gepoogd kinderen in mijn speelkamer te laten spelen met mijn speelgoed. Als enig kind bleek ik daarmee echter niet toeschietelijk te zijn en er helemaal niet op gesteld! Er is toen helaas niet

doorgezet. Voor mijn karaktervorming was het beter geweest als men dit wèl gedaan had. Zo zie ik het nu. Toen juichte ik over de verplaatsing van het speelterrein naar elders. Bij het uitnodigen moest rekening gehouden worden met alle kinderen die ervoor in aanmerking kwamen en met het aantal keren, dat zij per winter gevraagd werden. Men zal begrijpen, hoe alles daardoor verstarde. Het billijkheidsbeginsel was intussen verstandig, ter voorkoming van afgunst.

Ik speelde met gelijken in leeftijd, en met jongeren op wie ik 'passen' moest. Deze werden samen op een partijtje gevraagd. Men zal begrijpen hoe gróót en belangrijk ik mij voelde temidden van deze schaar kleintjes. Misschien genoot ik wel het meest van het samenzijn met hen; ik had er echt plezier in voor hen te zorgen.

In de tijd dat mijn grootouders nog leefden vond in Arolsen telkens een familiereünie plaats, waaraan ook wij deelnamen. Het was dan voor mij een bijzondere gebeurtenis om als gelijke om te gaan met neefjes en nichtjes. Dáár vochten we om ons speelgoed, zoals het nu eenmaal hoort! Een hoogst enkele keer mocht ik mij thuis daarin oefenen, namelijk als wij familie van mijn leeftijd te logeren kregen.

In de herfst van 1892 waren mijn tante Sophie, de zuster van mijn vader, en oom Karel van Saksen-Weimar vijftig jaar getrouwd. Ter gelegenheid hiervan werd er een druk bezochte reünie gehouden, waar moeder en ik ook heengingen. Tante kwam ieder jaar bij ons logeren en genoot

aant.

er dan bijzonder van weer in haar oude vaderland te zijn. Tante was voor mij het laatst overgeblevene van vader, wat een bijzondere band gaf, en zij zou mijn opvolgster zijn ingeval mij iets zou overkomen. Reeds als kind woog dit laatste, de gedachte dat zij het was aan wie ik het vaderland zou achterlaten, bij mij heel zwaar.

Er bestond een grote vriendschap en een sterke onderlinge waardering tussen tante Sophie en moeder. Tante, die zo goed met het leven hier te lande op de hoogte was gebleven, was voor moeder een gesprekspartner als geen ander. Met haar kon moeder over alles spreken. Tante had bijzondere gaven en was begiftigd met een scherp en groot verstand. Ook tante en ik waren grote vrienden en ik herinner mij nog levendig de vertrouwelijke praatuurtsjes op haar kamer. Het waren uurtjes waar ik veel aan heb gehad. Tante was erg knap en heeft ontzaglijk veel voor Weimar gedaan. Landsvrouwe in grote stijl! Ook op oom was ik zeer gesteld.

Ik maakte in Weimar alle feesten mee, behalve de zeer late, en was, op de speeluurtjes met de kleinkinderen van oom en tante na, geheel in mijn rol van groot mens!

Als naaste familie van de bruid werden moeder en mij plaatsen aangewezen tussen de hoogste gasten; dat ik mij daar niet altijd op mijn gemak voelde spreekt vanzelf. Een aardige bijzonderheid is nog, dat tantes schoonzoon, Hertog Johann Albrecht zu Mecklenburg, die met haar jongste dochter, mijn nicht Elsi, getrouwd was, aan mij als kind van twaalf jaar zijn beide 'broertjes', Adolf, de oudste, ternauwernood volwassen, en Hendrik, zestien jaar oud,

mijn latere man, voorstelde. Dit was dus onze eerste kennismaking.

Ik behoef hier wel niet te vermelden, dat alles wat ik hier beleefde een bijzondere indruk op mij maakte: mensen en feesten, de pracht en de praal, de grote hartelijkheid van oom en tante. Ons vaderland liet zich niet onbetuigd en zond tante als bewijs van aanhankelijkheid een aanzienlijke som waarmee zij doen kon wat haar het beste voorkwam. Later bepaalde zij, dat ik na haar dood de opbrengsten van dit bedrag een bestemming zou geven, waarbij deze het Nederlandse volk ten goede zouden komen.

Thans keer ik terug tot het gewone leven. De freule Van de Poll heeft meer invloed gehad op mijn vorming dan men aanvankelijk zou menen van iemand, die zó bescheiden was en zich zozeer op de achtergrond hield als zij.

Zij legde steeds bij wie het horen wilde er de nadruk op, hoezeer zij de leiding van miss Winter bij mijn opvoeding waardeerde en gaf de eer daarvan geheel aan haar. Zij deed dit ook steeds tegenover mij.

Deze bescheidenheid en opofferingsgezindheid maakten diepe indruk op mij, ja bewonderde ik. Door dit voorbeeld alleen reeds was zij een opvoedend element.

Net als alle kinderen heb ik een tijd gehad, dat ik mijn gouvernante napraatte in alles en het in alles met haar eens was. Toen de freule Van de Poll bij mij kwam, stelde zij bij voorkomende gelegenheden haar oordeel rustig en voorzichtig naast dat van miss Winter, als zij een zaak an-

ders zag dan deze. Dit gaf mij te denken en allengs kwam er een kentering bij mij en begon ik te twijfelen aan de onfeilbaarheid van het oordeel van miss Winter. Natuurlijk droeg het veelvuldiger contact met moeder het zijne daartoe bij.

Langzamerhand begon ik mij bewust te worden een eigen persoonlijkheid te hebben, althans op weg te zijn die te krijgen. Van toen af keerde ik mij innerlijk geheel tot moeder en nam ik geheel uit eigen beweging háár leiding aan. Het was van toen aan, dat ik zelfstandig beschikte over mijn persoon, hoe jong ik ook was. Dit was een keerpunt in mijn bestaan. Het morele gezag van mijn gouvernante over mij had afgedaan. Met nadruk zeg ik hier gouvernante, want ik bleef van miss Winter houden en later, toen er geen strubbelingen meer konden zijn, omdat zij mijn gouvernante niet meer was, ontstond er een hechte vriendschap.

Toen, op dat keerpunt, trok ik de lijn door en nam mij vast voor te pogen ook haar feitelijk gezag af te schudden. Er was echter een grens, die ik mij voornam niet te overschrijden omdat dit de zorgen van moeder, die toch al zo vele waren, nog groter zou maken. Dat was een eventueel uitvoeren van het dreigement van de zijde van mijn gouvernante om heen te gaan; menigmaal heb ik mij vlak langs die grens bewogen! Het merkwaardige was, dat ik, wat de gevolgen voor mijzelf betreft, niet altijd gerust was. Moeder verklaarde mij nadrukkelijk, dat zij mijn dagelijkse opvoeding niet op zich kon nemen bij al haar drukke werk en vermaande mij het gezag van miss

Winter te blijven erkennen. Ofschoon mijn besluit vast en onveranderlijk bleef en ik er naar handelde, vroeg ik mij zo nu en dan af of ik iets onmisbaars voor het verdere leven had weggeworpen. Achteraf geloof ik, dat een stelselmatige onafgebroken opvoedkundige leiding mij een verder ontwikkeld begrip van zelf-discipline had gegeven. Hoe dit ook zij, na mijn twaalfde jaar hield deze ‘training’ zo ongeveer op. Bij de conflicten die er kwamen, moest ik veel zelfbeheersing hebben, om moeder niet te plaatsen voor de moeilijkheid van het zoeken van een plaatsvervangster, doch mijn liefde voor haar won het uiteindelijk en zo bleef miss Winter tot mijn bevestiging in oktober 1896. Ook de freule Van de Poll verliet mij toen.

Toen ik dertien jaar was, beleefde ik iets, dat op mijn geestelijke ontwikkeling van grote invloed is geweest. Ik kreeg op die leeftijd mijn eerste lessen over ons zonnestelsel. Een voorstelling van zon, aarde en maan waaraan ik draaien kon, moest mij een denkbeeld geven van de wenteling van de aarde om zichzelf en om de zon. Tijdens één van deze lessen werd de proef van Plateau behandeld. Of ik deze zag nemen, herinner ik mij niet meer. Een bak met een as middenin, welke men kon doen wentelen, werd met water gevuld. Dan werd er olie in gegoten, de as werd gedraaid en er vormde zich om de as een bol: de zon; deze werd steeds platter tot zich daaruit een kring vormde; deze splitste zich weer in bollen: de planeten en de aarde; voortgaande ontstonden weer zo de manen om

de planeten. Over deze proef was ik zeer ontsteld, want met één slag lag daarmee het scheppingsverhaal in mijn gedachte tegen de grond. Ik vond dit alles zó vreselijk, dat ik er niet over dorst te spreken. Moeder, die mij het scheppingsverhaal gedaan had, durfde ik er geen vraag over te stellen. Het bleef mij echter hoog zitten en zo ontviel mij toch een woord hierover, natuurlijk tegenover een volwassene. Ik zei, dat de bewuste proef niet in overeenstemming was met de Bijbel en mij veel hoofdbreken gaf. Daarop kreeg ik de schampere opmerking ten antwoord: ‘Je hebt toch niet *werkelijk* geloofd, dat de wereld in een week geschapen is!’, een opmerking, die mijn twijfel en vraagtekens alleen maar groter kon maken. Wat was het toen somber in mijn zieleleven. Niemand bevroedde deze nacht van twijfel. De God van het scheppingsverhaal, de trouwe God waarop ik zo vast gebouwd had, bestond misschien helemaal niet, ik kon dus eigenlijk ook niet meer bidden. Ik stond geheel alleen voor dit raadsel; er was niemand die mij had kunnen helpen.

Voor mijn gevoel duurde het lang tot die donkere schaduwen verdwenen, tot ik had doorstreden en ik mij weer van Gods nabijheid bewust werd, en de schok over het scheppingsverhaal te boven was. Zó groot was mijn nood geweest zonder God en zó had die vreselijke twijfel mij gemarteld, dat mijn toen genomen besluit: ‘*dat* nooit meer’ zó vast stond, dat ik, op één kortstondige uitzondering na, die niet minder pijngevend was en mij diep ongelukkig maakte, in mijn verdere leven geen tijd van zogenaamde Godverlatenheid en twijfel en strijd daartegen

heb gekend. Door het doorgemaakte heb ik leren inzien *hoe* onvruchtbaar en niet-verhelderend twijfel, bespiegelen zonder een keus te doen en aarzelen is. Dit ‘nooit meer’ is de kurk geweest, waarop ik mij drijvende heb gehouden bij persoonlijk leed en beproeving en onder vele moeilijke omstandigheden.

Deze smartelijke ondervinding heeft ook een ander gevolg gehad, namelijk dat ik, zo jong als ik toen was, innerlijk de oorlog verklaarde aan de wetenschap, aan dat menselijk denken, dat zulk een rampspoed over mij had kunnen brengen. Ik keerde mij ijzende van hen af, die de wetenschap als het hoogste huldigden en nam mij voor mijn geliefd, mijn heiligst geloof, het gezag over mijn levensscheepje toe te vertrouwen, de voorrang te geven aan ziel en hart en de tweede plaats, die van hun gewillige dienaar, toe te kennen aan mijn verstand. De vrede met God, die alle verstand te boven gaat, maar ook alle verstand verlicht, in mijn hart toe te laten. Gelijk het zien van het oog en het horen van het oor een belangrijke taak vervullen, maar geregeerd worden door de wil, zo moet ook het verstand aan Gods wil onderworpen zijn en niet de aanmatiging koesteren, tot heersen bevoegd te zijn. Die laatste is de toelichting op een op rijpere leeftijd onstane overtuiging.

Ook leerden latere ervaringen mij, dat de Godverlatenheid er slechts een in schijn is, want God verlaat ons nooit. Ik ging toen ook beseffen, dat het diepe wijsheid van Zijn bestier was mij zo jong reeds kennis te doen maken met de twijfel, opdat mijn geloof daaruit sterker te voorschijn

zou komen en ik er daardoor meer kracht aan zou kunnen ontlenu tegen de tijd dat ik mijn taak op mij moest nemen.

De jaren die ik thans wil behandelen, dus beginnend vanaf mijn dertiende jaar, geven een besliste groei te zien in mijn geloof en het uitleven daarvan naar buiten. Mijn geloofsleven was in wording. Het is alles zo anders bij een kind dan bij een volwassen mens en het is daarom zo moeilijk er een concreet beeld van te geven, zo niet onmogelijk.

Alles is in wording, ook de diepste innerlijkheid en tegelijkertijd onstaat er een sterke vrees voor aanraking van buitenaf met het heiligste. Vandaar die hermetische geslotenheid en de onmogelijkheid over deze dingen te spreken. Tegelijk met mijn persoonlijkheid ontwikkelde zich diep in mijn wezen een besef van de alomheerschappij van God, van een almachtig God, van wie men af moest blijven. Zoude men Hem te na gekomen zijn, zo zoude ik mij met alle kracht daartegen te weer gesteld hebben. Wat ik nu heb beschreven, leefde in mijn onderbewustzijn, trad niet aan de oppervlakte. Men zou van een diepe onderstroming in mijn bestaan kunnen spreken.

Ik kom thans tot het onderwijs. De lezer geve zich rekenschap van het tijdsgewricht. Het was de laatste periode van het geestelijk liberalisme, dat meende, dat langs de weg van de wetenschap alles kon worden bereikt. De jaren, waarin de aanhangers ervan alle andere richtingen

als onbelangrijk terugwezen, en die ook geen kans boden zich te ontplooien. De kundige mannen van andere geestesstructuur, die er zeker waren, kwamen vrijwel niet aan bod. De rede had het laatste woord en in laatste instantie stond men in een houding van negatie tegenover God en het geloof in Hem. Wat het ontleedmes, het vergrootglas, de sterrekijker niet als vaststaand verklaarde, werd ontkend en terzijde geschoven. Deze tijdgeest vormde de achtergrond van veler denken, zonder natuurlijk zich overal te openbaren zoals ik geschetst heb. Je voelde, je proefde die geest achter de gehele samenleving. Bewust en onbewust kreeg ik in mijn onderwijs met deze geest te maken, bij de een meer, bij de ander minder; soms gelukkig echter niet.

Kwam bij mijn onderwijs Gods Leiding (bijvoorbeeld in de geschiedenis) of Gods Almacht voor mij in het gedrang, dan deed dit mij pijn en nam ik het niet en stelde mij innerlijk te weer. Dit heeft grote invloed gehad op mijn vorming. Natuurlijk moest ik toch het onderwijs, waarmede ik het niet eens was, ondergaan, maar ik legde het naast mij neer, nam die gedeelten niet verder in mij op. Uiteraard waren er verschillende vakken waarbij van deze voorvallen geen sprake was. Over het algemeen was het onderwijs zakelijk. De overgrote meerderheid van vakken had mijn belangstelling en kostte mij weinig moeite. Achteraf bezien was het wel een goed leventje, rustig te zitten op mijn stoel met hoge rechte rugleuning en rieten zitting, voor de tafel waarop mijn lessenaar stond met zijn klep, waarin ik mijn benodigdheden borg;

en maar in mij opnemen wat mij werd geleerd.

De lessen waren meestal interessant en voor rust op het juiste ogenblik werd gezorgd - die begon dus juist, als ik op het punt stond vermoeid te worden. Hoger en middelbaar onderwijs liepen door elkaar heen. De exacte vakken gingen niet verder dan middelbaar, de talen dito, behalve Nederlands. Deze talen waren Frans, Engels en later Duits. Het literatuuronderwijs omvatte wel eens hoger onderwijsstof. Mijn uitgesproken voorkeur hadden Nederlands en geschiedenis. De vaderlandse geschiedenis kreeg ik drie keer; de laatste ronde hoger onderwijs. De algemene geschiedenis twee keer, de eerste keer met Dr. Salverda de Grave, de laatste met Prof. Krämer. De derde cursus vaderlandse geschiedenis werd door Prof. Blok gegeven. Krämer begon, toen ik ongeveer dertien jaar was.

In dit verband zou ik willen vermelden, dat moeder en ik tijdens mijn vaste uurtje bij haar - 's avonds als zij vrij was - vaak bespiegelingen hielden over de grote figuren uit de geschiedenis. Ik leerde veel van haar kijk op hen en deze is mij altijd bij gebleven. Vooral opende zij mijn ogen voor datgene, wat hun grootheid uitmaakte. Deze besprekingen vonden vooral plaats bij de tweede ommegang door de vaderlandse en de eerste door de algemene geschiedenis.

Blok, die 'Geschiedenis van het Nederlandsche Volk' schreef, had een zienswijze op onze historie, met name op de tachtigjarige oorlog, die ik voor mij niet kon aanvaarden. Blok en Krämer waren zoveel ik weet volgelingen van Ranke en voorstanders van diens methode van

bronnenonderzoek, die versnippering tengevolge had en het hogere verband der dingen in de geschiedenis, dat mijns inziens in Gods leiding ligt, voor een deel verloren deed gaan, althans niet tot zijn recht deed komen. Krämer gaf mij herhaaldelijk, teneinde mijn denkvermogen te scherpen, enkele historische feiten en situaties en vroeg mij dan mijn conclusies daaruit te trekken. Zó ging hij alle eeuwen door, van de oudste tijd tot op het ogenblik dat ik dit onderwijs genoot.

Ongeveer tegelijk met Krämers lessen begon mijn tweede ronde aardrijkskunde - de heer Gediking en Dr. Salverda de Grave gaven de eerste. Deze tweede ronde werd op academisch niveau gegeven door Prof. Kan; dit waren bepaald boeiende voordrachten. Hierna behandelde Prof. de Louter het Regeringsreglement van Indië en wat zich daaromheen groepeerde. Na afloop van deze cursus gaf hij mij de Nederlandse Grondwet en ons Staatsrecht. Deze voordrachten waren afgelopen vóór ik meerderjarig werd. Zowel voor- als nadien doceerde hij economie. Met deze studie ging ik tot veertien dagen voor mijn huwelijk door.

Land- en volkenkunde van Nederlands-Indië werden mij later gegeven door Prof. De Groot. Hem wees ik zelf aan, want toen was ik volwassen.

Ook moet ik nog melding maken van mijn lessen in de kunstgeschiedenis. Deze kreeg ik van Dr. Hofstede de Groot. Een ontspanning temidden van zoveel denkwerk bij de andere vakken. Deze les bestond in het bekijken van afbeeldingen van kunstwerken.

Moeder was aanwezig bij de cursussen, die onmiddellijk met mijn toekomstige taak verband hielden, alsmede bij de catechisatie. Zij maakte de aantekeningen voor mij en heeft op het laatst, namelijk het laatste jaar voor mijn meerderjarigheid, ongeveer vier uur per dag geluisterd en geschreven, en dit bij haar drukke regeringstaak!

Al vroeg begon ik te dromen van grote daden. Ik herinner mij duidelijk dat de begeerte die te verrichten bij mij gewekt werd, toen ik op een avond in het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen in Den Haag de herdenking bijwoonde van hen, die bij de Lombokexpeditie gevallen waren. Het hoogtepunt van deze bijeenkomst was wel het voor deze gelegenheid getoonzette gedicht van de luitenant Alting van Geusau, dat deze kort voor zijn sneuvelen schreef. Dit werd die avond gezongen en door alle aanwezigen staande aangehoord. Het maakte niet alleen diepe indruk op mij, maar het wekte ook mijn verlangen op zelf iets, 'wat dan ook', te presteren. Toen reeds was er in mijn onderbewustzijn een onbevredigdheid over de onmacht, die het in een kooi opgesloten zitten meebracht, waardoor het nemen van een initiatief, welk dan ook, onmogelijk was. En een niet geringere onbevredigdheid had bij mij de slappe tijdgeest van die dagen gewekt. Die avond versterkte deze gevoelens van onbehagen.

In dezelfde tijd vielen de uitvoerige gesprekken met moeder over de toestand van dat ogenblik in Nederlands-Indië en het door de gouverneur-generaal gevoerde be-

leid, waarbij zij mij inzage gaf van de rapporten over de krijgsverrichtingen van het Nederlands-Indische leger op Lombok en in Atjeh en in andere delen van de Archipel. Ook hierdoor werd mijn drang tot daden sterk gestimuleerd.

Niet minder geschiedde dit, nadat ik aan de regering gekomen was, door de aanbevelingen die de voordrachten voor onderscheiding van hen, die door moed hadden uitgeblonken, vergezelden. Met name door die, waarin de verlening van de Militaire Willemsorde of een eervolle vermelding werd voorgesteld.

Ik moet even terugkomen op de voordrachten van Prof. De Groot, omdat deze in mij de bodem bereidden voor mijn belangstelling voor de zending. Dit gebeurde zijns ondanks, want hij was een exponent van de tendens in mijn onderwijs, die voor mij onaanvaardbaar was. Het beeld, dat hij mij gaf van de adat en de godsdiensten van de Indische volken, maakte diepe indruk op mij. Ik had erg te doen met al die mensen, die in een angstpsychose verkeerden tengevolge van hun godsvoorstelling en geloof aan boze geesten en natuurverschijnselen. En mijn bijzondere deernis werd gewekt door wat mij werd verteld over de mensenoffers, die gebracht werden om de geesten te bezweren. Zó ontstond mijn warme belangstelling voor de Evangelieverkondiging onder deze arme mensen.

In mei 1895 ging moeder voor een tiental dagen - of misschien was het iets langer - met mij naar Engeland voor mijn opvoeding en ontwikkeling. Prof. Krämer ging ook mee om mij rond te leiden in het British Museum, waar ik de Assyrische, Egyptische en Griekse oudheidkundige schatten zou zien. Het bezoek aan dit museum was het minder aangename gedeelte van de reis, de rest vond ik bijzonder boeiend. Wat een belevenis: Londen te zien en zijn omstreken, in lenteprijs, en dan al wat je zo onverwachts meemaakte. Ik vermoed, dat moeder ook wilde dat ik, met het oog op later, contact kreeg met de grote familie van Koningin Victoria, want moeder nam mij herhaaldelijk mee op bezoek en ook mocht ik haar naar verschillende dejueniers vergezellen.

De reis werd even officieel, toen wij onze opwachting gingen maken bij de oude Koningin in Windsor, maar verder waren wij vrij in onze bewegingen. We bezochten natuurlijk de zuster van moeder, tante Helena, in Claremont, waar ik speelde met mijn neefje en nichtje. Ook noemaalden wij bij de latere Koning Edward VII op Marlborough House. We bezochten ook zijn schoondochter, de latere Koningin Mary; dat was in St. James' Palace. Haar eerste kind kon toen nog niet lopen. De onlangs overleden Koning was nog niet geboren. Wat een tijd geleden!

We gingen over aan boord van het oude jacht 'De Valk', dat nog een raderstoomschip was. Dit was de laatste reis van dit schip. 'De Valk' had een lange staat van dienst bij mijn vader achter de rug. (Ik vergezelde mijn

ouders toen zij met dit jacht overstaken in 1883 of '84.)

Te beginnen met 1892 brachten we de zomers van de even jaren op Soestdijk door. Toen mijn ouders Soestdijk voor het eerst bewoonden, dat was in 1887, was ik er ook geweest. Ik kan niet zeggen, dat het verblijf daar mij erg beviel, want vergelijkt men huis en park met Het Loo, dan valt de vergelijking ten gunste van Het Loo uit. Bovendien voelde ik Het Loo als mijn thuis en Soestdijk niet.

De oneven jaren waren wij 's zomers in ons lieve Gelderse thuis en verder ook ieder najaar na de opening der Staten-Generaal. Vanuit Soestdijk bezochten wij de lustrumfeesten te Utrecht in 1896, met name het steekspel.

Spoedig zou ik de leerkamer voorgoed vaarwel zeggen en kreeg ik vertrekken van een 'groot mens' met een werkkamer, waar mijn verdere studie voltooid moest worden.

In oktober trokken wij voor korte tijd naar Den Haag, waar ik aangenomen en bevestigd ben. Uit vrees voor een te grote toeloop van mensen indien dit, als bij een ander, in de kerk gebeurde, besloot moeder dat de plechtigheid in het paleis zou plaats hebben. Natuurlijk werd het nodige decorum in acht genomen, veel personen van het hof kwamen als genodigden daarbij te pas. De combinatie: voor God een plechtige gelofte afleggen en dit decorum, leek mij ten enenmale tegenstrijdig en ik nam mij daarom voor, als het zó moest, niet onder de indruk te komen van het ogenblik van mijn bevestiging. Het op mijn bevestiging volgend Heilig Avondmaal vond plaats

aant.

in de Kloosterkerk en daar werden wij natuurlijk als alle anderen behandeld.

Het catechetisch onderwijs, dat het aannemen en de bevestiging voorafging, had geen antwoord gegeven op het grote vraagteken, dat in mijn geloofsleven bestond: Wie is Christus, wat is Zijn betekenis voor mijn leven? De kennismaking met de theologie over Christus had een averechtse uitwerking gehad op het begrijpen en kennen van Hem.

Hem, op Wie het tenslotte in een mensenleven aan-

komt, was beslist niet de plaats en de aandacht gegeven die Hem toekomt.

Later, toen de Grote Onbekende voor mij de Grote Bekende werd, heeft Hij Zelf die leegte, die geestelijke armoede, omgezet in een rijke Volheid, ja meer nog: toen ik op rijpe leeftijd was gekomen, gaf Hij mij te verstaan, dat Hij en God Een en Dezelfde is.

Vele plaatsen in het Oude en Nieuwe Testament getuigen hiervan, mits men ze juist wil begrijpen. Dit is geen theologie, maar een heerlijk beleven voor mij.

De lezer beseffe, dat deze gedachte dit boek beheerst. Hij zal opmerken, dat hierin weinig gewag gemaakt wordt van de kerken. Zij hebben geen rol van betekenis vervuld in mijn leven. Zij stonden daarvoor te ver af van mijn persoonlijke binding met Christus en Zijn Leiding met mij. Dit is mijn ervaring geweest; daarmee vallen zij buiten de sfeer van mijn boek.

In de latere jaren van mijn leven laaide bij het toen jongere geslacht een bezieling op voor een vernieuwde kerk. Onmiddellijk voelde ik mij verbonden met deze jongeren door de waarachtigheid, eerlijkheid en oprechtheid die in hun geloof en leven klopten. Immers, de eenheid en verbroedering in Christus - voor ieder één en hetzelfde Heilig Avondmaal - de wil om Christus te dienen, vormen de inhoud van mijn getuigenis. De vorm, waarin ik dit breng, poog ik zoveel in mijn vermogen ligt aan te passen aan het karakter en de geestelijke behoeften van enkelingen en volkeren.

Van heler harte juich ik het streven toe van al die-

genen, die het bewijs leveren de geestelijke noden van onze tijd te verstaan en het hunne doen om die te lenigen en van al die jonge levens, die wachten op de gemeente die eenmaal doortrokken zal zijn van wat zij verwezenlijkt willen zien, de gemeente die zal tonen, dat zij zich ervan bewust is er alleen te zijn om Christus en die Hem wil volgen en dienen in gehoorzaamheid en liefde. Met die gemeente der toekomst zeg ik: ‘vergetende hetgeen achter mij ligt en mij uitstreckende naar hetgeen vóór mij ligt, jaag ik naar het doel om de prijs der roeping Gods, die van boven is, in Christus Jezus’.

Met zekere schroom aanvaardde ik in die oktobermaand mijn zelfstandigheid als volwassen mens; zou ik het wel aan kunnen? Ik was geheel vrij, uitgezonderd de collegeuren. Daarnaast, ik kan het niet ontkennen, was er jeugdige trots nu eindelijk ‘groot’ te zijn, eindelijk vrij in zekere zin. Zo voelde ik het korte tijd aan en het sprak sterk tot mijn verbeelding.

We gingen in het late najaar boven Aix-les-Bains de bergen in en daarna naar Italië voor de kunstschaten. Moeder was zeldzaam knap in het bestuderen van de Baedeker en wist altijd, voordat wij ergens kwamen welke schilderijen, beelden, kerken en kerkhoven er te zien waren en zo zagen we veel.

In december in Den Haag begon de drukte voor mij. Eindeloze defilés 's middags en 's avonds. In januari kwam het galabal met al zijn vormelijkheid en zijn verplichting om al maar te praten. En verder waren er in die

tijd de diners, grote en kleinere, comédie en concerten, in één woord: het was de tijd van uitgaan. En toch vond ik deze tijd wel prettig; ik was nu helemaal groot mens.

Wat was ik overtuigd van de gewichtigheid daarvan!

Moeder begon mij in te leiden in de regeringstaak en liet mij haar optreden als Regentes van nabij meemaken. Ik vergezelde haar bij de opening van de Staten-Generaal en was tegenwoordig bij verschillende conferenties en audiënties. Ook gaf zij mij belangrijke rapporten te lezen. Hierbij een program van een officieel bezoek, dat wij aan Amsterdam brachten. De opsomming, die U hierin aantreft, geeft er maar nauwelijks een beeld van hoe vol en vermoeiend deze dagen waren, overbezet met audiënties, het brengen van bezoeken, diners en avondfeesten.

Zaterdag: 6 uur namiddag. Aankomst aan het Centraal Station. - 7.30 uur. Diner in de Mozeszaal. - 8.30 uur. Aankomst van een delegatie uit Mecklenburg-Schwerin, die het overlijden bekend komt maken van de Groothertog van Mecklenburg-Schwerin en de aanvaarding van het regentschap door Hertog Johann Albrecht van Mecklenburg-Schwerin.

Zondag: 10 uur. Godsdienstoefening in de Nieuwe Kerk. - 1.30 uur. Bezoek aan het Koninklijk Zoölogisch Genootschap 'Natura artis magistra'. - 7 uur. Diner in de Mozeszaal.

Maandag: 10.30 uur. Audiëntie aan militaire en civiele autoriteiten. - 1.30 uur. Audiëntie aan commissies. -

4.30 uur. Rijtoer door de stad. - 7 uur. Diner in de Mozeszaal. - 9.30 uur. Ontvangst van dames, die daartoe aanvraag hebben gedaan.

Dinsdag: 10 uur. Audiëntie aan particulieren. - 1.30 uur. Bezoek per stoomboot aan het fort Pampus. - 7 uur. Diner in de Galerijzaal. - 9.30 uur. Plechtige ontvangst in de Troonzaal van drie Borneose Prinsen, die namens hun vader de Sultan van Koetei geschenken komen aanbieden.

Woensdag: 10.30 uur. Bezoek aan het schilderkunstgegenootschap ‘Arti et Amicitiae’ en aan de Nederlandse Bank. - 2 uur. Bezoek aan het Binnengasthuis en aan het Museum Six. - 7 uur. Diner in de Galerijzaal. - 9.30 uur. Ontvangst van dames, die daartoe aanvraag hebben gedaan.

Donderdag: 10.30 uur. Bezoek aan het Oude mannen en vrouwenhuis. Bezichtiging van het Panorama en het Diorama. - 2 uur. Bezoek aan het Kinderziekenhuis en aan een steendrukkerij. - 7 uur. Diner in de Galerijzaal.

Vrijdag: 9 uur. Vertrek uit Amsterdam.

Op het einde van die eerste drukke winter, de drieëntwintigste maart, kregen wij het bericht van het plotseling overlijden van tante Sophie. Midden in haar arbeid zakte zij ineen en overleed binnen enkele uren. Wij waren diep bedroefd dit laatste van vader te moeten missen, ook om al de liefde die wij van haar ondervonden en omdat zij altijd met haar heldere verstand met raad en daad voor ons klaar stond.

Zoals ik reeds vermeld heb, was zij mijn opvolgster

voor het geval mij iets mocht gebeuren. Haar heengaan was een stuk werkelijk leven dat ik ondervond en dat mij rijper maakte. Het versterkte nog mijn verantwoordelijkheidsbesef tegenover mijn toekomstige taak.

Na de eerste weken van rouw gingen wij voor ons jaarlijks bezoek naar Amsterdam en vandaar op reis, eerst naar Wenen voor mijn ontwikkeling, daarna naar de bergen. Op de terugreis deden wij Weimar aan om mijn oude oom in zijn verdriet wat op te beuren. Dit was inderdaad een verdrietig bezoek en wij beleefden toen als het ware nogmaals het heengaan van onze geliefde tante.

Natuurlijk was ons verblijf in Wenen voor mij een ware belevenis. Ons hotel, aan de Ring gelegen, gaf gelegenheid het echte Weense leven te zien: de ruiters, de rijtuigen met juckers bespannen, met hun eigenaardige tuigen; dan op het drukke uur het Prater met zijn vele verkeer en vrolijk en opgewekt publiek, gekleed naar de nieuwste mode. We bezochten de prachtige musea, de Albertina met haar vele etsen en tekeningen van de oude meesters, en natuurlijk Schönbrunn en de Burg. Wat viel er binnen de muren daarvan veel te bewonderen. We maakten zelfs een uitstapje naar Budapest.

Keizer Franz Joseph bracht ons een bezoek. Ons voornemen dit bezoek te beantwoorden - de Keizerin had ons voor het noenmaal genodigd - kon niet worden uitgevoerd. Het keizerpaar werd in diepe rouw gedompeld. door het bericht, dat de Hertogin van Allañon, de zuster van de Keizerin, rampzalig was omgekomen bij een brand op een liefdadigheidsfeest.

In Alt-Aussee aangekomen voegde zich bij ons Ada de Joannis, die moeder had aangenomen als tijdelijk gezelschap voor mij, teneinde mij te oefenen in het gebruik van de Franse taal. Onze omgang bleef niet tot enkele maanden in 1897 beperkt. Omdat zij aangenaam en opgewekt gezelschap was, werd zij herhaaldelijk teruggevraagd. Zij werd toen een vriendin van mij. Ada was Alsacienne.

Voordat zij bij mij kwam, was zij bij de zuster van mijn latere man geweest en had vele maanden doorgebracht in zijn ouderlijk huis. Zo kende zij het gehele gezin van mijn latere schoonmoeder. Onwillekeurig vertelde zij me veel van mijn latere familie en legde als het ware daardoor reeds een band tussen mijn latere man en mij, nog voor wij elkaar weerzagen na de eerste ontmoeting als kinderen in Weimar.

In de winter van 1898 begonnen de voorbereidingen voor mijn inhuldiging. Ik toog aan het werk aan mijn inhuldigingsrede, die ik geheel zelf maakte.

In het voorjaar gingen wij op reis, eerst naar Parijs, weer voor mijn ontwikkeling. Ik genoot zeer van al wat me getoond werd, te veel om te beschrijven, eindigde met angina en kwam in Cannes aan met negenendertig graden koorts. Mijn herinnering aan Cannes is die aan de vier muren van mijn kamer en aan de muziek van de kikvorsen, die daar in de bomen zaten, vlak naast mijn raam. Na een dag of zes is men beter van de angina en daarna begint het weer met koorts en keelpijn. Zo gaat het spelletje voort, soms tot zes weken toe. In een van de pauzes be-

zochten we de Koningin Victoria in Menton, die daar ook van haar vakantie genoot, zeker meer dan ik!

In Cannes was heel wat te doen. Er was bruiloft in grote stijl: Adini Mecklenburg trouwde met Christiaan van Denemarken, die later als Koning beroemd werd om zijn dapper lijdelijk verzet tegen de Duitse bezetting. Zowat alle leden en verwanten van het huis Mecklenburg waren aanwezig en die waren toen talrijk! Onder hen bevonden zich mijn latere man en zijn broer Adolf. Ik zag niemand.

Daarna gingen we naar Italië, waar we vele oude monumenten en andere kunstschaten bewonderden en een rondreis maakten langs verschillende steden. En ik in die tijd maar voortsukkelen met mijn angina. Moeder was natuurlijk ongerust en vroeg onze dokter over te komen, maar dat bleek niet gemakkelijk te zijn, want in verschillende delen van Italië was een oproer uitgebroken. Oorzaak was de broodprijs, dat was althans de oorzaak in Florence. We waren daar juist toen het begon. Moeder bezorgd; ik vond het een belevenis en genoot met volle teugen. Stormenderwijs gingen alle deuren en luiken voor de aangolvende massa dicht. Wij waren die middag uit en wisten nog juist een Palazzo binnen te komen, voordat de woedende menigte ervoor kwam. Nog net bijtijds werd het hek van de poort gesloten. Daar zaten we! De achterkant van het Palazzo grensde aan een straat waar de mensenstroom nog niet aangekomen was. Wij daar de uitgang uit en met omzichtigheid naar ons hotel. Ik was die avond diep teleurgesteld, toen mij gezegd werd, dat ik geen kijkje mocht nemen hoe het in de stad toging. De

heren van ons gezelschap kwamen met verhalen thuis, dat er werd geschoten en dat de bevolking riep 'fuero, fuero'. De stad zag er uitgestorven uit en alle huizen zaten potdicht. De volgende dag hadden wij natuurlijk grote belangstelling voor de plaatselijke bladen met alle berichten.

Onze dokter zat belegerd en opgesloten in Milaan. Wij konden niet op hem wachten en vertrokken naar Zwitserland voor een rustpoos in de bergen. Teneinde door gebieden te reizen waar het absoluut rustig was, moesten we over Innsbruck gaan en dus een grote omweg maken. Ik werd zonder dokter beter en deze kon, na dit in Zwitserland vastgesteld te hebben, vertrekken.

Het was op Soestdijk een bijzonder drukke zomer met al de voorbereidingen.

Voor 31 augustus gingen wij naar Den Haag, waar ik juist op het ogenblik van het voleindigen van mijn achttiende levensjaar 's middags om half zes in vol ornaat voor het galamaal mijn eerste stukken tekende, en met die daad de regering aanvaardde. Mijn eerste handtekeningen plaatste ik onder de besluiten, waarbij mijn moeder het Grootkruis van de Orde van de Nederlandse Leeuw en het Grootkruis van de Orde van Oranje-Nassau werd verleend.

5 September: intocht in Amsterdam. Overweldigende hartelijkheid.

6 September: inhuldiging. Feest's nachts, ook op de Dam. Geen oog dicht. Moeder vroeg vriendelijk aan mijn nachtrust te denken. Volgende avond alles op kousen.

Hoe zal ik mijn innerlijke bewogenheid van die dag, waarvan zoals altijd uiterlijk niets viel waar te nemen, beschrijven? Ik laat het aan de lezer over, zich die in te denken en voor te stellen. Ik weet zeker, dat deze bewogenheid op *die* dag schuilging onder - met vol bewustzijn zeg ik niet achter, maar *onder* - de indrukken van al het gebeuren van die morgen.

Terwijl ik mij gereed maakte voor de plechtigheid, indrukwekkend op zichzelf, wist ik, dat het gehele paleis zich vulde, Staten-Generaal, ministers, omgeving, alle gediensstigen. Daarna kwam het vertrek van velen naar de Nieuwe Kerk. Plechtig weerklonk onder mijn ramen het 'Wien Neerlands bloed', toen de leden van de Staten-Generaal en de ministers, gevolgd door vele anderen, het paleis verlieten. Het laatst vertrok mijn familie en het allerlaatst moeder. Nu waren er alleen nog de gediensstigen, die ik zou begroeten op mijn lange tocht door alle zalen en galerijen van het paleis en de stoet die mij zou vergezellen.

Een gevoel van leegte en volkomen eenzaamheid maakte zich van mij meester.

Eindelijk was het ogenblik gekomen, waarop ik mijn vertrekken moest verlaten. De grote koningsmantel, welbekend van de inhuldiging van mijn dochter, werd opgenomen door de adjudanten. Alle vaandels van het leger, die mij vooraf zouden gaan, neigden zich. Overweldigend ogenblik voor mij, aan wie dit saluut voor het eerst werd gebracht.

Toen namen allen hun plaats in en schreden wij lang-

zaam voort tussen de rijen gediensstigen, zovele oude trouwe gezichten, die bewogen waren. Mij leek deze ommegang een eeuwigheid in die doodse stilte en in dat ogenblik van eenzaamheid en verlatenheid.

aant.

Toen kwamen de hoge treden van de trap naar beneden. Zou ik nog een woord kunnen uitbrengen daar straks in de kerk? Zou ik nog stem hebben? Even proberen! In die stilte, waarin men een speld had kunnen horen vallen, vroeg ik aan de dichtstbijzijnde adjudant: ‘Gaat het zo goed, mijnheer Grovestins?’ Gelukkig, mijn stem was er nog! Het antwoord was ‘Uitstekend’.

Toen wij de trap afgegaan waren, kwam de ontspanning, de verdere tocht leverde geen moeilijkheden op en in de kerk viel het gevoel van eenzaamheid van mij af en maakte de actie weer een mens van mij.

Ik zal, waar er zoveel beschrijvingen bestaan van mijn inhuldiging en de daarop gevolgde feesten en intochten, hierop niet verder ingaan.

Overal viel grote hartelijkheid en een geestdriftige ontvangst mij ten deel. Er was geen twijfel aan, dat de banden tussen volk en kroon sterk en krachtig waren.

Na een onvergetelijke zes weken, waarbinnen ook de eerste opening van de Staten-Generaal door mij viel, vonden moeder en ik rust op Het Loo en begon ik ernstig aan mijn regeringstaak. Het was een rustige tijd. Er gebeurde zowat niets. Moeder had zich plichtmatig stipt van al wat regeren was teruggetrokken. Maar verder veranderde er niets. Dezelfde omgeving, dezelfde geest, dezelfde kooi. Leefde men geheel overeenkomstig wat deze omgeving eiste, dan had men het gemakkelijk en was er geen vuiltje aan de lucht. Zelfs als ik het gepoogd had, zou ik hier niets aan hebben kunnen veranderen.

Volgzaam deed ik wat er van mij verlangd werd. Ik luisterde altijd naar de raad van moeder, natuurlijk uitgezonderd in regeringsaangelegenheden. Haar sterke persoonlijkheid en haar reeds eerder door mij beschreven praktische instelling ten aanzien van alle levensraagstukken, maakten dit vanzelfsprekend. Het inzicht van anderen, ook het mijne, was altijd één slag achter bij het hare.

Volwassen doen, de regering aanvaarden, betekent nog niet: tot volle wasdom zijn gekomen.

Was er enerzijds de illusie van volwassen te zijn, anderzijds was ik mij bewust van een leemte in mijn bestaan, een zeker vacuüm, dat zich heel langzaam, vakje bij vakje en beetje bij beetje, zou vullen. Wat mij nog ontbrak, was levenservaring, levenswijsheid en een visie op de mogelijke en wenselijke ontwikkeling van Nederland in de naaste toekomst.

Uit de zomer van 1898 valt nog te vermelden de tentoonstelling 'De Vrouw' die, mede naar aanleiding van mijn meerderjarig worden, plaats had. De vrouwenbeweging was toen in volle gang. Ik herinner mij nog, dat de aanhangsters ervan zeer actief waren bij de vredesconferenties, vooral bij de eerste, die in 1899 gehouden werd. Op deze conferenties ga ik hier niet verder in; dit ligt buiten mijn bestek. Wel wil ik nog opmerken, dat Prof. Asser zo vriendelijk was enige voordrachten voor mij te houden over de volkenrechtelijke onderwerpen, die op het program van deze conferentie stonden, voordrachten waarvan ik zeer genoot.

Aan het einde van oktober 1898 reisden wij naar Stuttgart om het huwelijk bij te wonen van mijn nicht Pauline van Württemberg met Fritz Wied, de oudste zoon van mijn vaders oude nicht Marie Wied. Pauline was de dochter van moeders jong gestorven zuster Marie, die de toenmalige Prins Willem van Württemberg getrouwd had. Marie was de zuster van moeder, die geheel gelijk opgegaan was met haar en in haar jeugd alles met haar gedeeld had. Voor Pauline, die haar moeder slechts zo kort mocht behouden, had moeder een bijzonder zwak en Pauline kwam dikwijls bij ons logeren. De drie jaren verschil in leeftijd tussen haar en mij verdwenen naar gelang ik ouder werd en, naar het voorbeeld van de moeders, ontstond er een grote vriendschap tussen ons. Ondanks al de etiquette en het officieel gedoe waren voor ons jongeren dergelijke bruiloften wel aardig en genoeglijk. Wat konden we een pret maken over dingen en mensen!

Een andere zeer welkome logée was de jongste zuster van moeder, tante Lily, die slechts zeven jaar ouder was dan ik. Deze was in die tijd heerlijk speels en bereid in alles met mij mee te doen. Ook zij was een vriendin voor mij. Moeder liet haar vaak komen na het overlijden van mijn grootmoeder en het tweede huwelijk van mijn grootvader. Zij verloofde zich in 1899 met Alexander Erbach-Schönberg. Dat was een grote vreugde. Het verloofde paar was in het najaar een hele poos onze gast.

Pauline en Fritz Wied vroegen mij peet te staan over hun zoon Hermann, die in het najaar van 1899 in Potsdam, alwaar Fritz toen als officier diende, gedoopt werd.

Wij trokken daarheen en woonden de plechtigheid bij.

Wanneer mij gevraagd zou worden een beeld te geven van de laatste jaren van de vorige eeuw, dan zou ik hiertoe niet in staat zijn, omdat ik altijd opgesloten leefde en zelden een blik kon slaan in de maatschappij. Zo nu en dan bereikte mij door het om mij heen bestaande luchtledig een enkel geluid uit het volle leven, meer niet. Wellicht is wat ik hier schrijf een stukje van het tijdsbeeld.

Toch was ik mij bewust van de twijfel en het ongeloof, die het geestelijk leven van vele intellectuelen beheersten en het denken vergiftigden. Het geloof in Christus was nauwelijks een kracht in de samenleving. Er viel haast niet op te tornen tegen de tijdgeest, die in het teken van de negatie stond.

Ook herinner ik mij, dat wij toen leefden in een tijd, waarin men zich vaak afvroeg: waarom en waarvoor leef en werk ik eigenlijk, er gebeurt feitelijk niets. (Men begrijpe goed, dit was een oppervlakkige beschouwing; wie door kon dringen in het wezen der dingen bespeurde, dat de ontwikkeling naar een geheel andere tijd gaande was.) Men vroeg zich af: hoe moet het in de toekomst, als het heden zo onbelangrijk en eentonig is. Tot handelen, tot het nemen van initiatieven kwam men niet, men leefde bij het al maar beschouwen en bediscussiëren en nog eens beschouwen en bediscussiëren van standpunten en het eindeloos opwerpen van bezwaren tegen alles en nog wat. Een ingeslapen tijd. Welk een tegenstelling tot de wereld van daarna en het huidige tijdsgewricht!

Het begin van de nieuwe eeuw

In 1900 reisden wij, na ons bezoek aan Amsterdam, door naar Arolsen voor het huwelijk van mijn jongste tante.

Aan de vooravond van de huwelijksdag werd overeenkomstig de oude gebruiken van Arolsen de bruidskrans aan de bruid gebracht door jonge meisjes, die het lied uit 'Der Freischütz' zongen:

*'Wir winden dir den Jungfernkranz
Mit veilchenblauer Seide;
Wir führen dich zu Spiel und Tanz,
Zu Glück und Liebesfreude!
Schöner grüner, schöner grüner Jungfernkranz!
Veilchenblaue Seide! Veilchenblaue Seide!'*

Het verhaal deed de ronde, dat na het vertrek van het jonge paar de meisjesgasten zich in een kring zouden scharen om een oudere, die geblinddoekt zou zijn. Deze zou de bruidskrans krijgen om die op het hoofd te plaatsen van één van de meisjes, die onder een vrolijk wijsje hand in hand om haar heen zouden dansen.

Degene wier hoofd met de krans gesierd werd, was voorbestemd de volgende bruid te zijn. Gelukkig gebeurde dit zo niet, want ik was erg bang, dat, tot algemeen vermaak der omstanders, de krans op mijn hoofd terecht zou komen. Geen prettige ondervinding! Ik had een sterk voorgevoel, dat ik ook zonder deze ceremonie wel de volgende bruid zou zijn en zó kwam het uit ook!

Van Arolsen gingen wij, om uit te rusten en van de berglucht te genieten en ... voor kennismaking met Hendrik, gelijk later bleek, naar Schwarzburg in Thüringen. Dit was eigenlijk geen plaatsje, maar een hotel, gelegen op de nek van een schiereiland, dat gevormd wordt door een rotsmassief en omspoeld wordt door de Schwarza. Boven op het schiereiland ligt het oude slot van de Vorst van Schwarzburg-Rudolstadt. De familie placht hier de zomer en de herfst door te brengen. Het vorstendom, dat hij bestuurde, was onveranderd en onaangetast gebleven sedert de middeleeuwen en werd al die tijd door één Huis geregeerd.

Thüringen is een bergachtig land. Het is overdekt met bossen en in de ravijnen liggen sappige weitjes, waarop het grof wild gaarne komt grazen. Alles staat er in het teken van de jacht. De Vorst en zijn vrouw waren toen wij

Schwarzburg bezochten afwezig; op het slot verbleven de grootmoeder van mijn latere man en haar ongetrouwde dochter Theckla. De dochter van eerstgenoemde was mijn latere schoonmoeder, een Schwarzburgse Prinses.

Op een mooie dag hoorden we, dat haar jongste kleinzoon, Hertog Hendrik van Mecklenburg, was aangekomen voor een bezoek aan zijn grootmoeder. Na één of twee dagen kwam hij zijn opwachting bij ons maken. Wij waren een tegenbezoek schuldig aan de oude Prinses en Theckla en brachten dit spoedig daarna, waarbij wij Hendrik van Mecklenburg weer ontmoetten. Theckla vroeg hem en mij op een picknick op hun Fasanerie. Die wandeling daarheen en de picknick bevielen hem en mij zó uitstekend, dat wij ons begonnen af te vragen of een wandeling hand in hand door het leven aan te bevelen ware.

Na zijn vertrek, kort hierna, waren wij ten eten bij grootmoeder Schwarzburg. Ik miste hem toen erg, maar toch was het een aardig diner. Dit vond plaats in de oude middeleeuwse eetkamer en daarbij werden tal van oude gebruiken in ere gehouden. Men waande zich geheel in vervlogen eeuwen. Als er gasten waren verschenen er reusachtige trompetglazen van meer dan een meter hoogte voor de champagne, terwijl degene die er voor het eerst kwam een zwaar middeleeuws houten blok om de hals kreeg, waarop een grote gouden hen kwam te staan. Dit goud was afkomstig van de rivier de Schwarza, die onderlangs het kasteel stroomt. Nadat de kop van de hen verwijderd was, moest de nieuweling-gast deze aan de mond

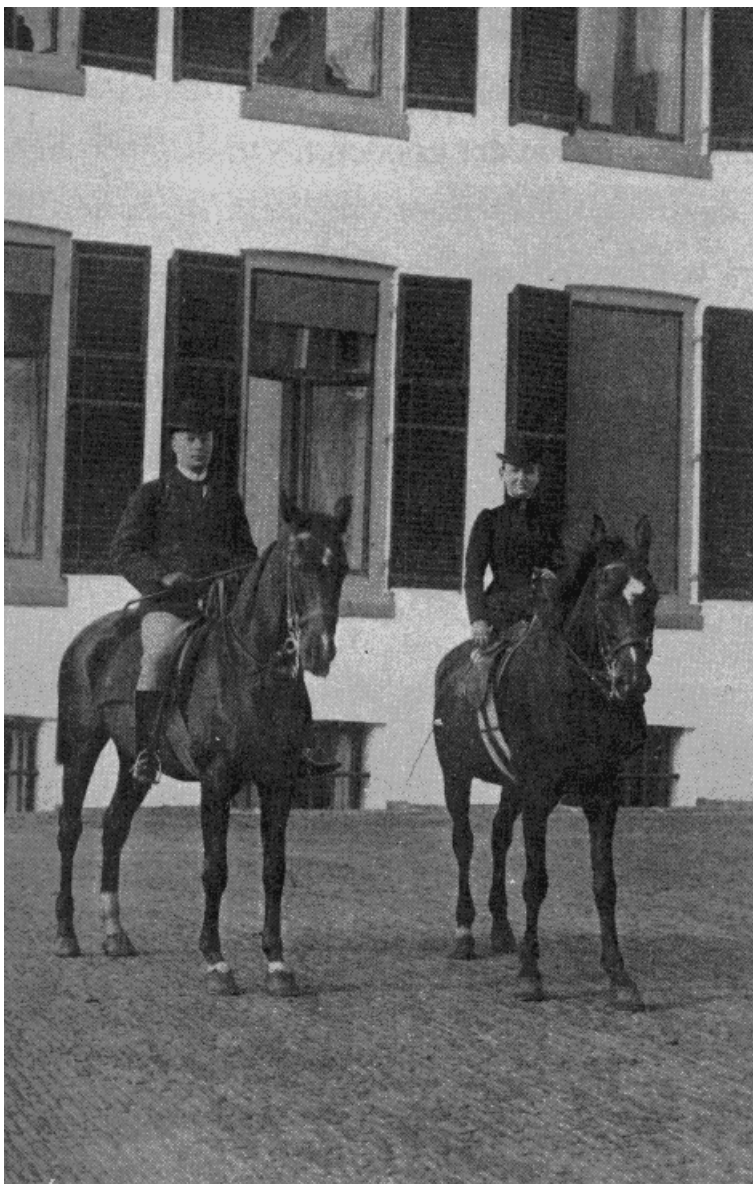
zetten en liefst uitdrinken. Gelukkig werd dit laatste niet van mij verwacht. Na tafel volgde het tekenen in het historische boek van de Schwarza-hen.

Na afloop van onze vakantie keerden wij naar huis, naar Soestdijk, terug. Het werd een spannende zomer van afwachten, want Hendrik van Mecklenburg liet lang niets van zich horen. Maar niet alleen van afwachten. Het was ook een tijd van een groeiend verantwoordelijkheidsbesef voor een door mij te nemen beslissing, die niet alleen mij gold, maar ook haar betekenis voor mijn volk zou hebben. Eindelijk kwam zijn verzoek in de gelegenheid gesteld te worden voor een nadere kennismaking. Daarop werd ingegaan en wel ten huize van tante Lily, de jongste zuster van moeder, in König in het Odenwald, groothertogdom Hessen. Na de opening der Staten-Generaal reisden wij daarheen. Enkele kilometers verder, in Höchst had mijn toekomstige man kamers genomen. Wij zagen en spraken elkander rustig een paar dagen. Toen werd hij opgeschrikt door journalisten, die alles trachtten te weten te komen, ondanks zijn streng incognito. Hij meende, dat hij niet langer in Höchst kon blijven; anders zou binnenkort het verhaal van onze verloving de wereld rondgaan vóórdát ik een beslissing had genomen, en dat moest tot elke prijs vermeden worden.

Hertog Hendrik werd door de Erbachs uitgenodigd op König te komen logeren, waar ons gelegenheid zou worden gegeven tot een gesprek onder vier ogen. Het was de twaalfde oktober. Wij ontmoetten elkaar voor het noenmaal. Toen dit geëindigd was, trokken de anderen

zich terug en lieten ons alleen. We werden het in zeer korte tijd eens en binnen tien minuten verschenen we bij de anderen als verloofd paar. De kogel was door de kerk. Wat een opluchting is dat bij ieder engagement!

De vreugde duurde maar kort, want de officiële verloving moest thuis geschieden. De vijftiende, kort na het vertrek van Hendrik, reisden moeder en ik terug naar Nederland,

aant.

want de zestiende zou hij al op Het Loo aankomen. Hij werd daar plechtig van de trein gehaald door de generaal Dumonceau. Een heerlijk najaar volgde. We onderbraken dit verblijf op Het Loo voor onze intocht in Den Haag. Naar Schwerin mocht ik niet vóór ons huwelijk. Het was daar gebruik, dat de Hertogen hun feestelijke intocht deden met hun jonge vrouw. Dus dat wachtte mij later.

Intussen moest mijn aanstaande man mij voorstellen aan zijn moeder. Om haar de lange reis naar hier te besparen, werd overeengekomen elkaar te ontmoeten in Lensahn in Holstein, één der goederen van de Groothertog van Oldenburg, echtgenoot van Hendriks zuster Elisabeth. Hier vond een grote familiebijeenkomst plaats, want velen namen deze gelegenheid waar kennis te maken met het nieuwe familielid. Deze ontmoetingen waren een belevenis voor mij.

Met Kerstmis kwam Hendrik weer over. Wij vierden samen oud en nieuw; de overgang tot de nieuwe eeuw. Wat zou deze ons brengen?

Toen Hendrik weer in Nederland kwam, was hij bruidegom, dat was enkele dagen vóór ons huwelijk op 7 februari 1901.

Het was een feestelijke en luisterrijke bruiloft. Veel familieleden waren overgekomen en heel het land leefde met ons mee. Prachtige geschenken mochten we in ontvangst nemen. Eén daarvan was de nu gereed gekomen gouden koets, die mij in 1898 werd aangeboden door Amsterdam.

Mijn man was goeddeels opgegroeid op Steinfeld en vertoefde alleen 's winters in Schwerin. Hij was van jongsafaan volop buitenman. Als jongen roeide hij veel, schoot hij futen en zaagbek-eenden op het meer en reed zelf van het zadel het vierspan voor de boerenwagen om de oogst binnen te halen. Toen hij groot genoeg was, kreeg hij verlof op jacht te gaan in de eindeloze bossen. In het najaar na zijn bevestiging mocht hij zijn eerste hert schieten. Hierop zijn er vele gevolgd. Groot was zijn liefde voor het bos en wat hield hij veel van de herten die daarin leven en van de reeën die zich in het veld ophouden. Hij was

aant.

zeker geen jager, omdat hij zo graag schoot. De grote vreugde voor zijn jagershart was het om lang in het bos bij de herten te vertoeven en hun leven en gewoonten gade te slaan.

Ofschoon hij wel paard reed, was hij bij uitstek koetsier. Als jong officier was hij bekend om zijn schimmels, die hij altijd zelf als vierspan reed. Het waren meestentijds ‘juckers’, ‘Lippizaner’, die zeer snel zijn.

Toen hij oud genoeg was voor het gymnasium zond men hem naar Dresden en kwam hij alleen bij zijn moeder voor de vacaties.

Zijn vader, Groothertog Friedrich Franz II, was gestorven toen hij nog klein was en werd opgevolgd door de oudste zoon uit zijn vaders eerste huwelijk, Friedrich Franz III, de vader weer van Fritz. Mijn man was de benjamin van de kinderen van mijn schoonouders.

Na zijn eindexamen volgde zijn bevestiging en daarna maakte hij op zeventienjarige leeftijd een grote reis naar Griekenland, het Nabije Oosten en Brits-Indië, daarbij vergezeld door zijn mentor.

Daarop volgde zijn voorbereiding voor het officiersexamen en zijn benoeming tot luitenant bij de ‘Garde Jäger’. Om de groene uniform en de traditionele verbinding van dat korps met bos en jacht was dit zijn keus.

In Potsdam richtte hij zich in een eigen villa heel genoeglijk en stijlvol in, met al de van zijn reis meegebrachte trofeeën. Zijn huis stond onder zijn kameraden bekend als het ‘Rüsselpalais’, zo door hen genoemd naar de olifantssnuiten, die hij uit het oosten had meegebracht.

Groot was de verrassing en bewondering toen alles later hier aankwam en er plaats voor moest gevonden worden in zijn kamer. Al deze trofeeën maakten deze heel bijzonder en gezellig. Nadat hij bij het ministerie van financiën in Mecklenburg geplaatst was - het was de bedoeling dat hij Fritz wat zou bijstaan in de eerste tijd na diens regeringsaanvaarding - verhuisde hij naar Green House in Schwerin.

De schets die ik van zijn jeugd gaf zal de lezer duidelijk gemaakt hebben op welke gebieden hij zich hier te lande dadelijk thuis voelde en aan de slag kon gaan. Onze bossen in Gelderland en hun uitbreiding tot een veel groter bezit, ontginning van de toen nog grote uitgestrektheden heide in den lande en het werk van de Heidemaatschappij hadden zijn belangstelling. Zijn ijveren voor ontginnen heeft het zijne ertoe bijgedragen, dat veel heide in bos werd omgezet. Voorts hervormde hij onze koetsstal, voerde een betere rijmethode in en zat ook veel op de bok les te geven.

Wij brachten ook verbeteringen aan in het park. Hij wist veel af van herbebossing en in 't algemeen van bosbouwkunde. Vanzelfsprekend genoot hij erg van het verblijf in onze bossen en van de jacht, in de zin als boven omschreven.

Hij was tegenover iedereen open en hartelijk en steeds bereid te helpen. Eenvoud kenmerkte hem. Hij was eenvoudig in zijn optreden, eenvoudig in zijn smaak, eenvoudig van karakter.

Bij ons vertrek voor onze wittebroodsweken deden onze beide moeders ons uitgeleide tot aan de ingang van het Noordeinde en bleven even hun stralende kinderen nastaren. Voor haar was dat gelukkig ogenblik er ook één vol van tragiek. Zij moesten zich losscheuren van hun kind en dit zonder haar bescherming de wijde wereld in zien gaan. Op zo'n ogenblik kan een kind bijna wreed zijn tegenover de moeder, die het met zoveel zorg en liefde heeft omringd, en uiterst zelfzuchtig optreden, vergetend wat het de moeder aandoet.

De wittebroodsweken brachten wij op Het Loo door. Wat was dat een gelukkige tijd! De gezellige drukte met het inrichten van onze kamers, het er samen, ondanks de koude, op uit trekken in de natuur. Ik herinner mij een wandeling over de heide, waarbij wij met de heer Tutein Nolthenius, toenmaals rentmeester van het Kroondomein, het tracé van de wegen vaststelden, die afgeplagd moesten worden over het Hoog-Soerense veld. En ook Hendriks uitgaan op het grof wild, waarbij hij mij vaak meenam, vooral als het alleen het bespieden van de herten gold. Een enkele keer echter schoot hij ook, doch dan bleef ik op een afstand op de wagen zitten.

Natuurlijk kwamen niet alleen zijn meubels en trofeeën mee, maar ook zijn paarden: de schimmels en de rijpaarden. Wat waren die eerste rijtoeren een belevenis voor mij! Eigenlijk verloren de tochten, waarbij hij zelf zijn schimmels reed, al de drieëndertig jaar dat wij getrouwd waren, nimmer hun bekoring. Het was zo enig en er viel steeds wat te beleven.

aant.

Waar Hendrik zo'n groot liefhebber van het bos was, reden we ook als hij niet jaagde veel door de bossen en over de heide. Dan bleven wij niet altijd op de wegen en ging het vaak dwars door het terrein, recht op het doel af. Hij was zo'n vertrouwde koetsier, dat het altijd goed afliep. Hij eiste absolute gehoorzaamheid van zijn schimmels, die dan ook een oefenschool doorliepen, die daarop gericht was.

Dezeherinneringen neerschrijvend, komen mij latere tochten met Hendrik en Juliana voor de geest. Wij waren dan soms hele middagen in de natuur; ik nam dan de picknick mee. Wat was het gezellig en welk een verpozing voor ons alle drie, na inspannend werk.

Een hoogtepunt hier op Het Loo was voor mij een rij-

toer, waarbij ieder van ons een vierspan mende; Hendrik schimmels en ik vossen. Wij reden toen naast elkaar de Wiesselse grintweg op; het was een trots gezicht. Hij was mijn leermeester geweest in zijn rijmethode, die veel efficiënter bleek te zijn dan degene die ik eerst geleerd had. Verschillende vierspans zijn mij geschonken; de laatste waren de vossen.

's Winters in Den Haag reed hij mij dagelijks naar de Horsten, waar wij vrij konden wandelen. Ik behoef wel niet te vermelden hoe onvergetelijk gezellig de uren waren, die ik 's avonds na volbrachte dagtaak met hem doorbracht in zijn kamers.

Nu ik hier over mijn man vertel, mag ik zijn trouwe tackeltje Helga niet vergeten, die hem volgde als zijn schaduw. Mocht zij, wat zelden voorkwam, op eigen gelegenheid op jacht gaan, zó ver dat ze verdwaalde, dan bewees hij wederkerig zijn trouw aan haar door net zo lang op zoek te gaan tot hij haar vond, of het nu dag of nacht was.

Af en toe nodigde Hendrik jachtgasten uit. Dan beperkte mijn rol zich meestal tot die van gastvrouw bij de diners. Deze hadden steeds een eigen sfeer; vermakelijk waren daarbij de 'sterke' jachtverhalen, die men te horen kreeg.

Soms maakte ik bij drijfjachten op klein wild deze voor korte tijd op zijn post mee. Nooit heb ik evenwel een schot afgegeven, zelfs niet op de schijf!

Natuurlijk hadden wij vele verplichtingen: audiënties, diners, enzovoort. Deze gingen het gehele jaar door.

aant.

Het ligt in de natuur der dingen, dat een jonge vrouw, nadat zij het ouderlijk huis verlaten heeft, een zelfstandige vrouw wordt en zich onafhankelijk wil maken ten op-

aant.

zichte van dat ouderlijke huis. Daarbij is zij vervuld van de wens het leven van haar man geheel te delen en alles te doen wat zij kan om zijn leven aangenaam te maken en tegemoet te komen aan al zijn wensen, liefhebberijen en genoegens. Ik werd daarbij in hoge mate belemmerd door wat ik de kooi genoemd heb, die niet alleen bestond uit verboden en het onmogelijk maken van alles wat het leven gezellig en genoeglijk maakt, doch ook een sfeer was,

waarin moeilijk te leven viel en wij het toch uithouden moesten. De worsteling was dus heviger en de bezwaren waren veel groter dan bij een ander. En toch, mijn man moest en zou het goed en naar zijn zin hebben. De confrontatie met dit vraagstuk betekende een keerpunt in mijn leven. Ik zocht en vond, niet altijd langs de weg der geleidelijkheid, mijn vrijheid van handelen. De innerlijke vrijheid was mij al eerder geleerd en geschonken.

Wij stoorden ons steeds minder aan de enge voorschriften van de kooi en gingen onze eigen weg, hetgeen niet weinig kritiek en onaangenaamheden met zich bracht.

Vroeg in het jaar deden wij, begroet door een geestdriftige bevolking, onze intocht in een feestvierend Amsterdam. Hierop volgde in mei onze feestelijke intocht in Schwerin. Onze verwelkoming daar was de eerste daad van onze jonge neef Friedrich Franz IV, in de familie Fritzi genaamd, na zijn meerderjarig worden. De feestelijkheden golden zowel ons bezoek als zijn regeringsaanvaarding.

Mecklenburg verschilt veel van ons land. Het is een dunbevolkt land van heuvels en meren, korenvelden en bossen. De bewoners waren zeer gehecht aan de Mecklenburgse zelfstandigheid en moesten niets hebben van Pruisische overheersing. Een trouw, goedig volk.

Schwerin is prachtig gelegen aan het meer van die naam en telt verscheidene andere kleine meren, meer of minder buiten en in het hart van de stad. Het slot lag vlak aan het water op een schiereiland. Aan de landzijde werd het in een wijde kring omgeven door officiële gebouwen, die

van de regering, de komedie, enzovoort. Deze laatste behoorde toe aan de Groothertog, die een eigen troep had, zowel voor het toneel als voor de opera. Hij bezat ook een eigen orkest. Daardoor kon op ieder gebied voldaan worden aan verlangens of eisen van het ogenblik, dus ook bij feesten.

Van Schwerin reden wij per rijtuig langs een weg, die vaak het meer volgde, naar het ouderlijk huis van mijn man voor een langer verblijf bij mijn schoonmoeder. De rit van Schwerin naar Rabensteinfeld, of, zoals wij het noemden, Steinfeld, duurde een uur. Steinfeld lag op een hoge heuvel boven het meer, die steil afliep; vanuit de kamer van mama kon men heel in de verte het slot van Schwerin zien liggen. De heuvels aan het meer strekten zich ver uit en waren bedekt met een prachtig oud beukenbos. De landzijde van Steinfeld was ook heuvelachtig en begroeid met gras met hier en daar een oude eik. Enkele huisjes vormden het gehucht, dat bij de plaats hoorde; daar woonden de arbeiders van het bedrijf, een grote boerderij. Steinfeld zelf was oorspronkelijk een ‘Inspektors’ (opzichters) woning geweest, die tot een ruim herenhuis was verbouwd. Het stond aan het uiteinde van het gehucht, zoals in Mecklenburg gewoonte was.

Mama liet altijd iedereen geheel vrij en Steinfeld had dan ook de roep, dat men er kon doen en laten wat men wilde. De kinderen van mama vonden het daar dan ook altijd heerlijk. Welk een belevenis voor mij: kunnen doen en laten wat je wilt! Ik genoot met volle teugen van alles. Mijn man bracht mij op al zijn lievelingsplekjes. Wij re-

den veel te paard en brachten soms op deze wijze bezoeken bij kennissen. Ook maakten wij grote toeren per rijtuig. Grote afstanden waren daar geen bezwaar voor de paarden, bijna alle wegen waren zandwegen.

Soms gingen wij per boot het meer op en zagen dan prachtige zonsondergangen. Het was alles nieuw en heerlijk. Af en toe verraste Fritzi mama en ons met zijn komst in een geheel nieuw vervoermiddel: een auto. De zijne was de eerste die we zagen en ik hield mijn hart vast, toen mijn man zijn uitnodiging aannam om even mee te rijden. Het was allemaal zo vreemd en Fritzi was natuurlijk ook nog niet erg bedreven in de kunst van besturen, bovendien reed hij niet erg voorzichtig! Pas later drong dit vervoermiddel bij ons door.

Wij brachten vanuit Steinfeld een kort bezoek aan de Keizer en Keizerin in Potsdam en Berlijn en keerden toen huiswaarts, na een onvergetelijke zes weken te hebben doorgebracht bij mama, die voor mij zo'n lieve moeder werd. Daar wachtten mij de verkiezingen en de ministeriële crisis. Mijn eerste! Het ministerie Pierson werd opgevolgd door een kabinet, dat gevormd was door Kuyper.

Hier wil ik even opmerken, dat ik niet voornemens ben verder de wisseling van ministeries te vermelden, of in te gaan op de verkiezingen en ook achterwege zal laten wat er te zeggen zou zijn over de moeilijkheden van mijn taak in dezen. Deze onderwerpen vallen buiten het bestek van dit boek. Ik wil hier slechts vermelden, dat ik zowel toen als later, heel in stilte, Gods hulp inriep voor de vervulling van deze taak.

Uit dit volle jaar 1901 valt nog een belangrijk feit te vermelden, namelijk een kort verlof in Nederland van de generaal Van Heutsz, die zóver gevorderd was met de pacificatie van Atjeh, dat hij het mogelijk achtte zijn post enige tijd te verlaten.

Ik vermeldde reeds eerder, dat moeder in de tijd van het regentschap mij inzage gaf van belangrijke rapporten. Met name waren dit rapporten omtrent het verloop der verschillende expedities in het toenmalige Nederlands-Indië. Deze brachten mij op de hoogte van de verschillende fases van de Atjeh-oorlog en van het optreden van de generaal Van Heutsz. Ik had tot in bijzonderheden de beschrijving van de tochten die onder zijn bevelvoering plaats hadden gehad, gelezen, en vernomen welk een bezieling er van hem uitging op zijn officieren en op de troep; met welk een wilskracht en taaie volharding hij zich inzette, waardoor hij kwam daar waar hij komen wilde, en met hoeveel talent hij zich als bestuurder wijdde aan de pacificatie en de economische ontwikkeling van Atjeh. Nu kwam deze man zelf bij mij en kon hij mij zelf een beeld van zijn arbeid en van het bereikte geven. Dit was een belevens op zichzelf. Hij kwam niet alleen, doch bracht enkele officieren van zijn staf mee. Zij waren onze gasten op Het Loo.

Later werd Van Heutsz benoemd tot gouverneur-generaal. Na zijn beëdiging sprak ik met hem af, dat hij mij bericht zou zenden, wanneer officieren met verlof gingen, die tot zijn bijzondere tevredenheid hadden gediend. Deze officieren werden door ons ontvangen. Wat ging er

veel uit van deze mannen, die door Van Heutsz waren geschoold. De oorlogvoering in de tropen had hen een praktische instelling en een grote vastberadenheid geleerd; daarenboven bezaten zij de moed om verantwoordelijkheid te dragen of op zich te nemen. Zij hadden een open oog voor de belangen van de bevolking, waarover zij doorgaans ook als civiele gezagsdragers gesteld waren. Zij behartigden deze, gesteund door een grote kennis van plaatselijke toestanden en personen en gedreven door een sterke rechtvaardigheidszin.

In 1899 en 1907 vonden te Den Haag de zogenaamde vredesconferenties plaats, de eerste op voorstel van Tsaar Nicolaas van Rusland.

Ik had weinig illusies, dat men zich bij voorkomende ernstige conflicten aan de tijdens deze vredesconferenties opgestelde conventies zou houden, al had ik mij toen nog geen voorstelling gemaakt, hoe zeer deze in de naaste toekomst zouden worden genegeerd! Het enige wat in feite van deze conferenties is overgebleven is het Permanente Hof van Arbitrage, dat in het Vredespaleis te Den Haag is gehuisvest. In 1913 vond de opening van het Vredespaleis plaats en de installatie van het Permanente Hof van Arbitrage in deze woning. Wij waren bij deze plechtigheid tegenwoordig en bezichtigden vervolgens het nieuwe gebouw. Dit was geschonken door Andrew Carnegie. Vele kostbare geschenken, voor de inrichting bestemd, waren door verschillende landen en personen aangeboden. Onder die landen was Argentinië. Dit schonk een afgietsel in

het klein van 'Le Christ des Andes', een vreedesteken, opgericht op de bergketen van die naam, nadat een ernstig geschil tussen Argentinië en Chili zonder bloedvergieten werd beslecht. Bij de rondgang trof ik dit beeld aan op de as van de trap op de derde verdieping. De andere waardevolle geschenken hadden een plaats gekregen op de beletage. Toen ik om een verklaring hiervan vroeg, kreeg ik ten antwoord, dat men niet-christelijke landen als Japan en ook anderen moest ontzien. Het Vredespaleis was nu eenmaal het eigendom van alle volken en het Permanente Hof was internationaal. Ik was en ben nog altijd niet te spreken over deze laffe neutraliteit, die oorzaak geweest is van de miskennis van de verheven bedoeling en symboliek van dit geschenk. Er bestonden twee mogelijkheden voor de ontvangers: of het een ereplaats geven, overwegend dat het Vredespaleis in een land stond dat in grote meerderheid bewoond werd door christenen en dat het geschenk zulk een grote symbolische betekenis had, of het niet aanvaarden wegens het internationale karakter van het paleis. Men had noch de moed tot het één, noch de moed tot het ander en zo belandde het geschenk ergens achteraf.

Enige Argentijnse dames waren overgekomen om het geschenk aan te bieden. Bij de velen die ik toentertijd ontving, behoorden ook zij. Zij vroegen mij bij die gelegenheid om mijn portret met handtekening. Ik schreef daarop: 'Christ avant tout', overtuigd, dat *wij* althans elkaar begrepen.

Waarschijnlijk hebben deze dames dit portret aan de

pers laten zien. Later werden deze woorden bekend, zonder dat iemand hun werkelijke oorsprong wist.

Moeder, die in Arolsen reeds vertrouwd was met hetgeen men thans ‘sociaal werk’ noemt, was aanstonds na haar huwelijk begonnen op Het Loo haar zorgende hand uit te breiden over hen, die in dienst van mijn vader waren, en hun gezinnen. Zij liet door de echtgenote van de intendant de gezinnen bezoeken en zich op de hoogte houden van hun toestand. Zij hielp daar waar het nodig was; ieder geval afzonderlijk beschouwend en zich persoonlijk in elk geval erop beradend, welke hulp het meest doeltreffend zou zijn.

Natuurlijk hoorde ik reeds als kind hiervan. Toen moeder Het Loo voorgoed verliet, nam ik deze taak van haar over. Na de grote aankopen van bos en heide, die enige tijd na ons huwelijk plaatsvonden, onderging het werk onder de mensen grote uitbreiding, want er kwamen veel werknemers bij. Niet alleen kreeg ik de zorg voor meer gezinnen, doch ook het onderhoud van meer huizen. De woningen op de Hoge Veluwe muntten toenmaals niet uit door hygiëne. Reeds spoedig besepte ik, dat het werk door moeder begonnen een tegenwicht behoorde te vormen tegenover de gestie van hen, die voor ons de functie van werkgever vervulden. Dat er naar gestreefd moest worden het juiste evenwicht te bereiken tussen de belangen van de bevolking der dorpjes, die toenmaals op ons als werkgever waren aangewezen en het belang van de boseigenaar-werkgever.

In de persoon van de tweede echtgenote van de intendant - de eerste mevrouw Van Steyn was overleden - kwam er de instantie, die namens mij de helpende hand bood, de noden en behoeften van de mensen met mij besprak en hun wensen aan mij overbracht. Zij was er geheel voor het welzijn der bevolking. Na haar heengaan werd zij opgevolgd door mejuffrouw Anna Schoch.

Teneinde de hygiënische toestanden te verbeteren en de gezinnen op een hoger peil te brengen, de zieken te verzorgen en allen tot geestelijke steun te zijn, werden in de verschillende ressorten geleidelijk zusterhuizen gesticht en zusters aangesteld, of beter gezegd, gekozen. Want een eerste vereiste was, dat zij het vertrouwen hadden van de bewoners van hun dorp, niet in de laatste plaats op geestelijk gebied. De opzet was aanvankelijk nog primitief, want zij moesten de pioniers zijn voor al hetgeen dat tot de bevordering van de gezondheid, de eerste ontwikkeling en tot de versterking van het gemeenschapsbesef kon bijdragen. Nadat het zusterhuis er was, volgde de opening van een lokaal, dat het centrum kon worden voor het dorpsleven. Het bood onder andere gelegenheid tot het houden van cursussen van allerlei aard, cursussen waar de mensen zelf om vroegen. Dit geschiedde, wat de meisjes betreft, bij de zusters, die naast hun gewone taak het ontwikkelingswerk onder het vrouwelijk gedeelte van de bevolking leidden.

Al was dit alles oorspronkelijk eenvoudiger dan het later bij de opbouw van Drente door de Commissaris der Koningin, Mr. Linthorst Homan, opgezette sociale

werk, het had er toch veel overeenkomst mee. Ook bij ons werd er steeds meer naar gestreefd eigen zeggenschap over het werk aan de betrokkenen te geven, dus zelfbestuur.

Aanvankelijk financierde ik de hele zaak, doch later werd ter verhoging van hun belangstelling een bijdrage van de belanghebbenden gevraagd.

Er moest veel opgeknapt worden aan de huizen. Ik liet ze geschikt maken voor het gezin dat er in woonde en de inrichting en omvang aan de samenstelling hiervan aanpassen. Als de kinderen opgroeiden of het gezin talrijker werd, kwamen er kamers bij. Was er een t.b.-patiënt, dan werd er in het boerenhuisje een zolderkamer getimmerd waar het zonlicht en de buitenlucht ruime toegang hadden. Zo werd isolatie van het overige gezin mogelijk. De zuster van het betrokken ressort had daarbij de deskundige leiding.

Dit werk leerde mij in het klein problemen kennen, die overal in de maatschappij, maar dan met een veel groter omvang, aan de orde waren. Van veel ging ik mij persoonlijk overtuigen. Al spoedig kwam ik bij mijn bezoeken aan huis bij zieken en hulpbehoevenden tot de overtuiging, dat, hoezeer ook stoffelijke hulp in allerlei vorm nodig en geboden was, de geestelijke steun voor velen van nog méér belang was. Deze bracht iets blijvends, waaraan ze vaak zo'n behoefte hadden.

Voor mijzelf heb ik veel te danken aan het geduld en het geloofsvertrouwen en de overgave, die mij tegemoet kwamen bij die bezoeken en in de gesprekken die wij

voerden. Het ging mij gelijk menig ander, die bij het verlaten van een zieke of anderszins zwaar getroffen innerlijk rijker wegging dan zij kwam.

Zoals ik reeds vermeldde waren wij ieder jaar van eind november tot april of mei in Den Haag. Ik ondervond het steeds weer als een gemis, geen gelegenheid te hebben deze bezoeken in de wintermaanden voort te zetten.

Waar ik het zojuist had over Het Loo, wil ik hier vermelden, dat ik in 1898 begonnen ben met de inwendige restauratie van het huis. Deze beoogde de toestand te herstellen zoals deze was ten tijde van Stadhouder Willem III. Ik maakte daarbij druk gebruik van het boek van Daniël Marot, de bouwmeester van Het Loo, een uitgeweken Hugenoot, die Willem III in zijn dienst had genomen.

Ik vond een schilder die bereid en in staat was om zich door schilderstudies in Versailles zowel de vormen maar vooral de kleuren van die tijd eigen te maken. Dit was de heer Fabry uit Rotterdam.

Eerst moest steeds een laag verf verwijderd worden, die de oorspronkelijke schilderingen bedekte. Groot was de opwinding, iedere keer als er een hoofd of een figuur te voorschijn kwam, wanneer weer een ontwerp uit het boek van Marot levende werkelijkheid voor ons werd. Dit was niet minder boeiend als het opgraven van oude voorwerpen kan zijn. Daarover gesproken, in het begin van deze eeuw deed Prof. Holwerda onderzoeken in onze omgeving in bos en heide, in de hoop herinneringen aan de praehistorische tijd te ontdekken. Hij heeft toen

inderdaad nogal veel gevonden op ons terrein. Het spreekt vanzelf, dat wij zeer benieuwd waren naar zijn vondsten.

Op een mooie zomerse dag namen we zelf een schop en begonnen het Oude Loo te ontgraven. De oorspronkelijke gracht was door de Fransen dichtgegooid en na die tijd liep er slechts een bescheiden sprengetje om het kasteel. Anderen zetten ons graafwerk voort en zo werd de oude gracht hersteld zoals hij ongeveer geweest was.

Maar er moest veel meer gebeuren: de muren en ook het inwendige vroegen om herstel. Wij droegen de restauratie op aan de bekende bouwmeester Cuypers Sr. Dit bleek een werk van jaren te zijn en het is nog niet gereed gekomen! Het kasteel wacht nog op de meubilering in middeleeuwse stijl.

Het spreekt vanzelf dat deze werkzaamheden, die geleid hebben tot de ontdekking van overblijfselen van zestiende eeuwse fresco's in het Oude Loo, een zeldzame vondst in ons land, onze belangstelling voor de stijl van lang vervlogen eeuwen nog hebben verhevigd.

Waar de spoorwegstaking van 1903 buiten het bestek van dit boek valt, ga ik daarop niet in als *feit*. Deze gebeurtenis heeft echter diep ingegrepen in de gang mijner innerlijke ontplooiing, want de Leiding in mijn leven heeft juist door dit gebeuren mij tot het inzicht gebracht, dat heel het leven in al zijn vormen en geledingen alleen dan bewaard wordt voor rampen, indien het in Gods licht gezien wordt. De bij mij toen nog ontbrekende vastheid van overtuiging in dezen kwam. De lijn was getrokken, die

van toen aan door heel mijn denken, spreken en handelen gelopen heeft.

Uit de tijd tussen 1902 en 1914 zouden nog veel feiten en gebeurtenissen te vermelden zijn, maar de opsomming ervan zou de lezer gaan vervelen.

Wij reisden veel door het land, brachten bij allerlei belangrijke gebeurtenissen bezoeken aan de Hoofdstad, aan de andere steden en aan kleinere plaatsen, bezochten belangrijke bedrijven, instellingen, enzovoorts. Wij ontvingen thuis veel mensen en brachten in het buitenland officiële bezoeken. Kortom, wij hadden aan bezigheden geen gebrek.

Mijn redevoeringen maakte ik zelf. Ik poogde daarin raak te zijn en mij in te stellen op degenen tot wie ik ze richtte. Voor machinaal bij de el vervaardigde toespraken, met steeds weer dezelfde inhoud, voelde ik niets.

De indeling van het jaar en ons verdere programma verschilde het ene jaar maar heel weinig met het andere.

Waren de eerste jaren van de nieuwe eeuw kalm, zij waren voor ons toch bepaald niet gemakkelijk. De tijd van de moederlijke bescherming was voor mij voorbij; het leven kwam nu in al zijn hardheid op ons af. Het was een tijd van pijnlijke ervaringen die mij gereed maakten voor de taak, die het leven mij later zou brengen; ervaringen waaraan ook Hendrik veel heeft gehad.

Onze vakantie namen wij meestal in het najaar. We gingen dan naar Steinfeld. Ik bleef daar dan de gehele tijd, mijn man trok er nogal eens een dag op uit om herten te schieten in de omgeving van Ludwigslust.

Later, toen hij het buitengoed Dobbin gekocht had, brachten wij een deel van onze vakantie aldaar door en verdeelden onze tijd tussen mama en Dobbin. In Dobbin trachtten wij altijd een familiebijeenkomst te hebben. Er hoorden veel bossen bij waar door familie en anderen veel gejaagd werd. Dobbin was, zoals ieder Mecklenburgs herenhuis, gelegen aan de korte zijde van het erf; aan de lange zijden stonden al de gebouwen van het grote boerenbedrijf. In dat bedrijf in Dobbin ging nogal wat om, er waren een paar honderd koeien, verscheidene kudde schapen, tientallen paarden en wel een veertig à zeventig veulens.

De omgeving van het huis was bijzonder mooi: een klein park dat overging in de velden en met gras begroeide heuvels, waarop hier en daar prachtige oude eiken stonden. En in de verte het meer met zijn eilanden waarheen ons vee 's zomers al wadende en zwemmende zijn weg zocht om er te grazen. Een hele uitgestrektheid van dit meer behoorde tot Dobbin; het was wel twintig minuten in de motorboot tot we de watergrens van Dobbin bereikt hadden. Op het landgoed lag een dorpje, dat door onze mensen bewoond werd, en een landelijk kerkje.

Wij kozen als reisgezelschap personen uit onze omgeving, die onze genoegens en smaak konden delen. Allen waren we toen meer of minder jong en wij genoten bij-

zonder op deze reizen. Zeer prettige herinneringen heb ik behouden aan het opgewekte gezelschap van mijn jeugdige dames. Hoeveel pret hebben wij niet samen gehad.

In 1907 gebeurde er iets, dat mijn man in een geheel andere verhouding bracht tot ons volk. Het was de stranding en het in tweeën breken bij zwaar stormweer van de lijnboot op Harwich, de 'Berlin', op de pier bij Hoek van Holland. Hendrik begaf zich er onmiddellijk heen om te zien of hij helpen kon en vond daar een eigen taak. Aan het technische reddingswerk nam hij niet deel, maar hij was een morele kracht en steun voor de anderen. Tot toen was zijn ware aard en inborst nog weinig bekend,

aant.

hij was zo bescheiden en drong zich nooit op de voorgrond. Maar toen wist het volk ineens welk karakter hij had en bij zijn terugkeer van de redding viel hem een geestdriftige ontvangst ten deel.

Hij werd een warme vriend van de redders en het reddingwezen in het algemeen en is dit tot zijn dood gebleven. Toen het voorzitterschap van 'Het Nederlandsche Rode Kruis' vacant werd, benoemde ik hem tot voorzitter. Hij werkte er als zodanig hard aan mee dit gereed te maken voor de vervulling van zijn taak in oorlogstijd en deed alles wat in zijn vermogen lag om het tot groei en ontwikkeling te brengen. Op zijn bureau op het Rode Kruis ontving hij zeer velen en had een ieder gelegenheid hem met zijn belangen te benaderen. Daarvan werd steeds een druk gebruik gemaakt. Met een onuitputtelijk geduld en vervuld van de bereidheid tot helpen en ondersteunen, hoorde hij er de noden van elkeen aan. Deze werkring had tot zijn dood zijn gehele hart; hij had zo'n intense behoefte om leed te helpen verzachten.

Ook kwam hij in de padvindingsbeweging, waaraan hij eveneens actief meedeed.

De buitenman in hem bleef weliswaar bestaan, doch hij had in de stad zoveel voor de nieuwe belangen te doen, er was zóveel in te werken en zóveel arbeid te verzetten, dat hij toch veel in de stad vertoefde.

Menig bejaard Hagenaar herinnert zich hem 's morgens wandelend naar het bureau van het Rode Kruis over het Voorhout, door de Vos-in-Tuinstraat naar de Prinsessegracht, waar het gebouw van het Rode Kruis zich be-

aant.

vindt, steeds vergezeld van ons huisvriendje, zijn tackel Helga. Aan deze tackel was hij zeer gehecht. Dat blijkt wel uit de woorden, die hij later op de grafsteen van Helga liet beitelen:

*Hier ligt mijn trouwe hond begraven,
die alle deugden in zich vereend.
Kon men met dieren vriendschap hebben,
zo ligt hier wel mijn trouwste vriend.*

Eindelijk schreven wij 1909, het geboortjaar van onze dochter, Juliana. Hoe wij aan haar naam kwamen? Wel, dat ging zo. Enkele jaren voor haar geboorte kwam een mijner oud-speelgenoten na een lange omzwerving van garnizoen naar garnizoen met haar man terug in Den Haag. Zij hadden een huis gehuurd in een geheel nieuw stadsgedeelte, de rij huizen was nog niet eens voltooid. Benieuwd kennis te maken met hun nieuwe huis, bracht ik ze aldaar een bezoek. Ik zag toen, dat de nieuwe laan waar zij woonden Juliana van Stolberglaan genoemd was en dit bracht mij aan het denken over deze voorzate. Sedert ik geschiedenis leerde, waren jaren verlopen en de herinnering aan Juliana van Stolberg was bij mij wat verflauwd; dit bezoek bracht haar weer helder in mijn gedachtenwereld terug. Ik herinnerde mij toen weer duidelijk wat moeder mij over haar gezegd had in de tijd toen wij onze lange gesprekken voerden over de invloedrijke persoonlijkheden die hun stempel hadden gezet op hun tijd en voor mijn geest zag ik weer al hetgeen de moeder van de Vader des Vaderlands voor de zaak des Vaderlands gedaan heeft. En zo kwam het, dat toen wij in de eerste maanden van 1909 ons ernstig moesten gaan bezinnen op namen voor ons kind er bij ons geen ogenblik twijfel was, dat het naar deze voorzate zou heten wanneer het een meisje was. Indien het een jongen zou zijn, dan maakte Willem, zonder meer, weinig kans, omdat zo velen in onze familie deze naam gedragen hadden. Voor Lodewijk van Nassau, de derde zoon van Juliana en de rechterhand van Oranje, had ik altijd bewondering gehad om zijn of-

fervaardig karakter en zijn bijzondere verhouding tot zijn moeder. Wij zetten dan ook Willem Lodewijk op het lijstje voor geval het een jongen zou zijn. Natuurlijk herinnerden wij ons daarbij, dat de bekende Stadhouder van Friesland ten tijde van Maurits, die met Maurits alle veldtochtsplannen voorbereidde, deze namen droeg en dat hij 'us heit' (onze vader) genoemd werd. Dit inspireerde ons tot het besluit onze zoon in het gewone leven ook 'us heit' te noemen.

Het werd Juliana. Er was grote verbazing in den lande, toen mijn man haar zo aangaf. Wij hoopten haar als verjaardagsgeschenk voor hem te kunnen verwelkomen, dus op 19 april. Doch wij moesten geduld hebben tot de dertigste van die maand. Tot na haar doop in de Willemskerk bleven wij in Den Haag.

Groot genoeg deed mij de brief, die ik die winter ontving, waarbij een lichtblauwe ceintuur voor de luiersmand werd aangeboden, die geborduurd was met oranjeappels. In deze brief werd de figuur van Juliana van Stolberg sterk naar voren gebracht en al wat zij voor het vaderland gedaan had dankbaar herdacht. Juliana Jr. heeft deze ceintuur dikwijls gedragen.

Ze was een sterk en gezond kind en de kleintjes van haar leeftijd geregeld een eindje voor in ontwikkeling en in begripsvermogen. Ik laat aan de lezer over zich onze ouderblijdschap voor te stellen na acht jaar op haar komst te hebben gewacht. Groot was natuurlijk de verandering die deze voor ons leven met zich meebracht. Ik achtte mij in de zomer en de herfst van veel verplichtingen, die niet

aant.

aant.

aant.

onmiddellijk met mijn regeertaak samenhangen, ontslagen. Zodra ik vrij was, was ik één en al kind.

Over de eerste levensjaren van Juliana valt niet veel te vertellen dat de lezer belangstelling kan inboezemen.

Voor een moeder zijn zij vol aardige herinneringen. De opvoeding en verzorging was in die dagen min der eenvoudig dan later; er kwam veel meer omhaal bij te pas. Voor moeder betekende dit kleinkind een bron van vreugde. Voor haar herleefde de tijd toen ik net zo klein was. Zij heeft Juliana steeds met een ongelooflijk grote liefde omringd en tot haar dood met bijzondere aandacht gevolgd. Van de zijde van het kind was er een sterke wederliefde.

1913 was een herdenkingsjaar. In het gehele land werd toen met geestdrift het eeuwfeest van de bevrijding van het Franse juk gevierd. Het hoogtepunt was wel de herdenking in Scheveningen, waar een reprise werd gegeven van de landing van mijn overgrootvader. Voor ons persoonlijk was het het jaar, waarin wij dankbaar konden terugzien op onze twaalf en half-jarige echtverbintenis. Wij huisden die zevende augustus in een villa van mij aan de Waldeck Pymontlaan in Apeldoorn. Het Loo was onbewoonbaar, omdat daar een groots opgezette verbouwing en vergroting aan de gang was. Helaas, deze bracht geen verbetering van de stijl. Wat kan ik soms naar de oude verhouding in de afmetingen van het gebouw en de indeling, zoals die in de tijd van mijn jeugd was, terugverlangen!

Het was weer iets anders dan gewoon, feest te vieren in een klein particulier huis. Voor Juliana en al onze gediensstigen met hun kinderen lieten wij een circusvertoning geven op de afrijbaan bij de stal. Na afloop werden er spelletjes gedaan. Het gezelschap schaarde zich in een grote kring om het koperen paar, waarop Juliana in het mid-

den gezet werd, omdat zij bij het - de lezer zeker bekende - 'zo zijn onze manieren'-spel zou aangeven wat de kring moest doen. Nog zie ik haar met veel animo en volkomen op haar gemak, zonder enig teken van verlegenheid, de kring de manieren voordoen. Het geheel heeft een onvergetelijke herinnering bij mij achtergelaten.

In datzelfde jaar bewoonden wij voor de eerste keer het Huis ten Bosch tijdens ons verblijf in Den Haag voor de opening van de Staten-Generaal. Het was echter meer kamperen dan wonen! Het oude gebouw had leeggestaan sedert de Koningin Sophie, eerste vrouw van mijn vader, ten grave gedragen was in 1877. In welk een verval en staat van ontredde troffen we het aan. En welk een stijlloze tijd had in dit mooie huis zijn sporen achtergelaten!

We waren gelukkig als wij per kamer één olielamp bemachtigen konden. Men denke zich deze kamer behangen met een donkere stoffige wol. In een hele vleugel was de stof op de muren gecapitonneerd, gelijk eertijds de meubels waren. Het geheel in donkere kleuren, rood of blauw. Van dit alles rezen je de haren te berge!

In de winter van 1913 op 1914 lieten wij het huis naar onze wensen inrichten. Weinig konden wij toen vermoeden, dat het Huis ten Bosch spoedig voor zo lange tijd onze woning zou zijn.

Van het oude historische gebouw en de grote tuin die er bij hoort gaat een bijzondere bekoring uit. Zij vormen een geheel en vullen elkaar volkomen aan. Wie er langer

aant.

vertoeft, komt iedere dag tot nieuwe ontdekkingen van bouwkundig schoon, of ziet door zijn raam een mooi stukje natuur dat hem boeit. Niemand ontsnapt aan de wondere sfeer van het oude, die over het geheel ligt uitgespreid.

De tuin is omgeven door grachten, en bruggen in oude stijl geven er toegang toe. Men woont dus op een eiland, wat op zichzelf al op de verbeelding werkt. In de tuin tierde welig de plantengroei, die de zo vruchtbare veengrond kenmerkt en vooral in de lente was deze een lust voor het oog. Dan lag rond het huis een onafzienbaar tapijt van anemonen en andere wilde bloemen.

Wij hadden toen roeiboten en ik cirkelde vaak door het water om ons eiland. Ook maakten wij boottochten naar onze buitens 'de Horsten'. Een tocht van minstens ander-half uur roeien; deze ging over plassen en sloten, te beginnen met de verlenging van de Schenk.

Ieder zal zich kunnen voorstellen, hoezeer mij als slotvrouw dat oude boeide. Ik was dankbaar in deze historische omgeving te leven, maar ook dat ik nu de zorg ervoor had, dat zoveel schoons in stand bleef. Bijzondere ogenblikken waren het, wanneer ik weer een oud detail of een kunstvoorwerp ontdekte, dat in ere hersteld moest worden. Dan had het oude mij helemaal in zijn ban.

Ik zal nooit de tijd daar doorgebracht vergeten. Het was onder zeer verschillende omstandigheden en in zeer verschillende perioden, soms ver uit elkaar gelegen, dat het Huis ten Bosch mijn thuis geweest is. Deze perioden waren verspreid over een tijdperk van vijfendertig jaar,

van 1913 tot 1948. Het Huis ten Bosch was dan niet alleen de plaats waar ik streed en volstreed, maar ook een element in die strijd zelf. Door de sfeer die dit huis vervulde, werd ik niet zelden positief beïnvloed.

Ik zou nu het een en ander willen zeggen over wat naar mijn besef de Hogere Leiding de eerste veertien jaar van de nieuwe eeuw met mijn leven deed om mij beter uit te rusten voor mijn taak.

Alvorens dit te doen, zou ik willen opmerken, dat ik zelf een aanhangster van de constitutionele regeringsvorm was en ben, en dat ik alle waarborgen van vrijheid die de constitutie biedt van harte was en ben toegedaan.

Wanneer ik nu melding ga maken van de ontwikkeling van mijn persoonlijkheid, dan heb ik het oog op mijn ontwikkeling als mens en niet als constitutioneel vorst. Dit is een ontwikkeling, die de grondwet toelaat, ja verwacht. Willen de politieke en constitutionele plichten goed worden vervuld, dan moet deze er zijn.

Indien ik poog mijzelf te zien als een buitenstaander, van wie ik de innerlijke drijfveren ken, om zodoende tot een zo objectief mogelijk beeld te komen, voor anderen en ook voor mijzelf, dan word ik stil van eerbied en bewondering voor Gods wijsheid.

Het is om het even of we een stukje natuur beschouwen en verzinkend in zijn schoonheid hierin het wondere werk van zijn Schepper herkennen, dan wel stilstaan bij hetzelfde werk, waar het gaat om de vorming van een persoonlijkheid. Beide spreken van een groei, die de Goddelijke

uitvoering is van een Goddelijk plan. In het tijdperk dat thans aan de orde is, zie ik enkele grote lijnen, waarlangs zich het plan van God voor mijn leven en Zijn beleid ten opzichte van mij aftekent. Kort samengevat zijn zij:

In de eerste plaats het mij ervan bewust worden, in en door Christus Gods kind te zijn. In de tweede plaats de groei van mijn zedelijke moed en het tot inzicht komen van het juiste gebruik daartoe van mijn wilskracht. En tenslotte mijn zoeken en vinden van een methode om uit te breken uit de kooi, waarin wij leefden. Wat dit laatste betreft, moet gezegd worden, dat de tijd er nog niet rijp voor was om deze methode ook volledig toe te passen.

Om nu nader op het eerste punt in te gaan: ik vertelde reeds van het ontwaken van mijn kindergeloof en de strijd die spoedig daarop volgde als reactie op de proef van Plateau en van het herkrijgen van het geloof daarna. Wat bij velen op latere leeftijd tot klaarheid komt en tot levende werkelijkheid wordt, heeft God mij aanvankelijk op kinderlijke manier door strijd en verzet tegen het onaanvaardbare doen bereiken, zonder hulp van mensen, heel alleen, maar toch niet alleen, want het ging alles met Zijn machtige, onzienlijke bijstand. Hij was er, zag ik later, altijd om de wacht over mij te houden en mij te beschermen.

Er ontbrak mij nog veel. De twijfel had ten gevolge gehad een krachtig besluit: ‘dat nooit meer’, maar een positieve richtlijn voor het geestelijk leven was er nog niet. De geloofsinhoud kon en moest nog zoveel rijker wor-

den. Dit zou heel geleidelijk geschieden, langs de weg van de ene levenservaring na de andere.

Ik geloofde in God en had mij een vaderlijke voorstelling van Hem gevormd, zoals zovelen. Van Christus had ik evenwel nog geen voorstelling en groot was mijn twijfel of ik Hem wel kon naderen op de weg die mij gewezen was, die van het menselijk denken. Later mocht ik inzien, dat Hij daarlangs niet te vinden is, dat men Hem alleen ontmoeten kan langs de weg van het Hem beleven.

De grote mijlpaal in die jaren, de allesbeslissende, was de ontdekking van het beeld van Hem, dat, zij het zeer flauw, in ieder mens schuilgaat en dus ook in mij. De ontdekking, dat er een heilige vonk in ons is, die teruggaat op Hem. Een zwaar gewicht viel van mij af toen ik dit alles gewaar werd. De weg was nu open voor Zijn intrede in mijn leven als *de Leidsman*.

In deze jaren werd voldaan aan de ernstig gevoelde behoefte aan vastheid, aan dieper geestelijk leven, aan een bewuste verbondenheid met God in Christus. Deze behoefte was zo groot, dat het mij onmogelijk toescheen mijn taak te volbrengen, wanneer zij niet vervuld werd.

Zodra ik maar even tijd had om tot mijzelf te komen, vlogen mijn gedachten naar deze dingen. Ook werden ze daarheen geleid door mijn geestelijke lectuur.

Het was een oude gewoonte iedere winter in Den Haag naar de Waalse kerk te gaan. Gelukkig werd het meer en meer gebruik daar predikanten uit Frankrijk, Zwitserland en Italië te laten spreken. Zo ging daar ook voor Frank Thomas, de bekende prediker uit Genève, die aldaar in

een grote concertzaal het Evangelie uitdroeg en er tallozen om zich verenigde, die van hun ankers losgeslagen op de levenszee rondreven. Mensen van vele nationaliteiten en uit de meest uiteenlopende kringen, tot anarchisten toe. Ik kwam diep onder de indruk van hetgeen hij zei, zowel op de kansel als op zijn ‘conférences’ en in zijn persoonlijke gesprekken met ons. Hij kwam jaar op jaar, wel zes of zeven jaar achtereen. Hij bracht het christendom van de daad, door zijn levenshouding, zijn stralend geloof en zijn volkomen toewijding aan Christus, door zijn hele persoon. Dit was levend christendom, omdat het geheel gedragen werd door eigen Christuservaring, omdat men aan alles merkte, dat hij Christus persoonlijk kende. Van zijn bezieling droeg hij iets op mij over; het ging mij boeien op deze wijze Christus te volgen en te trachten te doen wat Hij wilde. Hij was voortaan het Doel voor mij. Hoe begon met name wat Christus ons zegt in Zijn Bergrede nu voor mij te leven. *Hij* had nu de bakens gezet en het lag aan mijn besluitvaardigheid en wil om Zijn koers te volgen. De weg met Hem was er een van veel vallen en opstaan, maar langzaam aan begon zich een nieuw leven te ontwikkelen.

Naast Thomas waren er ook anderen die voor mijn geestelijk leven van betekenis waren, onder hen Balmas van de Waldenzen en Saillens, de grijze Baptist uit Parijs. Ik verdiepte mij in die tijd veel in de boeken van Thomas en van bekende Franse predikers.

Bij de preken die ik hier te lande beluisterde, hoe boeiend ze ook van inhoud waren en hoe welsprekend ze ook

werden voorgedragen, proefde ik telkens de richtingen, hetgeen volgens mij een beperking inhield van de diepte en de volheid van het persoonlijk contact met God en van het feit, dat wij ons allen scharen om Zijn Persoon.

Mijn trouw en liefde jegens Christus werden mijn gehele leven door getoetst. De eerste toetsing was voor de latere beslissend. In moeilijke omstandigheden werd ik voor een onontkoombare keus gesteld: trouw blijven aan Hem juist waar het offers vroeg, of even, maar heel even, toegeven aan de verzoeking, het verlokken. Helder stond voor mijn geest, dat het een schande was Hem bij voorspoed te volgen en Hem temidden van de moeilijkheden te verloochenen. Dat het een schande was niet meer trouw te zijn, wanneer die trouw zelfverloochening eiste; om dan te redeneren: zó heb ik die belofte U te volgen niet bedoeld. Dit was het hoogste en het beste in ons, de waarachtigheid breken, ja onherstelbaar breken, en wat er dan van een mens zou overblijven, daaraan dorst ik niet eens te denken. Na strijd bracht ik het offer en koos ik Christus' wil te doen.

Het was een grote les geweest. Deze ervaring, deze beslissing werd de stille kracht die voortaan achter alles stond en werkte. Vrede, blijdschap en voldoening waren er de vrucht van.

Het waren niet alleen de predikers en hun geschriften, die invloed hadden op mijn geestelijke vorming. Machtig was de drang naar geestelijke groei en de behoefte aan geestelijk voedsel en zo kon het wel niet anders of ik haalde alles naar mij toe, waar ik geestelijke verrijking van

verwachtte. Eén ervaring in dezen wil ik nog vertellen.

Hóe herinner ik mij niet meer, maar ik kreeg in mijn bezit een boekje met een kort verslag van een reveil, een ontwaken in Noorwegen, dat voornamelijk in de gevangenissen met grote kracht doorbrak en daar een algehele ommekeer in de houding en de stemming der gevangenen teweegbracht. Van cel tot cel spraken zij samen over hun nieuwe leven en de gevangenis daverde van hun lied:

*De zon schijnt in mijn ziel vandaag,
Het donker is gezwicht,
En aard' en hemel lacht mij toe,
Want Jezus is mijn licht.
Er is zonneschijn, zomerzonneshijn,
Al de uren van de dag zijn blij;
Zie ik in Jezus' aangezicht,
Is er hemelgloed in mij.*

*Er is lofzang in mijn ziel vandaag,
En jubel voor de Heer,
En zo vol is daarvan nu mijn hart,
Ik kan 't niet uiten meer.
Er is zonneschijn, zomerzonneshijn,
Al de uren van de dag zijn blij;
Zie ik in Jezus' aangezicht,
Is er hemelgloed in mij.*

(Vertaling uit het Noors van Juliana, gemaakt toen zij studente was.)

De lezing van dit geschrift bracht mij ertoe mij met grote ernst te verdiepen in het negentiende-eeuws Reveil in ons eigen land. Natuurlijk ontging mij niet, dat de vormen die dit Reveil aannam, verouderd waren, maar het geloof dat van ons gevraagd werd, was hetzelfde dat in deze mensen brandde. Deze studie verschafte mij een niet onbelangrijke aanvulling op mijn onderwijs en liet mij aspecten van het leven zien, die mij tot toen onbekend waren. Het was, zoals de lezer begrijpen zal, een studie van jaren, want mijn regeertaak liet mij weinig tijd daarvoor.

Roep ik nu het beeld van die tijd voor mijn geest terug, dan zie ik wel in, dat mijn geloof in die dagen door een smalle bedding ging. Ik had er toen nog geen oog voor, dat Christus universeel is, dus ook onophoudelijk universeel werkt aan Zijn mensheid, zonder Zich ooit te storen aan menselijke stelsels of grenzen. Tot dat inzicht zou ik eerst veel later geraken. Datgene wat mij verhinderde tot die ruime visie op te stijgen, was intussen van andere aard dan de weerstand daartegen bij zovele kerkmensen. Ik had andere, eigen beperkingen. Natuurlijk herkende ik die toen niet als tekortkomingen, anders had ik ze zeker gecorrigeerd. Later werd ik mij sterk bewust van mijn kleine kijk op de Bijbel, maar ook weer op een andere wijze dan bij vele kerkelijken het geval was.

De zending, ruim en breed opgevat, trok mij veel meer aan dan het kerkelijk verband, stemde ook veel meer overeen met wat ik zelf geestelijk ervaren had. Haar grote mogelijkheden en grote problemen spraken mij in bijzondere mate toe. Prof. De Groot heeft zeker nooit gedacht, dat

zijn voordrachten mij tot een voorstandster van de zending zouden maken, en dat zijn cursus de grondslagen voor een sterk besef van verbondenheid met de zending zou leggen. Natuurlijk alleen strikt persoonlijk, volgde ik met belangstelling haar verrichtingen.

Jong reeds was ik ervan overtuigd, dat het geloof geen landsgrenzen kent. Dit gold dus ook voor de zending. Ik zag haar niet in vakjes verdeeld, doch als Christus' Pinksteropdracht over de gehele wereld.

De berichten over de conferentie van Edinburgh deden mijn ogen open gaan voor het belangrijke perspectief dat zij ontsloten had en voor de grote problemen waarvoor het christendom zich geplaatst zag. Toen het Continuation Committee, dat uit haar ontstaan was, op 'Oud-Wassenaar' samenkwam, nodigden wij enige vooraanstaande personen ervan uit ons hier op Het Loo te bezoeken. Onder hen waren John Mott, de ziel van alles, Söderblom uit Zweden, Temple uit Engeland en Gunning uit ons eigen land. Van toen dagtekenen de relaties met de wereldzending. Ik werd sindsdien steeds op de hoogte gehouden van de besluiten die werden genomen en van de grote vraagstukken, waar de zending mee worstelde. Uiteraard was ik een warm voorstandster van de aansluiting van onze zending bij de wereldzending.

De internationale zendingsconferenties zijn mijns inziens van grote betekenis geweest en niet alleen voor de ontwikkeling van het zendingswerk zelf. Zij hebben een aanzienlijke rol gespeeld in het grote proces van de bewustwording van de eenheid die alle christenen teza-

menbindt. Men bedenke in dit verband, dat in die tijd internationale bijeenkomsten niet zoveel plaatsvonden als nu en dat het zoeken naar de eenheid der christenen nog lang niet zo in het middelpunt der belangstelling stond.

Op die conferenties werd men zich die eenheid bewust en gezamenlijk beleefde men daar de tegenwoordigheid van Christus. Het was de droom van Mott en zijn vrienden, dat als sluitstuk op de in het leven geroepen oecumenische organisaties de eenheid der kerken verwezenlijkt zou worden. Met levendige belangstelling volgde ik wat er gedaan werd om die droom gestalte te geven. Eindelijk, in 1948, werd te Amsterdam de Wereldraad van Kerken opgericht. Evenwel: niet alle kerken deden mee en ook is de eenheid nog lang niet bereikt, maar een eerste schrede op die weg is tenminste gezet.

Ik kom thans tot het tweede punt: het ontstaan van de zedelijke moed. Reeds vertelde ik, dat ik jong was in een slappe tijd, een tijd zó slap, dat de tegenwoordige mens zich deze gewoonweg niet in kan denken. Het gehele leven was een rimpelloze vijver en alles wat van ons verwacht werd, was er voor te zorgen, dat deze rimpelloos bleef. Ons werd geen enkele gelegenheid geboden om flink en moedig te zijn en we zagen ook geen voorbeelden daarvan, die tot navolgen noodden.

Het waren de gesprekken met moeder, die de eerste grondslagen voor mijn zedelijke moed legden. Zij wees mij er op, van hoe grote waarde en hoe onontbeerlijk deze is. Maar de tijd was er nog niet rijp voor, dat ik deze les

in toepassing kon brengen. Later werd hierop voortgebouwd door het lezen van de Atjeh-rapporten en de andere expeditierapporten, die de moed van de krijgsman illustreerden en zijn daden tot in bijzonderheden beschreven. Ik kreeg deze van moeder juist op de leeftijd, dat het heldhaftige, het fiere, zo sterk tot de verbeelding spreekt.

Daarna kwam het bezoek van Van Heutsz en zijn staf - dit was voor mij de ontmoeting met een sterk reëel leven. Daarginds werd een waarlijk groots werk verricht; er was dus groot werk in de wereld te doen, er waren taken die meer vroegen dan stiptheid en toewijding. Een nieuwe wereld ging bij dit bezoek voor mij open. Maar wat moest ik met deze inspiratie doen? De weg van deze mannen kon niet de mijne zijn. Toen verscheen mij de gedachte, dat ik de eigenschappen, die zij op het strijdtoneel ten toon spreidden, moest transponeren in dezulke, die op mijn terrein bruikbaar waren en met de gedachte was er eigenlijk tevens het besluit al dit te doen: voortaan iemand te zijn die met zedelijke moed haar taak verrichtte en daartoe haar wilskracht aanwendde. Voorgoed was toen weggevaagd het gevoel van onzekerheid en de gedachte, dat er niets te preseteren viel. Ik kon ook binnen de door de constitutie gestelde grenzen iets wezenlijks doen, als ik dit maar werkelijk wilde en moedig volhield. Als een zuurdesem werkte dit besef van toen aan door. Mijn wil moest nu een oefenschool doorlopen en geleerd worden in het kleine en het grote werktuig te zijn van het Hoge, zonder zich in eigenmachtigheid te verliezen. Hij moest leren in het span te lopen met zedelijke moed.

Thans kom ik tot het derde punt: het zoeken en vinden van de weg om de 'kooi' te verbreken. Reeds eerder deelde ik mee, dat ik bij het zelfstandig worden dikwijls botste tegen de weerstand van leden van onze omgeving, een lot, dat natuurlijk mijn man steeds met mij gedeeld heeft. Het waren aanvankelijk schermutselingen aan de oppervlakte. Wij lieten ons niet veel gelegen liggen aan de diepere oorzaken. Wat niet verwonderlijk is, wanneer men denkt aan onze leeftijden van toen. De bezinning op de oorzaken kwam eerst later.

Degenen die de kooisfeer wensten te handhaven, gaven ons alleen de berichten door, waarvan zij meenden dat wij ze kennen moesten. De andere, hoe belangrijk ook, werden ons onthouden. Achter dit alles zat de wens ons te isoleren van wat er werkelijk in het volk omging, een geest van afweren en gedurig afstand scheppen. Dit was voor mij onaanvaardbaar.

Intussen begon ik mij steeds meer de eenzaamheid van de kooi bewust te worden en ontstond een hunkering naar de mensen. Ik verlangde ernaar ze te ontmoeten zoals zij werkelijk zijn, en niet opgeschikt voor een bezoek ten paleize. Een werkelijke omgang van mens tot mens stond mij voor ogen. Tot benauwens toe werd mij die eenzaamheid. Toen overwoog ik wel degelijk bovengenoemde diepere oorzaken en langzaam ontstond door het half-duister van de kooi heen een helder beeld bij mij van *hoe* het *anders* kon, zonder dat ik nog de kans zag dit beeld te verwezenlijken. In een enkel bijzonder geval is mij dit toen gelukt.

Bij officiële bezoeken ben ik er soms in geslaagd een enkel uur afgezonderd te krijgen voor meer ongedwongen omgang met de mensen. Bijvoorbeeld wanneer ik de uitbreiding van een stad of dorp in ogenschouw ging nemen. Ik vertelde dan de autoriteiten, dat ik gaarne enige nieuwe woningen en als tegenstelling enige verouderde van binnen zou willen zien en stelde de voorwaarde, dat wij dit bezoek alleen zouden brengen en de ons vergezellenden ons buiten zouden opwachten. Mijn bedoeling hierbij was in de eerste plaats om in een werkelijk gesprek te komen met de bewoners.

Bij de watersnoden en andere rampen zijn wij altijd eenvoudig bij de mensen binnengegaan en hebben hen ons hun noden en behoeften laten vertellen. Wij hadden ons dan geheel aangepast aan de omstandigheden. Een andere weg die ik insloeg om ons volk werkelijk te leren kennen, was het organiseren van samenkomsten met personen uit allerlei kringen en beroepen. Ik verzocht de deelnemers dan uitdrukkelijk hun kijk op verhoudingen en toestanden openhartig mede te delen.

Vóór 1914 was het bezwaar tegen de verwezenlijking van het beeld, dat mij voor de geest zweefde, dat in een tijd, die iedereen kende als een rimpelloos watervlak, mijn denkbeeld deining zou veroorzaken hebben, ja, soms zelfs stormen! En dat juist niet gestoord willen worden in deze dommeligheid, hield de deur op slot voor een nieuwe koers. De mensen en de tijd waren er nog niet rijp voor. Zodra mijn medemensen vertrouwd geraakt waren met de gedachte, dat alles niet altijd bij het oude kon blijven,

zodra, tijdens en na de eerste wereldoorlog de gehele maatschappij aan het evolueren was, kwam er begrip en waardering voor onze aanpassing aan het nieuwe. Die tijd moest worden afgewacht, hoe moeilijk dit soms ook viel.

De lezer zal aangevoeld hebben, dat een drang naar eerlijkheid, oprechtheid en waarachtigheid in de verhouding van mens tot mens, in één woord naar een omgang samen, zoals God dit bedoelt, aan mijn streven ten grondslag lag.

Waarheid wint het tenslotte altijd, tevergeefs stelt zich menselijk verzet op den duur in haar weg. Die waarheid had het in beginsel al gewonnen en de kooi had zijn tijd al gehad, voordat de eerste wereldoorlog begon; gelijk wij dit dikwijls zien, zou evenwel later eerst die overwinning aan de dag treden. Tenslotte veranderde God menselijke weerstand in zegen, omdat de starre houding van mijn omgeving mijn hunkering naar en liefde voor mijn volk nog ging versterken. Die liefde deed de wens ontstaan het, voor zover ik dit kon, werkelijk gelukkig te maken en maakte mij bereid mij aan te passen aan zijn behoeften, ontwikkeling en nieuw opgekomen wensen, daarvoor open te staan en er belangstelling voor te tonen; om mee te gaan met de tijd en zelf op de achtergrond blijvend, alles te doen om zijn ontwikkeling in vrijheid te bevorderen.

Hier wil ik hulde en warme dank brengen aan degenen in onze omgeving die ons begrepen en die mij geholpen hebben om mijn doel te bereiken. Ik denk met eerbied aan deze sterken, die steeds zichzelf bleven, terug. Zij heb-

ben ons naar waarheid ingelicht over veel wat gebeurde in en buiten de kooi, zij hebben ons steeds de waarheid gezegd, ook waar zij wisten, dat het aanhoren ervan ons bepaald onaangenaam zou zijn. Maar juist daardoor verwierven zij mijn vertrouwen en erkentelijkheid, werden zij ware vriendinnen en vrienden. Men vergete niet, dat het algemeen menselijk is de hoger geplaatste maar naar de mond te praten. Ontmoetingen in de jaren na 1914 overtuigden mij ervan, dat om een hooggeplaatste steeds een kooisfeer ontstaat. Ook dat is mij gebleken een algemeen menselijke trek te zijn. Ik heb mij vaak hierover vermaakt.

Graag wil ik aan dit alles nog toevoegen dat, naar gelang de jaren voortschreden, de ons omgevenden geleidelijk meegingen. Dit heeft mijn taak aanzienlijk verlicht.

Het uitbreken uit de kooi heeft voor mij betekend de bevrijding van die sferen van invloed, die slechts verlamdend en verderfelijk hadden kunnen inwerken op mijn initiatief en durf, ja op heel mijn arbeid.

In dit verband wil ik nog opmerken, dat ik in de eerste tijd van mijn regering de ceremoniële en officiële zijden van mijn taak beschouwde als hol en zonder ziel. De schuld hiervan gaf ik aan de kooi.

Later leerde ik inzien, dat ik door mijn houding en gesprekken deze ceremonies een wezenlijke inhoud kon geven en ze dienstbaar kon maken aan de opdracht die ik ten behoeve van mijn volk moest vervullen.

De Eerste Wereldoorlog

Ingewijden in de politiek hadden allang zien aankomen, dat de wereld in een oorlog zou worden gestort van een omvang en verschrikking als nooit tevoren voorgekomen. Er waren vele verschijnselen aan te wijzen, die daartoe moesten leiden. Deze ingewijden vroegen zich slechts af van welke herkomst de lont zou zijn, die de brandstof in lichter laaie ging zetten en hoe zij in de ontvlambare massa geworpen zou worden.

De Balkan was sedert jaren reeds een smeulende vulkaan gelijk. Hiervan getuigden de oorlog tussen Turkije enerzijds en Montenegro, Servië, Bulgarije en Griekenland anderzijds van oktober 1912 tot mei 1913 en de oorlog van juni 1913 tot augustus 1913 tussen enerzijds Bul-

garije en anderzijds Servië, Griekenland, Roemenië en Turkije.

Na de laatste uitbarsting was het er rumoerig gebleven. Een grote rol speelde hier het Panslavisme, dat onder leiding van Rusland stond. De gedachte aan een oorlog was er één, die de Slavische volken toen niet afschrikte. Het lag in hun lijn als het ware met die gedachte te spelen. Op de Balkan grensden tal van landen aan elkander, hetgeen een gereede aanleiding tot wrijving en spanningen meebracht. Onder deze was Oostenrijk-Hongarije (de bondgenoot van het toenmalige Duitsland), dat in het oosten en zuiden aan Slavische staten grensde.

Toen wij klaar stonden voor het vertrek naar het lustrum van de Groningse universiteit bereikte ons de tijding van de moord in Serajewo, gepleegd op de Oostenrijkse troonopvolger aartshertog Frans Ferdinand en zijn echtgenote. De diepe tragiek van deze moord greep mij aan, maar nog meer was mijn geest bezig met de gevolgen, die deze met zich mee zou kunnen brengen, waar zij in politiek opzicht zo gevaarlijk was. Niet zonder bezorgdheid maakte ik de feesten in Groningen mee.

Oostenrijk zond aan Servië een nota, die zo gesteld was, dat zij voor een soevereine staat praktisch onaanvaardbaar was. Aan deze nota was het te wijten, dat de nieuw ontstane spanning niet zonder bloedvergieten kon aflopen. Rusland nam het op voor Servië, Oostenrijk kon terwille van zijn prestige niet meer terugkomen op zijn nota en: daar hadden wij reeds het begin van een wereldbrand.

Welke houding zouden Frankrijk en Duitsland, de bondgenoten van de beide tegenstanders aannemen? Het antwoord op deze vraag liet niet lang op zich wachten. Weldra was de oorlog een Europese oorlog geworden met enerzijds Frankrijk, Rusland en Servië, anderzijds Duitsland en Oostenrijk-Hongarije. Duitsland, dat toen een leger met een vredessterkte bezat waarmee het zich veroorloven kon bij een buurman binnen te rukken, stuurde onverwijld zijn troepen België binnen. België, welks neutraliteit door datzelfde Duitsland en ook door Frankrijk en Engeland was gewaarborgd! Binnen enige dagen waren de Duitse troepen in Frankrijk.

Welk beleid zou nu Engeland volgen? Na enige aarzeling wierp het zich in de strijd aan de zijde van Frankrijk en Rusland. Daarmede was de wereldbrand nu werkelijk in lichter laaie opgegaan.

Voor het verloop van de krijgsv verrichtingen sla men de geschiedboeken na.

Voor ons niets vermoedende volk kwam de tijding van het uitbreken van de wereldoorlog als een donderslag uit een heldere hemel. Zelfs de meer ontwikkelden waren toen weinig op de hoogte van de politieke vraagstukken die zich buiten onze grenzen voordeden. Ook zij werden door de rampzalige ontwikkeling opgeschrikt.

Toen einde juli het onheil losbarstte, bevond ik mij op Het Loo. Mijn man was varende in de Noorse wateren. Hij had juist een bezoek gebracht aan Rusland, waar hij een der laatste gasten was die de ongelukkige Tsaar Nicolaas II

heeft kunnen ontvangen, en was nu op rondreis door de Scandinavische landen.

Een telegram van mij, hem verzoekende onmiddellijk terug te keren, bereikte hem te Oslo, juist terwijl hij aanzat aan het galamaal, dat de Koning te zijner ere gaf. Binnen twee uur was de 'Zeeland' gereed tot vertrek. Er werd volle kracht naar huis gestoomd.

Een vermeldenswaardige bijzonderheid is nog, dat mijn man IJmuiden binnenstoomde vóórdat de Duitse Keizer van zijn vacantiereis naar de Noorse fjorden in Duitsland teruggekeerd was. Een bewijs, hoé verrassend de gebeurtenissen der laatste dagen ook voor hem geweest waren.

Mijn moeder was pas vertrokken naar Arolsen. Ik stuurde haar op een zondag per brief een zelfbedachte code, teneinde haar onopvallend te kunnen vragen terug te komen voor het geval de toestand dit noodzakelijk maakte, toen ik reeds des avonds verrast werd door het bericht van de oorlogsverklaring van Duitsland aan Rusland. De referendaris Jonkheer van Tets, die op dat ogenblik op Het Loo voor het Kabinet der Koningin dienst deed, kwam vlak vóór wij aan tafel gingen mijn werkkamer binnenstuiven met dit bericht. Nog zie ik hem even voor mij bij de op mij wachtende tafelenoten binnengaan met een breed handgebaar en de woorden: 'alles is mis, we krijgen oorlog!' Dat was een historische maaltijd. Die avond namelijk nam ik dadelijk mijn maatregelen voor vertrek naar Den Haag. Om echter die avond nog niet te veel ongerustheid te wekken, vertrok ik per gewone cou-

pé met de eerste trein 's maandagsmorgens. Juliana volgde mij diezelfde dag daarheen.

Dadelijk na mijn aankomst kwam Cort van der Linden bij mij. In een ommezien was onze neutraliteitsverklaring uitgegeven, de mobilisatie afgekondigd, de opperbevelhebber benoemd, waren diens instructies vastgesteld en waren alle noodzakelijke economische en sociale maatregelen getroffen. De omstandigheden geboden zeer snel te handelen.

De eerste dagen kwamen de ministers tot laat in de avond en soms ook 's nachts bij mij. Ik had met hen afgesproken, dat men mij ook 's nachts zou roepen als er iets belangrijks voorviel. Ik kon hierdoor een betrekkelijke rust genieten.

Juliana en ik gingen mijn man afhalen in IJmuiden. Die binnenkomst van de 'Zeeland' was wel zeer indrukwekkend nu het oorlog was. Moeder was ook zeer snel in Den Haag, zonder onderweg bezwaren ondervonden te hebben.

Zodra de mobilisatie zover gevorderd was, dat het garnizoen van Den Haag naar zijn bestemming kon vertrekken, marcheerde het ten afscheid op weg naar de trein door het Noordeinde. De troepen defileerden langs Hendrik, Juliana en mij, die omstuwd waren door een grote menigte burgers, waaronder de familie van de vertrekkenden. Ontsteltenis en ontroering stond op aller gezicht te lezen. Niemand, die op deze gebeurtenissen bedacht was geweest! Het ene geslacht na het andere was ingedommeld, zich veilig wanend bij onze onzijdigheidspolitik.

Het voor ons land zo lange vreedstijdperk had de gedachte, dat daaraan een einde kon komen, tot een geheel onwerkelijke gemaakt. Nu stonden de mensen plotseling voor een toestand, die daadwerkelijke offers vergde, wilde onze neutraliteit een feit zijn en blijven!

Ik besloot het defilé met het aanheffen van de kreet: 'Leve het Vaderland!' en het inzetten van het 'Wien Neerlands bloed'. Zowel de kreet als het lied werden met ontroering en geestdrift door alle aanwezigen overgenomen.

Voor wij de huisdeur weer ingingen, keerden wij ons om naar de juichende menigte en namen als een laatste groet Juliana op onze schouders, die van daar af allen goed zichtbaar toewuifde.

In die dagen liepen wij vaak langs de voor het Noordeinde te hoop gelopen mensen heen, terwijl wij hen een uit het hart komend 'Leve het Vaderland' toeriepen. Dan werd steeds weer het 'Wien Neerlands bloed' gezongen.

Zodra de combattanten en de reserves waren opgekomen, ging ik hen in hun - meest geïmproviseerde - kwartieren inspecteren. Dit teneinde mij ervan te overtuigen, dat hun huisvesting en verzorging goed geregeld was. Ook woonde ik een godsdienstoefening voor militairen bij.

Mijn man had een veelomvattende taak in het op voet van oorlog brengen van het 'Nederlandsche Roode Kruis' en de voorbereiding van de internationale taak van het Rode Kruis. Deze taak was geregeld in de conventie van Genève-

ve. Onderdelen ervan waren de dienst van de correspondentie van de krijgsgevangenen en de regeling van het vervoer door Nederland heen van gewonde krijgsgevangenen naar hun eigen land. Vaak moest mijn man als voorzitter naar de plaatsen waar deze gewonden werden ontscheept en overgebracht in treinen. Hij kwam dan diep onder de indruk van hetgeen hij gezien had terug en wellicht nog meer van alle ellende, die verborgen bleef.

Hij was zoveel mogelijk tegenwoordig bij de oefeningen van het Rode Kruis-personeel; deze vonden overal in den lande plaats.

aant.

De oorlog sloot als het ware het verleden van een ieder af. Een nieuw tijdperk was voor elkeen begonnen met wel een verschrikkelijke inzet: een wereldworsteling.

De mobilisatie verstoorde het persoonlijke en het familieleven en ontwrichtte de maatschappij in al haar geledingen. Alle bedrijven, de grote en de kleine, werden erdoor getroffen en vele daarvan zelfs tot stilstand gedoemd. Te erger was dit alles, omdat volslagen onzekerheid bestond over wat de toekomst zou brengen. Zou herstel van dezelfde bedrijvigheid eenmaal mogelijk blijken of zou zelfs de levensvatbaarheid van deze bedrijven verdwenen zijn?

De lezer poge zich de psychologische schok die dit alles betekend heeft voor te stellen.

Bij alle ontmoetingen met ons volk in die dagen was ik getuige van de uitwerking van die schok, zowel bij de burgers als bij hen die onder de wapenen geroepen waren. Al deze indrukken nam ik in mij op, met oog en oor en hart. Welk een verschillende reacties op het gebeuren, welk een geestelijke nood in veel levens, en hoezeer werd geleden onder de onzekerheid wat morgen en overmorgen en de verdere toekomst zou brengen. Was het wonder, dat mijn bezorgdheid groot was en dat in mijn hart het besef ontwaakte, dat ons volk een diepe behoefte had aan leiding, aan meevoelende, begrijpende leiding? Regeren, de juiste maatregelen treffen, dat was vóór alles nodig en dit geschiedde dan ook, dank zij het verstandige en vooruitziende beleid van het kabinet Cort van der Linden. Maar daarnaast en als een aanvulling daarop moest vol-

daan worden aan het zo begrijpelijke verlangen naar leiding in geestelijk-psychische zin.

Even plotseling als de oorlog op onze weg verschenen was, stond ik voor de plicht te pogen die leiding te geven, of beter gezegd, die leiding van mij te doen uitgaan. Ik begreep terdege, dat dit eerst kon geschieden nadat een nieuw vertrouwen in mij was gewekt. Een oorlog stelt wat dit betreft zijn bijzondere eisen; men kan in zulke tijden met een vredesvertrouwen niet toe. Het woord vertrouwen heeft aanvankelijk steeds in mij weerklonken, ja, lange tijd werd mijn denken en handelen beheerst door het besef, dat ik dit bijzondere vertrouwen moest verdienen. Ik stond met deze gedachte op en ging er mee slapen.

Hoezeer wordt de mens in ogenblikken als deze zich ervan bewust tot hoe weinig hij bij machte is, en wordt het besef in hem levendig, dat hij op Gods hulp aangewezen is. Maar ook, dat Hij, die ons voor een taak gesteld heeft, ons al datgene kan en wil geven wat wij nodig hebben om deze te volbrengen. Zo geschiedde het. God hielp ons volk en zijn regering. God hielp ook mij. En dank zij Hem groeide dat onontbeerlijke vertrouwen tussen ons volk en mij.

De lezer make zich een voorstelling van de ontwrichting die bij de gezinnen intrad, van de moeilijkheden bij de opvoeding van de kinderen, die daar ontstonden waar de medewerking van de vader daaraan in feite geheel kwam te ontbreken, van de invloed van het zo schokkende gebeuren op de jeugd in 't algemeen. Echtscheidingen

kwamen meer en meer voor. Alle huwelijken - mag men wel zeggen - die niet op zeer hechte grondslag rustten, gingen er aan. Wees dit alles niet op veel innerlijke strijd en onzekerheid? Ook dit baarde mij zorgen. Ik vroeg mij af hoe al deze van hun ankers geslagen mensen te helpen zouden zijn. Hoe zouden zij de geloofskracht opbrengen, die zij nodig hadden om al deze mobilisatielasten te dragen? Of, indien zij dit geloof niet bezaten, hoe konden zij juist nu hun weg naar God vinden? Maakte hun geestestoestand ze niet juist onontvankelijk voor de grote waarheden van de Bijbel? De enige die hen helpen konden? Zouden zij, oppervlakkig de Bijbel lezend, niet de indruk krijgen dat wat daar stond opgetekend ver van hen afstond en daarom zich van de geboden Hulp afmaken? Men bedenke wel, dat ik hier schrijf over een tijd, waarin het rationalisme velen in zijn greep had.

Ik heb sterk de indruk, dat er sedert de tijd waarover ik schrijf een geestelijke verdieping is gekomen, een grotere openheid voor wat de Bijbel ons te zeggen heeft. Toentertijd vergenoegde men zich meer met hetgeen aan de oppervlakte lag, waren velen erop uit de bijbelse verhalen aan te passen aan de geest van de tijd met als gevolg, dat het wezenlijke daaraan ontnomen werd en men vaak in ethische beschouwingen bleef steken.

Zeker waren er vele goede uitzonderingen, waren er ook velen, die de bijbelse waarheden zó benaderden als de Bijbel zelf vraagt, maar het tijdsbeeld van toen werd door die andere geestesgesteldheid beheerst.

Ofschoon ik, gelijk ik elders reeds opmerkte, een eigen

persoonlijk geloof had, dat de oorlog niet aan het wankelen bracht, was het mij niet mogelijk mij geheel te onttrekken aan de invloed van het bovenomschrevene, leefde ook bij mij op de achtergrond iets daarvan. Ware dit niet het geval geweest, had ik mij vrij kunnen houden van de geestesgesteldheid die mij omgaf, dan zou ik mij minder bezorgd hebben gemaakt. Achteraf besef ik zeer goed, dat mijn ernstige bezorgdheid voor de mensen misplaatst was en dat ik deze gehele zaak in geloof en overgave aan God had moeten overlaten. Dit leerde ik eerst later.

Het vertrouwen in de levensechtheid van de bijbelse verhalen is ten volle bij mij teruggekeerd, toen ik deze aan Juliana vertelde, nadat zij op de leeftijd gekomen was dat zij deze kon begrijpen.

Wij behandelden het Nieuwe Testament aan de hand van een toen kortgeleden verschenen beschrijving van Palestina. De schrijver, die er lang vertoefd had, beoogde in zijn boek een beeld van land en volk ten tijde van Christus te geven. Wat gingen door deze toelichting de verhalen van de Evangeliën voor ons leven, wat werd zó het leven van Christus op aarde wèrkelijk voor ons.

Nog herinner ik me, hoe ineens de voorstelling uit de gelijkenis van de zaaier voor mij geheel veranderde, toen ik de beschrijving gelezen had van de Palestijnse akker, zoals die werkelijk was en van de bodem waarop Christus doelde, ja, die Hij wellicht met de vinger aanwees.

De mobilisatie van Duitsland had plaats tijdens de invasie in België en het oprukken naar Frankrijk. Op de verjaar-

dag van moeder, 2 augustus, kwamen de berichten van de bezetting van Luxemburg en de belegering van Luik.

Zonder veel weerstand te bieden, viel België in Duitse handen, met uitzondering van een deel van Vlaanderen, waar de IJzerlinie met behulp van de geallieerden tot het einde heeft standgehouden. De tegenstanders van Duitsland gingen zich allengs de geallieerden noemen.

Voor de jongeren wil ik hieraan toevoegen, dat België tegelijk met het vredetraktaat met Nederland in 1839 van Engeland, Frankrijk en Duitsland een garantie-traktaat kreeg, waarin België's neutraliteit door deze drie staten werd gewaarborgd. Duitsland schond dus bij het binnenrukken op Belgisch grondgebied het traktaat, dat het destijds tekende. Terwijl Frankrijk en Engeland voldeden aan de verplichting, die zij op zich genomen hadden, toen zij deze onrechtmatige daad gewapenderhand poogden te beletten. België werd aldus gedwongen zijn neutraliteitspositie prijs te geven en koos partij voor de geallieerden.

De weerstand van Luik en die op het verdere grondgebied van België duurde maar kort. Toen de Duitsers Antwerpen naderden, begon de massa-uittocht van Belgen naar en over onze grenzen. Groot was het medelijden en de offervaardigheid van ons volk.

Deze uitte zich vooral in het spontaan in de gezinnen opnemen van de vluchtelingen. Maar het waren niet alleen burgers, die bij ons een goed heenkomen zochten, ook Belgische militairen kwamen in groten getale over onze grenzen. Onze neutraliteit bracht met zich mee, dat wij verplicht waren ze onmiddellijk te ontwapenen en te in-

terneren. In allerijl werden door de regering interneringskampen in gereedheid gebracht.

Het bleek al spoedig, dat het zo spontane en lofwaardige particulier initiatief niet bij machte was de stroom vluchtelingen te verwerken. Dientengevolge zagen de staat en vele gemeenten zich voor de taak geplaatst huisvesting en onderhoud te verschaffen.

Tegen het einde van de oorlog verjoegen de terugtrekkende Duitse legers de bevolking van Noord-Frankrijk van haar haardsteden. Blijven betekende voor haar het gevaar, tussen de geallieerde en de Duitse legers in de knel te geraken. Ook deze bevolking zocht haar heil bij ons. Dat het geen gemakkelijke taak was zoveel gasten van voedsel te voorzien zal iedereen duidelijk zijn, in het bijzonder wanneer men bedenkt, dat wij reeds in niet geringe mate tekort kwamen voor het eigen volk. Dit laatste was het gevolg van de blokkademaatregelen, die Engeland al aanstonds nam en van de Duitse duikbootoorlog, die deze op de voet volgde.

Ofschoon onze landbouw deed wat ze kon, was er bij ons in 1917 bepaald gebrek aan voedsel en andere eerste levensbehoeften; als het ware een voorproef van wat ons volk te lijden zou krijgen in de tweede wereldoorlog. Zózeer was toen de blokkade verscherpt. Hoezeer wij ook protesteerden tegen het onrecht een neutraal land aangedaan, ons beroep was óf vergeefs óf wij werden onvoldoende geholpen.

Spoedig nadat de eerste Belgen in ons land waren gekomen, bereikten ons berichten omtrent het harde en

wrede optreden der Duitse troepen bij onze bureu. Dit optreden schokte ons diep en met ons de gehele wereld.

Onze neutraliteitsproclamatie bevestigde de neutraliteitspolitiek die wij reeds zo'n lange reeks van jaren hadden gevoerd. Men denke zich in hoe moeilijk het is stipt neutraal te zijn en wat het vraagt om deze houding meer dan vier jaar vol te houden!

De neutraliteitsproclamatie legde iedere Nederlander wel duidelijk omschreven verplichtingen op, maar voor de burgers moest de toepassing van deze regels in de voorkomende concrete gevallen meestentijds aan het eigen oordeel worden overgelaten.

Daarentegen werd van iedere ambtenaar en van iedere militair op wie verantwoordelijkheid rustte geëist, dat zij het recht der neutralen, zoals door het volkenrecht omschreven, en onze neutraliteitsproclamatie zouden kennen en toepassen.

Neutraliteit, in de zin van het volkenrecht, betekent niet hetzelfde als afzijdigheid. Het is een rechtstoestand, een afgebakende staat, waarin het neutrale land zich bevindt of zich begeven heeft. De oorlogvoerenden zijn verplicht de rechten van het neutrale land te eerbiedigen. Het nakomen van de plicht der neutraliteit is absoluut en laat geen ruimte over voor het menselijk gevoel, indien dit gevoel niet mocht overeenstemmen met de bovenomschreven plicht.

Men stelle zich voor tot welke spanningen en strijd dit bij ieder persoonlijk kan leiden. In zijn diepste wezen is de

mens nooit neutraal, hij heeft altijd een voorkeur of voorliefde. Soms zonder dat hij het weet! En in een wereldconflict wordt juist het gevoelsleven van de mens eigenlijk steeds bij de gebeurtenissen betrokken en de eigen voorliefde aangewakkerd.

De leidinggevende personen hadden er steeds voor te waken, dat onze neutraliteit door de belligerenten geëerbiedigd werd. Deze laatsten beriepen zich, bij hun handelingen in strijd met onze rechten, meestentijds op oorlogsnoodzaak. Hoe hard wij ook protesteerden - en dat deden wij zonder een zweem van vrees - steeds werden wij meer beperkt in ons handelen. Onze scheepvaart en voedselvoorziening lagen op het laatst nagenoeg stil, en hoewel buiten de oorlog, heerste er bij ons steeds nijpender voedselschaarste. Had deze situatie langer voortgeduurd, een hongersnood zou zijn ontstaan.

Daarbij kwam nog, dat men zich bij alle maatregelen waardoor wij getroffen werden moest afvragen, of deze soms de voorboden waren van een ons als belligerent in de oorlog willen betrekken. Met andere woorden, men moest met zijn denken steeds gelijke tred houden met de belligerenten, ja bij voorkeur hun handelingen een slag vóór zijn.

Cort van der Linden kwam bijna iedere dag om tien uur 's morgens bij mij om deze vraagstukken met mij te bespreken. Er gebeurde haast iedere dag iets, dat ons belang benadeelde en waartegen onmiddellijk opgekomen moest worden. Ik zorgde ervoor reeds op dat uur volkomen beslagen ten ijs te zijn. De minder prettige tijdingen

hadden ons meestal reeds enkele uren vroeger bereikt. Mijn kennis van het volkenrecht werd in die tijd wel zwaar op de proef gesteld!

De omstandigheden waaronder wij leefden, maakten mijn dagelijks werk niet verheffend; sterk voelde ik het onverkwikkelijke en neerdrukkende ervan.

Welk een leven: gedurig met vooruitziende blik bedacht zijn op onrechtmatige daden ten opzichte van ons en steeds maar weer het beraad op de vraag hoe wij ons daartegen moesten verweren. En dit meer dan vier jaar achtereen.

Welk een schrille tegenstelling tot de begeerte innerlijk op te stijgen, een begeerte die juist in die moeilijke tijd sterker was dan ooit.

De handhaving van onze neutraliteit stelde ogenblikkelijk hoge eisen aan onze militairen. Steeds met het geweer aan de voet staan, vraagt veel van het moreel van de troep. En dan te bedenken dat dat niet voor een korte spanne tijds van hen gevraagd werd, maar gedurende jaren. Onze mannen hebben zich kranig gehouden. Aan hun moreel en paraatheid danken wij het voor een groot deel, dat de gruwel van de oorlog buiten onze grenzen bleef.

Voor mij en de leidinggevende personen bracht het uitbreken van de oorlog algehele isolatie mee. Boven de zwijgzaamheid en de discretie in algemene zin, die mijn en hun ambt te allen tijde vorderen, moest nu geheimhouding bij al ons doen en laten worden betracht. Een bijzondere moeilijkheid voor mij was, dat ik er steeds op be-

dacht moest zijn, dat uit mijn doen en laten indirect consequenties te trekken zouden zijn omtrent de oorlogvoering en onze neutraliteitspolitiek. Meestal moest mijn beleid aan het oog van het publiek onttrokken worden. Maar het kwam ook voor, dat alles erop gericht moest zijn er de aandacht van het publiek op te vestigen. Wat dit laatste betreft zou ik het volgende voorbeeld kunnen geven: het is wel eens voorgekomen, dat geruchten opdoken van onmiddellijk gevaar, geruchten dat wij, ons ondanks, in de oorlog betrokken zouden worden. Eenmaal toen dit het geval was, bleek een wandeling van het Noordeinde naar het huis van mijn moeder op het Voorhout in de morgenuren voldoende te zijn om de ongerustheid tot bedaren te brengen. Het publiek leidde hieruit af, dat ik niets bijzonders om handen had en dat de geruchten dus loos waren.

Een compensatie voor mijn verplichte vereenzaming was, dat de band tussen ons volk en mij hechter werd dan ooit tevoren. Dit was een lichtstraal in deze donkere tijd.

Nu wil ik van mijn eigen leven in die tijd vertellen. In Den Haag aangekomen, beijverde ik mij het huishouden terug te brengen tot op een peil, dat in overeenstemming was met de toestand van het ogenblik. Deze maatregelen wekten bij enkelen uit mijn omgeving korte maar hevige tegenstand, die ik niet recht begreep.

Mijn adjudanten en ordonnansofficieren, die voor actieve dienst geschikt waren, gingen naar onderdelen van het leger of de vloot terug en ik behield alleen hen, die

niet in de eerste plaats in aanmerking kwamen voor de actieve dienst. Hierbij kwamen nog enkelen die niet tot de combattanten behoorden en zich voor dienst bij mij aanmeldden. Voor de burgers in mijn omgeving had ik, door het wegvallen van veel ceremoniële taken, veel minder emplooi dan anders. Mijn dagelijkse omgeving bestond nu uit de dames en de overgebleven officieren. Deze gang van zaken betekende afbraak van de ‘kooi’; de uiterlijke verwezenlijking van het proces, dat zich in de diepte reeds had voltrokken, de bezegeling ervan. Mijn omgeving was nu een geheel andere geworden, uitsluitend afgestemd op doelmatigheid, passend bij de eisen van het ogenblik.

De eerste tijd in Den Haag bleef ik voortdurend thuis, teneinde te allen tijde beschikbaar te zijn. Ik veroorloofde mij alleen als verpozing onder de oude kastanje in de tuin te zitten. Deze stond vlak tegenover het huis, en zo had ik het gezicht op elkeen, die kwam om mij te spreken. Na de eerste week ging ik enkele malen uit voor korte bezoeken aan de gemobiliseerde troep in Den Haag en Scheveningen.

Het te allen tijde paraat zijn was mijn eerste plicht. Alles richtte ik daarnaar. Deze gedachte hield mij eigenlijk altijd bezig, ja, zij gaf mij vaak nodeloze zorg. Dit dag en nacht paraat zijn moest ik tot het einde van de oorlog volhouden. Immers, dé grote beslissing voor ons land: neutraal blijven of zich in de oorlog begeven, of daarin betrokken worden, mocht mij niet overrompelen terwijl

ik minder fit was voor het overwegen en het nemen van belangrijke beslissingen.

Eens in al die tijd ben ik ziek geweest. Het was toen gelukkig 'kalm', want het front was 'vastgelopen' en er was voor beide partijen noch vóór-noch achteruitgang mogelijk. Ik kwam met bof en griep thuis van mijn bezoek aan de door de watersnood getroffen gebieden in Noord-Holland. Het was in de winter van 1916. Ik poogde mij te troosten met de overweging, dat ik deze ongesteldheden 'in en door de dienst' had opgelopen en ik was gelukkig niet zó ziek, dat ik niet denken en besluiten kon.

Wèl verdween ik voor lange tijd van het toneel wegens het besmettingsgevaar.

Mijn liefde voor het vaderland was als een verterend vuur, en dat niet alleen in mij, zij leefde zich uit in felheid òm mij. Zij wist zich alleen gebonden aan bezadigdheid, rede en verstand, waar de hoogste belangen van land en volk dit eisten. Ieder die deze dreigde te benadelen beschouwde ik als mijn grootste vijand. Mijn denken en mijn gehele leven werden door de waakzaamheid voor deze belangen beheerst.

Na enige weken, toen mijn voortdurende tegenwoordigheid op het Noordeinde niet meer noodzakelijk bleek, verhuisden wij naar het Huis ten Bosch. Daarna betrokken wij de winterkwartieren in Den Haag.

Moeder, die op het Voorhout haar intrek had genomen, bleef de gehele oorlog door in de stad. Zij wenste steeds in het centrum te zijn, teneinde de berichten onmiddellijk

te kunnen vernemen en dagelijks contact met ons te hebben. Zij leefde intens met mij mee in mijn zorgen over land en volk. Ook had zij veel eigen zorgen, namelijk over de haren. Zij had in Engeland een zuster, de weduwe van de Hertog van Albany. De gedachten van moeder waren veel bij haar en haar kinderen. De rest van haar familie woonde in Duitsland. Met geheel haar warme en zorgzame liefde bleef zij uit de verte al de haren volgen.

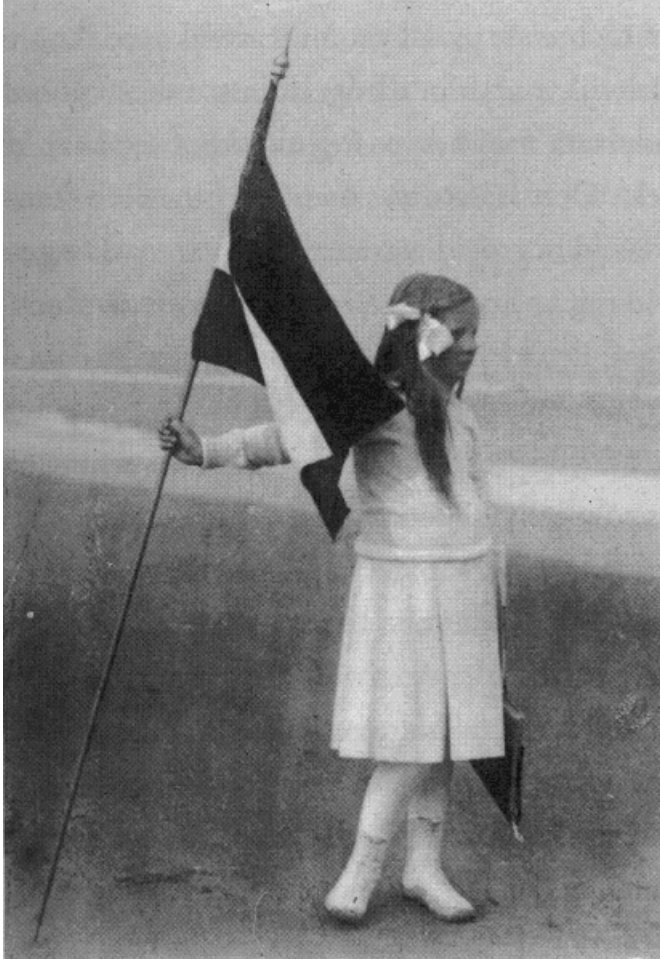
Op het Huis ten Bosch kon ik uit de verte het gedreun van het geschut horen. Niet het schot zelf, maar de vibratie ervan. Het geluid beschrijft een boog, waardoor er een brede strook ontstaat waar men niets horen kan. Waar de boog eindigt, is het geluid weer hoorbaar.

Ik herinner mij nog duidelijk, dat wij tijdens het leven van mijn vader de grote ontploffing, die in Antwerpen plaats had, op Het Loo als een harde slag waarnamen.

Toen wij tijdens de eerste wereldoorlog een korte vakantie op Het Loo doorbrachten, konden wij het front in Vlaanderen goed horen. Later in de duinen van De Ruygenhoek hoorden wij hetzelfde geluid in de pannen, doch niet op de toppen. Mijn adjudanten leerden mij het trommelvuur van het gewone vuur onderscheiden.

De gehele oorlog door trachtte ik ook op deze wijze de krijgsverrichtingen te volgen; de bekende trillingen gaven mij een zekere rust. Dan - zo redeneerde ik - konden de belligerenten ons land niet zijn binnengerukt. Men kan zich mijn opkomende bezorgdheid voorstellen, als ik onbekende en zwaardere geluiden waarnam.

In de lente van 1915 keerden wij op het Huis ten Bosch terug. De winters van 1915 en 1916 waren wij op het Noordeinde, de rest van het jaar verbleven wij op het Huis ten Bosch. Eerst in de zomer van 1916 kon ik eraan gaan denken, verder van Den Haag vakantie te nemen. Deze ging ik met Juliana in Katwijk doorbrengen. Ik kwam dan per auto of te paard langs het strand naar de stad om daar te werken zo vaak dit nodig was. De zeelucht deed ons beiden zo goed, dat, teruggekeerd op het Huis ten

aant.

Bosch, ik mij met mijn man beraadde over de mogelijkheid dicht bij de stad een eigen huisje in de duinen te bouwen. Ik meende, dat het verblijf in die goede lucht ervoor kon zorgen, dat ik zo fit mogelijk was voor mijn taak. Al spoedig viel het besluit zo'n huisje te bouwen. Na onderhandeling met de Waterleiding, wier vergunning op het door ons gekozen terrein vereist werd, gingen wij begin 1917 tot de bouw over. Het werd een semi-permanente constructie. De eerste dagen van juli verhuisden wij naar ons nieuwe verblijf en bleven daar voortaan van april tot ongeveer december.

Op mijn tochten te paard vanuit Katwijk reed ik soms over Noordwijk naar de prachtige duinstrook ten noorden van die badplaats, naar het 'paardenkerkhof' en naar 'de ruigen hoek'. Deze laatste was toen nog een echte duinstrook, die wild begroeid was met hoge varens. Dit gedeelte stond mij voor de geest, toen ik ons nieuwe huis een naam gaf. Een kleine plaaggeest in mij gaf de doorslag met de overweging, dat een vreemdeling veel moeite zou hebben met de uitspraak van die naam en de spelling ervan. Het is zo'n echt Nederlandse naam!

Met de beschrijving van mijn bezoeken aan de verschillende onderdelen van leger en vloot zou ik menige bladzij kunnen vullen; ik zal hierover echter kort zijn. Deze inspecties vroegen een groot deel van mijn morele en lichamelijke kracht. Dank zij deze bezoeken had ik een voortdurend contact met onze strijdkrachten en kon ik mij steeds een beeld vormen van hun leven en dienst.

Deze bezoeken werden op geregelde tijden afgelegd. De meerdaagse bracht ik om de twee-en-een-half à drie maanden. Zij waren zó opgezet, dat ik, als dit mogelijk was, ieder onderdeel bezocht. Zij beoogden in de eerste plaats de goede geest onder onze jongens, die gelukkig bij hen aanwezig was, te versterken en hen voor te gaan in uithoudingsvermogen en volharding bij het overwinnen van bezwaren en hindernissen. Mijn bezoeken waren er voorts op gericht zoveel doenlijk alle aspecten van het leven van de soldaat, zowel in de dienst als daarbuiten, te leren kennen.

Tot kort voor het sluiten van het bestand tussen de oorlogvoerenden, had ik alleen heel uit de verte het gedreun van het geschut gehoord. Mijn laatste militaire tocht bracht mij in Zeeuws-Vlaanderen, waar ik onze troepen aan de grens bezocht. In Oostburg aangekomen, hoorde ik voor het eerst het artillerie-vuur! Daarna reed ik tot aan onze grens en kwam langs de vuurmonden van de Belgen, die op hun gebied op dat ogenblik op betrekkelijk korte afstand van ons vuurden op verafgelegen vijandelijke doelen.

Ook wandelde ik door Aardenburg, eveneens vlak aan onze grens gelegen, waar ik iemand uit de burgerbevolking, die gewond was door een granaatscherf, wilde opzoeken. Over het algemeen hebben de geallieerden zich stipt onthouden van het verrichten van oorlogsdaden op ons grondgebied.

Ter verduidelijking van dit deel van mijn taak voeg ik hierbij een enkel program van mijn tochten.

‘Bezoek aan de IIIe Divisie in Noord-Brabant op 23 en 24 november 1916.

23 NOVEMBER. In de Kloosterkazerne.

Van 14.00 - 16.00 uur bezoek aan cursus in de Nederlandse taal, rekenen, electrotechniek, verbandleer, stenografie en machineschrijven.

In Cavaleriekazerne van 16.15 - 17.30 uur cursussen in huisvlijt, paardenkennis, Nederlandse taal en schermen.

Te 20.00 uur per auto van Breda naar Terheyden, resp. Zevenbergen, resp. Oudenbosch, waar tot 22.40 uur cursussen in huisvlijt, Nederlandse taal (ook eerste opleiding der analfabeten!), morseseinen en eerste hulp bij ongelukken werden bijgewoond. Van 23.20 tot 24.00 woonde Hare Majesteit een nachtmars en nachtoefening bij van een brigade infanterie, een afdeling veldartillerie en een peloton huzaren, nabij Etten-Princenhage. Daarna vertrok Hare Majesteit naar Haar salonrijtuig te Etten.

24 NOVEMBER.

Per auto naar Quatre Bras (noordrand Liesbosch) waar Hare Majesteit te paard steeg en van 10.10 - 12.00 uur een oefening in gesloten orde van een infanteriebrigade bijwoonde en een voorpostendienst van een bataljon infanterie bezocht. Tevens een marsveiligheidsdienst en ontwikkeling der voorhoede van een bataljon infanterie.

Bij Klappenberg steeg Hare Majesteit af en begaf zich per auto naar het salonrijtuig te Etten.

Te 13.45 uur vertrek per auto naar Rozendaal, waar van 14.00-14.30 uur enige cursussen werden bezocht. Te 14.30 uur per auto naar Bergen op Zoom, waar van 15.00-16.00 uur cursussen en militaire tehuizen werden bezocht.’

Temidden van alle spanning en ellende, die de om ons woedende oorlog voor ons volk met zich meebracht, kwam in de eerste dagen van 1916 ook nog een grote watersnood ons vaderland teisteren. Felle stormen dreven het water met kracht tegen de Zuiderzeedijk. Van Anna Paulowna en Ewijk tot Spakenburg en Bunschoten bezweken de dijken of werden op vele plaatsen overspoeld. Zelfs Hoogland werd overstroomd en ook Marken liep onder. De bevolking, op zolders en daken gevlucht, bracht angstige dagen en nachten door. Hele stukken huizen verdwenen in enkele ogenblikken in de golven. Alleen per boot waren de noodgebieden nog te bereiken, een wegennet was er niet meer.

De dijken waren verwaarloosd, of wel zij waren niet hoog genoeg. De doorbraken en overvloeiingen ontstonden dáár, waar geen andere, meer binnenwaarts gelegen keringen het water konden tegenhouden.

Noord-Holland liep verder onder dan iemand had kunnen berekenen of vermoeden. Tot aan de Zaan, ja, hier en daar bijna tot aan de duinrand, was Noord-Holland één watervlak. Ook het lager gelegen gedeelte van

Utrecht moest het ontgelden. De stormvloed herhaalde zich meer dan eens en dat over het reeds ondergelopen land, dat geheel weerloos lag.

Onze gemobiliseerden bewezen onschatbare diensten bij het redden van mensen en vee. Zij verleenden ook overal hulp met het beschikbaar stellen van militaire voorraden. Ook hielpen zij het dijkleger met het maken van noodwaterkeringen en het versterken van de dijken. Noord-Holland, dat zo'n grote veestapel en zo'n ontwikkeld veehoudersbedrijf bezit, moest met vaartuigen van allerlei aard geholpen worden dit vee in veiligheid te brengen.

Monnikendam bleef aanvankelijk gespaard en de ruime kerk ontving gastvrij paarden en vee, terwijl de bevolking, wonende om de door de watersnood getroffen gebieden, de vluchtelingen gul ontving en onderdak gaf. De doorbraken waren veel te groot en lagen te gevaarlijk om in de winter gedicht te kunnen worden. Men moest zich dus bepalen tot het opwerpen van zeer onvoldoende keringen. De gehele winter bleef de ongerustheid voortbestaan en was de toestand bij stormweer hachelijk.

Onmiddellijk gingen mijn man en ik de toestand in ogeschouw nemen. Wij namen elk verschillende gebieden voor onze rekening, opdat het gehele rampgebied spoedig bezocht zou worden. Wij mochten daarbij geen enkele geteisterde plaats of streek overslaan. Dit overslaan zou op die streek in het oog der bevolking een stempel hebben gedrukt van minder ernstig getroffen te zijn. Het is een algemeen menselijke trek, dat, wanneer er een ramp

gebeurt, ieder zich gaarne wil beschouwen als behorende tot de meest ernstig getroffenen.

Ik voer, zonder dat de ondiepte bezwaren opleverde, met een bootje over het anders zo vruchtbare land. Bij de eerste watersnood was Amsterdam enige dagen mijn hoofdkwartier. Zowel om zijn ligging vlakbij het ondergelopen gebied, als om de hulp die Amsterdam aan de vluchtelingen bood. Deze hulporganisatie was geheel geïmproviseerd met veel vrijwillige helpers en helpsters.

Mijn man ging eerst naar Marken, Hoogland, Spakenburg en Bunschoten en regelde daar de hulpverlening van het Rode Kruis. Daarna ruilden wij van gebied en toog ik naar Marken en de andere juist genoemde plaatsen. Marker gemobiliseerden roeiden mij over hun eiland en gaven mij met jeugdig vuur alle inlichtingen.

In Spakenburg en Marken waren in de nacht der verschrikking kinderen geboren op zolder, terwijl de golven met donderend geraas onder de hanebalken van het dak spoelden. De moeders brachten de nacht op één van deze balken door. Ik bood aan peet te staan over deze jonggeborenen. In Spakenburg was het Aartje Wilhelmina Vedder en in Marken Lijsje Wilhelmina van Riel. Toen ik dit voorstel deed, stond mij het voorbeeld van mijn grootvader voor de geest. Jaren tevoren had ik in de levensbeschrijving van mijn grootvader door Bosscha gelezen, dat hij een moeder, die aan haar kind het leven schonk tijdens een dijkdoorbraak, had voorgesteld peet van dit kind te zijn. Ik houd veel van mijn petekinderen en sta nog altijd in relatie met hen.

Ook Anna Paulowna was zwaar getroffen. Het was een lange tocht de getroffenen en ook hun gastheren en gastvrouwen op te zoeken.

Van IJpendam werd zelfs de veengrond weggespoeld, waarop de eendenfokkers hun eenden hielden. Hiermede was hun eigendom verdwenen en hun gehele bedrijf was te gronde gericht. De eenden werden in een ander deel van het land gastvrij opgenomen en verzorgd. De IJpendammers zelf trof ik in Amsterdam aan.

Veel erger dan de eerste doorbraak en zijn gevolgen, was de tweede stormvloed, die overal het water verder opjoeg en een schier wanhopige situatie deed ontstaan. Het waren bange nachten, want de weerstand die geboden kon worden, was slechts die van de in allerijl opgeworpen bekistingen, gevuld met zandzakken, die natuurlijk niet tegen een zware stormvloed bestand waren.

Purmerend hield het. Hierdoor kon de dam aldaar een iets steviger karakter worden gegeven. Monnikendam, 'de vesting in de golven', zoals toen deze Zuiderzeestad genoemd werd, bezweek echter.

Ik ging voor de tweede keer naar Amsterdam en nam Juliana mee om de dijkbreuk van de eerste stormvloed bij Monnikendam te zien. Monnikendam, dat ik toen nog veilig waande! Juliana kon toen gelukkig nog niet beseffen, hoe benard en ellendig de toestand was. Ik zal nooit vergeten hoe ik, toen wij met het bootje naderden, reikhalzend uitzag naar de dam van zandzakken, die boven het water moest uitsteken, en maar niets dan water, water voor mij zag. Met ontsteltenis begreep ik toen in-

eens wat had plaatsgegrepen en voor mijn geest rees de nacht van verschrikking die de bevolking had doorgebracht. Ik beloofde de zwaarbeproefden te bezoeken, nadat ik het grote oude gat in de dijk zou hebben bezichtigd. Wij voeren dus daarheen. Terug in Monnikendam, liet ik Juliana op de boot om haar de droeve indruk te besparen en bezocht de bevolking, die onder het gelui van de noodklok de nacht slapeloos en in angst had doorgebracht. In Amsterdam teruggekeerd, stuurde ik Juliana naar huis en ging de volgende dag naar Zaandam. De tocht ging per open motorbarkas over Oostzaan en heel het ondergelopen land. Ik bezocht hen, die door de ontstane ellende ziek geworden waren en deelde kinderkleertjes uit aan moeders die alles kwijt waren geraakt. Daarbij bood Ter Laan, de bekende burgemeester van Zaandam, mij de helpende hand. Wij reden verder door de Zaanstreek en toen bracht de burgemeester mij bij één der meest in gevaar verkerende gezinnen, waarvan het wrakke huisje dreigde in te storten. Het stond geheel onbeschermd temidden van storm en golven. Een wankel vlondertje was de enige verbinding met de buitenwereld. Wij wandelden daarover naar binnen, waar de man ons ontving en naar een zolderkamer bracht, de enige die het gezin nog restte. Daarna reed ik naar Alkmaar, waar ik in de trein zou slapen om de volgende dag verder te gaan, doch die nacht kreeg ik het te kwaad met bof en koorts en ik moest naar huis vervoerd worden.

Het leed, dat de mensen getroffen had, had diepe indruk op mij gemaakt. Iedere keer als ik thuiskwam, hoor-

de ik des nachts nog het ritme, waarmee de deinende golven deuren en ramen binnenstroomden om het volgende ogenblik weer terug te vloeien, en het geklepper op die maat van de open- en dichtslaaende deuren. Duizenden en duizenden huizen was ik zo voorbijgevaren. Op wat eens de straten waren, dreef het huisraad troosteloos rond, ja, alle bezittingen van de bewoners. Met dat beeld voor de geest, ging men zich verwijten zelf in een goed bed en een mooi huis te liggen.

Over die eindeloosheid van nacht en water, over al het leed dat deze duisternis in zich borg, gleed voor mijn geestesoog een zacht, vriendelijk Licht. Voor mij het teken, dat er Eén is, die de Zijnen nimmer vergeet.

Ik kom thans tot het laatste bedrijf van de eerste wereldoorlog. Lange tijd bleken de tegenstanders even sterk te zijn, hielden elkaar dus in evenwicht. Het front was vastgelopen en vergeefs werden van beide zijden doorbraakpogingen gedaan. Er was geen uitzicht op een beslissing en de wereldbrand woedde maar voort.

In 1917 schaarden de Verenigde Staten van Amerika zich aan de zijde der geallieerden. Zij zonden aanstonds hulp in de vorm van troepen en materieel. Een aantal legercorpsen werd na enige voorafgaande oefening in het front opgenomen. Deze waren uitstekend bewapend en uitgerust en hadden nog geen vermoeienis achter de rug. Nadat zij enige oorlogservaring hadden opgedaan, waren zij dus op volle kracht. *Zij* waren het, die uiteindelijk de krijgskans ten voordele van de geallieerden deden keren.

Heel geleidelijk begon men deze keer uit de berichten over het front af te lezen. Aanvankelijk betroffen het slechts berichten omtrent schommelingen of deuken in de frontlijn. Maar deze vielen niet meer in het nadeel van de geallieerden uit. Dit gaf dus te denken. Zou er toch eindelijk een beslissing komen, die een einde aan de oorlog kon maken? Dit was haast te mooi om waar te zijn.

Later begon het Duitse front te wankelen en volgde de terugtocht van het Duitse leger in Frankrijk en België. Maar er gebeurde meer, er gebeurden dingen waarvan wij lange tijd geen berichten konden ontvangen. Er smeulde iets in Duitsland zelf, iets dat men zo lang mogelijk geheim poogde te houden. Iets waarvan wij de gehele omvang nimmer ten volle zijn te weten gekomen.

Opeens werden wij verrast door de tijding van de kanselierscrisis in Berlijn en van het vertrek van de Keizer vanuit zijn algemeen hoofdkwartier te Spa naar de hoofdstad van het Duitse Rijk. Een snel oplossen van de crisis ware onder *die* omstandigheden - de Duitse troepen waren op de terugtocht - dringend geboden geweest. Het duurde echter verscheidene dagen, eer we vernamen dat Prins Maximiliaan van Baden de nieuwe kanselier was geworden. Zijn beleid maakte op dat kritieke ogenblik een ietwat aarzelende en onzekere indruk. Het was althans voor het Duitse volk niet overtuigend en vertrouwenwekkend. Zou *die* regering de situatie in handen kunnen houden, of zouden er bijzondere gebeurtenissen op til zijn?

Het bericht, dat de Keizer na de benoeming van Prins Maximiliaan naar zijn hoofdkwartier was teruggekeerd,

wekte bevreemding; onder de gegeven omstandigheden had men kunnen verwachten, dat zijn tegenwoordigheid te Berlijn vereist was. Deze terugkeer kon slechts één veronderstelling wettigen, namelijk dat de situatie, zowel in het land zelf, als bij het Duitse leger, zó ernstig was, dat er geen hoop op verbetering meer bestond. Dat het dus de daad was van de ‘oberster Kriegsherr’, die met zijn mannen de dood zocht. De trage berichtgeving van toen verschaftte ons echter nog niet onmiddellijk de nodige gegevens om tot die conclusie te komen.

Ik zal nimmer die novembermorgen op De Ruygenhoek vergeten, toen ik zéér vroeg gewekt werd en de tijding vernam, dat de Duitse Keizer in Limburg over onze grens was gekomen. Dit bericht van de Nederlandse regering werd spoedig gevolgd door een telegram van de Keizer zelf, waarin hij mij een uitleg poogde te geven van zijn handelwijze. Ik kon het gebeurde maar niet begrijpen; het was zeker het laatste dat ik voor mogelijk zou hebben gehouden. Wèl hadden ons, sedert zijn terugkeer in Spa, berichten bereikt, dat de overgangen van de Rijn voor een deel niet meer in handen van regeringsgetrouwen waren. Daarom was ik aanvankelijk geneigd een verklaring voor 's Keizers handelwijze te zoeken in de wens nodeloos bloedvergieten te voorkomen. Dit laatste zou bij zijn overschrijden van de Rijn onvermijdelijk zijn geweest. Met andere woorden, ik meende dat hij een offer had gebracht. Weldra echter vernam ik een andere lezing, welke door alle berichten, die bij mij binnenkwamen,

bevestigd werd. In het kort samengevat luidde zij, dat hij gezwicht was voor de raad van zijn omgeving, die alleen bezorgd bleek te zijn voor zijn leven. De gewoonte het oor te lenen aan de raadgevingen van deze omgeving, die nòch over de staatsmanswijsheid, nòch over de moed beschikte, welke in die moeilijke omstandigheden vereist waren, was hem wel zéér noodlottig geworden.

Ik overdrijf *niet*, als ik zeg, dat het mij een week en misschien *nog* langer gekost heeft voor ik geloof kon hechten aan de ingekomen berichten, zó onwaarschijnlijk leek mij deze handelwijze. Verder zal ik over Wilhelm II niet spreken. Tenslotte weet niemand alles wat in hem is omgegaan en kent niemand haarfijn de omstandigheden waarvoor hij is komen te staan.

De Nederlandse regering wees hem een verblijfplaats aan en verlangde van hem de belofte die niet te verlaten en geen regeringsdaden op Nederlandse bodem te verrichten. Spoedig daarop volgde zijn abdicatie.

Op mijn initiatief werd de Keizerin uitgenodigd hier te komen om zich bij haar echtgenoot te voegen. Het was niet alleen gastvrijheid die mij tot dit initiatief bracht, het was tevens mijn kennis van de verhoudingen en van de karakters. Ik verwachtte veel invloed ten goede van haar aanwezigheid en optreden, niet alleen op haar echtgenoot en diens omgeving, maar ook op het gehele politieke aspect van deze uitzonderlijke situatie.

Enkele dagen na zijn vader kwam de Kroonprins over onze grens en werd als combattant geïnterneerd, eerst op Hillenraadt en daarna op Wieringen.

Deze gebeurtenissen veroorzaakten in de wereld grote opschudding. De publieke opinie en de geallieerde regeringen oefenden aandrang op ons uit om beiden uit te leveren. Wij hebben dit geweigerd; wat de Keizer aangaat op grond van ons asylrecht, en wat de Kroonprins betreft op grond van onze interneringsplicht als neutrale staat.

Na de vlucht van de Keizer en diens troonsafstand volgde de abdicatie van de andere Duitse Vorsten. Alles ging ongelooflijk snel in zijn werk. De revolutionaire elementen en opgezweepte menigten eisten van hun Vorsten, afstand te doen. De zwakken onder hen zwichtten onmiddellijk en verlieten overijld hun woonsteden en hun land. Anderen voldeden aan die eis op meer bezadigde en waardige wijze. Natuurlijk sleepten de Vorsten in hun val alle leden van hun huis mee. Ook zij mochten zich op geen enkel terrein van het openbare leven meer bewegen. Zelfs degenen, die hun gehele leven in dienst van hun volk hadden gesteld en deswege algemene hoogachting hadden genoten, was het bittere lot van de verworpene beschoren.

Intussen was de overwinning door de geallieerden behaald en werd door de belligerenten overeengekomen het vuren te staken. Een wapenstilstand werd getekend en vervolgens werd aan Duitsland een vrede gedictieerd.

Na alle gevolgen van de oorlog, die ons volk had ondervonden en welke het tot dusver met kalmte en berusting had gedragen, kwam nu de deining die de revolutie vlak naast onze grens veroorzaakte. Maar niet alleen dié zorgde ervoor dat er in deze dagen veel electriciteit in de lucht

zat. Die ontstond ook tengevolge van de plotselinge ontspanning, die teweeggebracht werd door het op handen zijn van de demobilisatie en het vooruitzicht op de terugkeer van de vrede. Dit was werkelijk teveel om te kunnen verwachten, dat alles rustig verwerkt zou worden.

Van Duitsland sloeg een vonk van de revolutie over naar hier en bracht in sommige lagen van de bevolking onrust en beroering. Wij maakten enkele spannende dagen door. Ik was, met het oog op de toestand, van De Ruygenhoek naar Den Haag teruggekeerd.

Echter bleek het een vergissing te zijn te menen, dat ons volk in zijn geheel of voor een aanzienlijk deel geneigd was een omwenteling te ontketenen.

Wij werden uitgenodigd op het Malieveld te komen, waar een grootse demonstratie van trouw aan het gezag plaatsvond. De paarden van het rijtuig, waarin Hendrik, Juliana en ik waren gezeten, werden uitgespannen en de demonstranten trokken dit over het Malieveld en daarna door de stad naar het Noordeinde terug.

Onmiddellijk daarna nodigde Amsterdam ons uit, ter betuiging van zijn trouw. Uit alle delen van het land waren inmiddels burgers en militairen opgekomen, bereid de regering daadwerkelijk te steunen.

Kort voor het staken der vijandelijkheden was het kabinet Cort van der Linden afgetreden en vervangen door het kabinet Ruys de Beerenbrouck. Aan dit laatste viel de taak te beurt in die dagen orde en gezag te handhaven. Eén van zijn daden was het oproepen van vrijwilligers.

Een gevolg van de gebeurtenissen van deze dagen was

de oprichting van de Burgerwachten en de Bijzondere Vrijwillige Landstorm.

Gelijk op het Wener Congres werd ook bij de vredesbesprekingen na de eerste wereldoorlog de kaart van Europa herzien. Ik zal op deze grenswijzigingen niet ingaan. Ik wil alleen iets zeggen over een poging tot grenswijziging die geen resultaat had.

Er was een stroming om die landen, die zich voor de geallieerde zaak verdienstelijk hadden gemaakt, te belonen met grondgebied van een ander. Wat het geschenk aan België betreft, werd ernstig gedacht aan Zeeuws-Vlaanderen en Limburg. Natuurlijk viel dit in zeer slechte aarde bij de bevolking van die delen van ons land. Zowel de Zeeuwen aan de overzijde van de Schelde, als de Limburgers zijn zeer goede Nederlanders, en wensten altijd Nederlander te blijven. Vanzelfsprekend sloot geheel Nederland zich bij die wens aan. Allerwegen in Zeeuws-Vlaanderen en Limburg werden volkspetitionnementen getekend, waarin krachtig geprotesteerd werd. Deze petitionnementen nam ik in het vroege voorjaar van 1919 op het Huis ten Bosch in ontvangst. Het waren aangrijpende ogenblikken! Zowel om de zaak zelf als tengevolge van de houding, de geestesgesteldheid van de personen die mij deze stukken brachten. Men stelle zich deze gebeurtenis voor in de historische omlijsting, die het Huis ten Bosch gaf.

Aan het eind van de ontmoeting zongen wij allen teza-

men uit volle borst: ‘Waar eens het gekrijs der meeuwen’ en ‘Waar in 't bronsgroen eikenhout’, gevolgd door het Wilhelmus.

Juliana maakte deze ontvangst, waarbij de geestdrift zo hoog oplaaide, met volle aandacht mee.

De wens van de bevolking zelf gaf tenslotte de doorslag bij de onderhandelaars in Parijs: Zeeuws-Vlaanderen en Limburg bleven Nederlands.

Juliana had gedurende de oorlogstijd de gelukkige leeftijd van het onbezorgde kind. Die jaren vielen bij haar in de leeftijd van vijf tot negen jaar. Wel was zij zich ervan bewust, dat alles anders ging dan vroeger, voor haar en voor ons, maar van de achtergrond begreep ze gelukkig nog niets.

Op het Huis ten Bosch had zij prettige kamers op het zuiden met een balkon. Ze speelde vaak op een zandhoop en was ook nogal eens bezig met haar schepnetje kikvorsen te vangen in het heldere, moddervrije ronde vijvertje vlak achter het huis. Dan was er een modderschuit die soms lang stil lag op de andere vijver of op een sloot; soms lieten wij ons hierin bomen of boomden zelf. En tenslotte was er de roeiboot. Een grote traktatie voor Juliana, wanneer wij daarmee een tocht naar de Horsten maakten! Dan bewees het schepnetje onschatbare diensten bij het ophalen van kroos en edeler waterplanten, plus alle dieren die daarin verblijf houden.

Laat ik niet vergeten melding te maken van haar honden en het aardige hertenkalfje, dat op Het Loo gevangen

was en dat mijn man vandaar had laten opzenden. Dit werd met de fles grootgebracht.

Toen Juliana zes jaar was, vormden wij een klasje op het Huis ten Bosch. Vooraf hadden wij de raad ingewonnen van Jan Ligthart en het besluit genomen zijn methode toe te passen. Ik herinner mij nog levendig mijn bezoek aan zijn school. Ik slaagde erin deze wandelend te bereiken, zonder dat het publiek dit merkte. Ligthart liet aldaar alles zijn gewone gang gaan. Hij demonstreerde alleen zijn persoonlijke methode door bij verschillende klassen even zelf de leiding te nemen. Daarna bracht hij een bezoek aan Juliana en mij in haar speelkamer. Hier sloeg hij haar spel lange tijd gade, teneinde zich een oordeel over haar te vormen voor hij een advies omtrent haar onderwijs aan ons uitbracht. Hij heeft dit nog juist kunnen geven; spoedig daarna overleed hij.

De eerste onderwijzeres van zijn school nam spoedig de leiding van het klasje in handen. Aan haar onderwijs hebben de kinderen voor hun toekomstig leven veel te danken gehad. Haar bezonken oordeel en haar heldere kijk op de karakters gaven haar veel overwicht op de kinderen. Alles gebeurde volgens de methode van Ligthart; er werden zelfs overeenkomstig zijn denkbeelden tuintjes op het Huis ten Bosch aangelegd.

Het rijpaard speelde ook in de oorlogsjaren een belangrijke rol in ons leven, daar ik te paard de onderdelen van het leger inspecteerde. Natuurlijk werden dadelijk na het uitbreken van de oorlog de grenzen van de diverse landen

Tijdens ons verblijf op Huis ten Bosch gedurende de eerste wereldoorlog kleedden wij ons eens in costuums, die drie eeuwen tevoren in ditzelfde huis gedragen werden.

aant.

gesloten voor de uitvoer van paarden, doch later lukte het de handelaren af en toe paarden in Nederland in te voeren en zo kon ik mij hiervan blijven voorzien. Later raakten zij in onbruik tengevolge van het nijpende voedselgebrek: het tekort aan haver.

Ik zou tot in het oneindige over dit onderwerp kunnen uitweiden: de aardige momenten te paard bij de troep, mijn avonturen als ruiter en die van hen die mij vergezelden. Voor ieder pas aangekocht paard moest een naam bedacht worden. Deze te bedenken was een groot plezier voor Juliana. Haar kinderboeken bewezen haar in dezen goede diensten. Eens las zij een verhaal van een kraai, 'Zwarte Jacob' geheten. Juist kocht ik toen een zwart paard, dat natuurlijk dadelijk die naam kreeg.

Er viel niet aan te twijfelen, dat 'Zwarte Jacob' van de slagvelden kwam, daarvan getuigde zijn hele uiterlijk. Zo'n exemplaar was er nog nooit bij ons op stal geweest. Niet alleen waren zijn manen afgeschoren, maar ook zijn staart, die alleen uit vel en wervels bestond. Als hij voor werd gebracht, liet hij van louter vermoeienis zijn hoofd hangen tot laag tussen zijn voorbenen. Hij moest geheel worden opgekweekt. Natuurlijk deed ik eerst slechts korte ritten met hem. Hij was doodmak onder de mensen en bij militaire plechtigheden; wuivende zakdoeken en parasols op zijn neus verontrustten hem niet, alleen bij het vuren van de infanterie nam hij de benen. Dan kon noch ik, noch wie ook, hem hiervan afhouden en hem bewegen het tirailleursvuur met gelatenheid aan te horen.

Later kreeg ik een Ierse koolvos, die Juliana 'Zedda' ge-

aant.

noemd heeft. Op dit paard kreeg zij haar eerste rijles. Zedda, die een eigen wil en karakter had en waarmee de ruiter met tact moest omgaan, was altijd zacht en braaf en voorzichtig met kinderen. Zij had voor hen bepaald een voorliefde. Menig staaltje gaf zij daarvan te zien.

Juliana hield veel van tochten te paard. Onderweg hielden wij altijd een pauze. Dit was het hoogtepunt van de tocht, dan vertoonde zij zelfbedachte kunsten. Zij vroeg of één of twee paarden naast Zedda mochten worden opgesteld en klauterde dan van rug op rug, daarbij juichend en kraaiend van de pret. Zij was zó vrolijk en haar stemmetje bracht zóveel geluid voort, dat het soms de paarden van de gehele cavalcade aan de gang maakte en wij haar bepaald moesten leren bij paarden wat stiller te zijn.

Onder de gesprekken, die ik na de wapenstilstand voerde, waren er twee, die niet nalieten diepe indruk op mij te maken. Beide waren het gesprekken onder vier ogen met oude bekenden van mij, die reeds de avond van hun leven hadden bereikt. Zij beiden verklaarden mij dat al hetgeen waarvan zij in de oorlogsjaren getuige waren geweest hen tot een diepe ontgoocheling in het mensdom had gebracht. Zij bleken hun gehele leven door een vast vertrouwen gehad te hebben, dat de mensheid een gestadige vooruitgang is beschoren. Sterk voelde ik de tragiek van deze ontzuivering, van deze ontdekking op een illusie te hebben gebouwd, en ik had oprecht deernis met de smart van deze eerbiedwaardige figuren, die deze ernstige teleurstelling op zo'n hoge leeftijd hadden moeten ondervinden.

Maar het was niet alleen deernis die mij vervulde, ook verwondering. Ik verzekerde elk persoonlijk, dat ik mij reeds lang bewust was, dat de mens diep kan zinken als hij op eigen koers vaart, het buiten God om probeert.

Nu zou ik willen zeggen, hoe ik mijn leven tussen 1914 en 1918 *nu* zie, na meer en rijper levenservaring. Daarbij moet ik uitgaan van de gedachte, dat ik toen nog verkeerde in een proces van innerlijke groei en tot rijpheid komen en dat ik de laatste nog niet bereikt had. In de nieuwe situatie moest ik nog veel leergeld betalen. Ware ik ouder geweest toen de eerste wereldoorlog begon, zo waren mijn innerlijke reacties anders geweest. Dezelfde daden en handelingen hadden de buitenstaander milder, minder fel toegeschenen. Vaderlandsliefde, opoffering en toewijding, deze moesten nog gelouterd worden. Als vaderlandsliefde en paraatheid maar voor meer dan honderd procent aanwezig waren - zo oordeelde ik toen - dan was alles prima. Ik had nog niet geleerd ze in de ruimte te zetten van mijn geestelijk bezit en ze daarin, *juist dáárin* een plaats te geven, ze van dááruit te doen functioneren. Er had meer voor anderen van kunnen uitgaan, meer verheffends, meer dat naar omhoog wees. Ik besepte toen nog niet, dat al wat niet geënt is op dit geestelijk bezit, al wat daarin niet wortelt, een wilde loot is en blijft.

De grote eenzaamheid in die dagen was *mijn kans met God*. Als ik mij voor een korte poos kon veroorloven aan iets anders te denken dan aan onze neutraliteit en mij even

mocht onttrekken aan het geestelijk lage plan van het zich voortdurend bezighouden met de vraag wat de oorlogvoerenden tegenover ons in het schild voerden en wat onze houding daartegenover zou moeten zijn, dan klommen mijn gedachten op tot dáár, waar de ‘goede strijd’ gestreden wordt.

In die sfeer poogde ik de vele eigen problemen op te lossen, waarvan verscheidene volkomen dezelfde waren als waarvoor een ieder toenmaals stond. Door de algehele verandering van schier ieders leven deden deze problemen zich anders voor dan in volle vrede. Ten dele waren het ook nieuwe en andere dan voor '14.

De beste gelegenheid om hierover na te denken, vond ik gedurende mijn militaire inspectietochten, tijdens rustpauzes in de trein - dáár bereikten mij maar zelden berichten van de regering of van anderen. Vooral's nachts was de rust en de zekerheid niet gestoord te worden volkomen! Ik verdiepte mij dan in het boekje van de bekende Wilfred Monod ‘Il a souffert’, dat hij voor zijn gemeente schreef voor de stille week.

Het is lang geleden geschreven en draagt het stempel van zijn tijd, doch de inhoud blijft levend en spreekt ook tot ons. Toen ik het nog eens doorlas na de tweede wereldoorlog, bewonderde ik *weer* zijn diepte en zijn juist aanvoelen van menselijke problemen en menselijk lijden!

Wat kon een mens in die dagen beter opheffen tot een hoge, niet door het gebeuren om hem heen bezoedelde sfeer, dan deze beschouwing van het lijden, gezien in het Licht van het Hoogste Lijden. En zich daarbij laten door-

dringen van de Blijdschap van Hem die het op Zich nam, 'la joie redemptrice'.

Dit op al wat er *toen* geleden werd, en ook op mijzelve toe te passen, was een helende bezigheid.

Ondanks alle oorlogsbeslomeringen losten zich in die jaren mijn persoonlijke problemen geleidelijk op; meestal ging dit voor mij ongemerkt of, juist gezegd, ik merkte opeens dat zij opgehouden hadden *problemen* te zijn! Zo was het einde van de eerste wereldoorlog óók het einde van een tijdperk in mijn leven.

Tussen de oorlogen

Het ligt niet op mijn weg een historisch beeld te geven van de wereldtoestand na het zoëven behandelde tijdperk. Slechts wil ik met een enkele lijn een achtergrond schetsen voor de gebeurtenissen, die thans ter sprake komen.

Ten eerste. Men geve zich er rekenschap van, dat door Europa volken van de andere werelddelen te hulp waren geroepen ter beslechting van een conflict, waarin voor het merendeel Europese volken betrokken waren. Het is echter voor ons Europeanen minder gemakkelijk de morele uitwerking te peilen van die hulpverlening en dat conflict op die niet tot ons werelddeel behorende naties.

Wat was Europa trots op zijn overwicht in beschaving, op zijn grotere kennis en technische ontwikkeling, de

overheersende rol die het in vele gebieden speelde. Europa werd hoger aangeslagen dan met de werkelijkheid overeenkwam.

Het was nu uit met deze voorsprong. In de andere werelddelen was een grote ontzuivering ontstaan; het beeld 'Europa' was van zijn voetstuk gevallen. Het zou uit zijn met de hegemonie over andere volken. De drang naar de toepassing van de consequenties van de Monroeleer op de andere continenten en van het zelfbeschikkingsrecht trad sterk naar voren. Daarbij kwam de algehele emancipatie ten opzichte van de Europeaan.

Ten tweede. De geallieerden hadden het militarisme van Duitsland overwonnen, een harde vrede gedictieerd, een hoge oorlogsschatting geëist, kortom zich beijverd hun vijand, ook nadat de kanonnen zwegen, een afdoende harde les te geven.

De teleurstelling en ontgoocheling, die de nederlaag het Duitse volk bracht, was dusdanig, dat de revolutie uitbrak, waarover wij zojuist spraken, een constitutie in West-Europese stijl werd opgesteld en een socialistisch bewind optrad. Deze gebeurtenis liet natuurlijk de andere volken niet onberoerd; het kwam daar echter niet tot een uitbarsting.

De overwinning was voor de overwinnaars een dure geweest. Niet alleen was een ontzaglijk aantal mensenlevens ten offer gevallen - dit was trouwens aan beide zijden het geval - doch ook waren de ontzaglijke kosten en de omzetting van de industrie en van het gehele maatschappelijke leven, die noodzakelijk waren voor deze

overwinning, haast een te zware belasting geweest.

Ik wil hier even verwijzen naar mijn poging de lezer een beeld te geven van de lasten, die in die jaren op onze schouders werden gelegd en die wij als neutralen hebben moeten dragen. Hoeveel zwaarder zullen dan die van de strijdende volken geweest zijn!

Heel Europa had economisch een klap gehad, welke het niet gauw te boven is gekomen. Het herstel zou lang op zich laten wachten. Eerst kwam er een korte opleving, daarna volgde de inzinking, de langdurige economische crisis met haar werkloosheid. Omdat die zo algemeen was, zich uitstreckte over heel de wereld, bleek het zo moeilijk voor haar een oplossing te vinden, temeer daar er weinig onderlinge overeenstemming van denkbeelden en van belangen bleek te bestaan. Er werd veel geconfereerd, ook door de in Genève opgerichte Volkenbond; de resultaten waren echter gering.

Intussen waren er in Duitsland ontwikkelingen gaande, die weldra ook over de grenzen van dat land de aandacht gingen vragen.

De Russische revolutie, waarbij in 1918 het gehele Tsarengezin werd afgemaakt door de bolsjewieken, had in het overwonnen Duitsland een dankbaar arbeidsveld gevonden; de aanhangers van het bolsjewisme hadden zich gemengd tussen de andere ontevredenen en aan de opstand een bijzonder scherp karakter weten te geven. Dit had brede lagen in Duitsland verontrust; brede kringen vreesden een daadwerkelijke toeneming van macht van de aanhangers van dat uitheemse regime en zochten naar

beveiliging daartegen. Hieruit, en uit de ellende van oorlog en nederlaag, was geredelijk te verklaren, dat spoedig de invloed van het nazisme of fascisme hand over hand toenam. Sedert eeuwen is de Duitser gewend aan het gehoorzamen aan een sterk gezag. Waar dit weggevallen was, greep hij gretig naar dat wat de nationaal-socialistische leer hem voorhield. Weldra zou dan ook die leer haar toepassing vinden.

Hitler en zijn aanhangers werkten al een poos vanuit München. Na eerst vergeefs een staatsgreep beproefd te hebben, zocht hij langs parlementaire weg aan het bewind te komen en in 1933 lukte hem dit.

Ik zal niet bezwijken voor de verleiding U de ontwikkeling van zijn regime te schetsen, daarover bestaat voldoende lectuur. De loop der gebeurtenissen, die ieder voor de geest staat, is de beste illustratie van de beginselen en de praktijk van dit stelsel.

Ik wil hier alleen nog wijzen op de ontwikkeling in Italië, die eerder dan Hitler een Mussolini aan het roer bracht. Het bondgenootschap tussen deze twee dictators heeft een tijd lang een grote invloed uitgeoefend op het lot van Europa.

In langzaam tempo hebben het communisme en het fascisme ook invloed hier te lande gekregen. Al bleef deze tot een betrekkelijk kleine kring beperkt.

Het wereldgebeuren, vooral hetgeen zich naast onze grenzen voltrok, kon enkele lagen van onze bevolking niet geheel onberoerd laten. Bezonkenheid, kalm oordeel en afkeer van excessen deden verlangen naar een krachti-

ge bewindvoering op beproefde democratische grondslag; dit is onze koers geweest tot aan de tweede wereldoorlog. Dit beleid ging gepaard aan ernstige pogingen de economische crisis te boven te komen, voor zover het ons op eigen krachten mogelijk was. Want de volken van Europa konden het maar niet eens worden omtrent hun samenwerking inzake deze oplossing en zonder die samenwerking bleven wij draaien in één en dezelfde kring.

Gedurende de eerste wereldoorlog waren de staatkundige problemen van geheel andere aard dan in de daaraan voorafgaande vreedstijd. Maar ook nadat de grote worsteling voorbij was, was het merendeel van deze nieuw. Zozeer had zich de Europese situatie en daarmee die van ons volk gewijzigd. Het was voorgoed uit met onze afzijdigheid, al leefde deze in de dromen van velen nog voort. Wij namen van toen aan in het grote gezin der volken ten volle de plaats in die onze geografische ligging ons aanwijst en waarop wij recht hadden. Politiek, economisch en cultureel, met alle gevolgen van dien! Is het wonder, dat dit een grote ommekeer in ons volksbestaan teweeg heeft gebracht?

Daar kwam nog bij, dat wij in verband met ons lidmaatschap van de in 1920 opgerichte Volkenbond onze internationale koers moesten uitstippelen. Een nieuw tijdperk was aangebroken.

Mijn belangstelling en arbeid hadden zich van 1914 tot 1918 reeds in deze richting bewogen. Deze jaren waren voor mij een leerschool geweest. In het nieuwe tijdperk

zou mijn werk zich verder in die richting moeten voortbewegen.

Op vele vraagstukken van meer beperkte draagwijdte, waaraan ik vroeger meer aandacht en tijd zoude besteed hebben, moest ik voortaan noodgedwongen minder diep ingaan. Zij waren op het tweede plan gekomen.

Wat ik hier poog te schetsen, heeft veel invloed gehad op de verdere ontwikkeling van mijn regeertaak en mijn opvatting daarvan.

De behandeling van de problemen, waarin Nederland hetzij betrokken was of aan welke oplossing het zijn aandeel moest nemen, was van lange adem. Zij konden niet binnen het korte tijdsbestek van de levensduur van één kabinet worden afgewikkeld.

Vandaar de noodzaak voor mij om terdege hierin thuis te zijn. Op mij rustte de taak deze problemen door te geven en het onafgebroken overleg te bevorderen. Deze situatie heeft zich tot het laatst van mijn regering voorgedaan. De tweede wereldoorlog heeft deze uiteraard nog geaccentueerd.

Aan dit alles heb ik mijn volle belangstelling en denken werkkraft gegeven, en voorzover de constitutie daartoe ruimte gaf, het mijne bijgedragen.

Er waren toen maar weinig figuren, die de grote problemen beheersten. De laatste vijfenzeventig jaren hebben weinig werkelijke staatslieden opgeleverd.

De voedselschaarste hield na het einde der vijandelijkheden nog geruime tijd aan. Eerst geleidelijk trad er een ver-

betering in. Aanvankelijk kwamen hierbij de moeilijkheden die de overgang van de mobilisatie naar de vrede-toestand meebracht. De omschakeling van de samenleving naar het nieuwe bestel verliep stroef. Ik ging mij in die tijd persoonlijk overtuigen van de omstandigheden waaronder ons volk leefde. Daarbij hadden de maatregelen, die voorziening in het tekort aan woningen beoogden, mijn bijzondere aandacht.

Na een moeilijke overgangstoestand fleurde eindelijk het leven weer op. Maar helaas slechts voor korte duur. Spoedig tekende zich de grote economische crisis af, waaronder geheel Europa gebukt zou gaan, het tijdperk van het zo schrijnende werkloosheidsvraagstuk.

Ik voelde toen het vrede was geworden sterk de verantwoordelijkheid die op mij rustte om mijn optreden in den lande, de inrichting van mijn huishouden en de gestie van de personen uit mijn omgeving in overeenstemming te brengen met de tijdsomstandigheden en de wijze van denken van toen. Geen leeg uiterlijk vertoon. Mijn optreden moest altijd in diepere zin geheel aansluiten aan hetgeen leefde in de mensen. Ieder program van mij moest daarop afgestemd zijn. Er moest contact bestaan met alle lagen der bevolking in haar arbeid, streven, voelen en denken. Het ceremonieel, dat een hinderpaal voor dit contact bleek te zijn, moest achterwege blijven. De moeilijke omstandigheden waarin ons volk zich bevond, brachten als vanzelf mede, dat ik de ontvangsten en het recipiëren tot het allernoodzakelijkste beperkte.

De nieuwe tijdgeest eiste een geheel andere leiding dan voor de oorlog ten opzichte van ons personeel. Naast plichten had het ook rechten, dezelfde als overal in de maatschappij in zwang waren. Met de zorg daarvoor belastte ik een raadadviseur en voorts stelde ik een Raad van Beroep in, die ontstane geschillen moest behandelen.

Niettegenstaande vele officiële plichten vervielen, bleef er toch veel werk voor mij over.

Behalve aan mijn regeringstaak, die na het staken van het vuren veel van mijn tijd en krachten bleef vragen, gaf ik mij met opgewektheid, ja met geestdrift aan het verwezenlijken van de bovengeschetste vernieuwing.

Maar dit waren niet de enige taken die mijn aandacht vroegen. Daar was in de eerste plaats de moederlijke leiding van Juliana, de zorg voor haar opvoeding en onderwijs. Dan het bijstaan van mijn man bij alles waarvoor hij mijn hulp inriep. En voorts de leiding van het hof en de behandeling van huishoudelijke aangelegenheden in ruime zin en mijn financiële zaken. Deze leiding moest er zijn, wilde ik mijn officiële taak naar behoren vervullen.

De opvoeding en het onderwijs van Juliana vergden veel aandacht van mij. Het klasje van Juliana had het program van de lagere school doorlopen, toen de kinderen de leeftijd van tien jaar bereikt hadden en werd toen ontbonden. Dit viel ongeveer samen met het weer opvatten van de traditie om in de late lente naar Het Loo te gaan, daar de zomer te blijven en er na de onderbreking voor de opening van de Staten-Generaal terug te keren tot december.

aant.

Voortaan zou ons kind alleen les hebben. Wij besloten, dat zij het belangrijkste van de leerstof van de H.B.S. en het gymnasium zou doorwerken, teneinde op een jongere leeftijd dan anderen met hoger onderwijs te kunnen beginnen. De grondwet bepaalde immers, dat zij na het volbrengen van haar achttiende levensjaar de aangewezen Regentes was voor geval ik niet bij machte zou zijn de regering uit te oefenen en dat zij dan, mocht ik komen te sterven, mijn opvolgster was. Wat dus betekende, dat zij op die leeftijd over de kennis moest beschikken, die voor het voeren van het bewind noodzakelijk is. Wij verzochten haar onderwijzers bij het klasje, mevrouw Van der Reyden-van der Hooft, het onderwijs in enkele vakken voort te zetten, ook om de overgang naar onderwijs door meer leerkrachten minder plotseling te maken. Mejuffrouw Oosterlee werd door ons tot haar gouvernante benoemd. Deze gaf haar tevens les in het Frans. Ook de oude talen werden niet vergeten, al kon de leerling niet evenveel tijd eraan besteden als haar kameraden op het gymnasium.

Zodra haar middelbare opleiding dit gedoogde, ging zij geleidelijk op hoger onderwijs over, dat haar door verschillende hoogleraren werd gegeven.

Na haar tiende jaar vond ik de tijd gekomen, dat zij zich op kunstgebied moest ontwikkelen. Wij begonnen een zangklasse, die erop gericht was compositie en eigen initiatief te stimuleren.

Wat de muziek betreft, mocht zij kiezen welk instru-

ment zij wilde leren bespelen. Ik behoef hier niets te zeggen over al de verveling, het tijdverlies en de teleurstelling, die de traditionele pianoles bij vele kinderen heeft veroorzaakt, terwijl immers ieder instrument het gehoor kan ontwikkelen en een vrije keus van het kind meer waarborg geeft voor de belangstelling en de vereiste inspanning. Juliana bleek reeds heel jong muzikaal te zijn. Zij neuriede en zong steeds allerlei melodieën en liedjes. Haar keus viel op de viool en verscheidene jaren heeft zij daarop met goed gevolg gestudeerd.

Wat tekenen en schilderen betreft, vroeg ik advies aan Albert Roelofs. Juliana kreeg een klasje onder leiding van diens vrouw, mevrouw Roelofs-Bleckmann, die haar opleiding aan de tekenacademie in Den Haag had genoten en daarna, evenals haar man, was blijven schilderen. Zij begon met het kunstgevoel in de kinderen te ontwikkelen door hen een denkbeeld te geven van toegepaste kunst. Zij moesten daartoe zelf ontwerpen maken en die uitvoeren. Later gaf mevrouw Roelofs hun zowel tekenles als kunstgeschiedenis. De lessen in kunstgeschiedenis heeft zij op verzoek van Juliana voortgezet tot aan haar huwelijk.

Als de kunstgeschiedenis niet behandeld wordt als een stuk historie, als een oud perkament, dat men voor de klas ontrolt, met andere woorden, niet gelijk de kunsthistoricus dit pleegt te doen, maar men de oude en nieuwe kunst laat zien door de ogen van een *kunstenaar*, dan gaat voor de leerling heel die pracht leven door haar reliëf, door haar lijn en door haar kleur. Zó verstond mevrouw Roelofs haar taak.

Met grote schroom verzocht ik op zekere dag de heer Roelofs *mijn* werk eens te bekijken en te keuren. Reeds schreef ik, dat ik na mijn eerste onderwijs geheel op eigen houtje had doorgewerkt en dat de resultaten daarvan minder geslaagd waren.

Gedurende de eerste wereldoorlog besteedde ik mijn vrije uren aan tekenen, ook met pastel. Deze ontspanning kon ik mij uiteraard slechts zelden veroorloven. Niet alleen het werken met papier en krijt bereidde mij vreugde; het was niet minder de - uiteraard halfbewust als zodanig herkende - vlucht uit de zorgen en de druk van het leven van die tijd. Daarom niet het minst oefende deze bezigheid zoveel aantrekkingskracht op mij uit. Iedere keer betekende zij een ware verpozing en ontspanning voor mij.

Natuurlijk bleek bij de beoordeling van mijn werk, dat ik nog niet voldoende kon tekenen. In al mijn werk herhaalde zich een en dezelfde fout. In een pastelstudietje, gemaakt van de omgeving van de tuin van het Noordeinde, zag de heer Roelofs echter 'meer dan diletantisme'. Wij werden het er over eens, dat ik lessen moest nemen en hij verklaarde zich bereid mij deze te geven. Met deze ernstige, vakkundige aanpak ging een nieuwe wereld, met al de bezieling en al het kunstgenot dat zij geven kan, voor mij open. Met alle krachten die mij overbleven na volbrachte dagtaak, wierp ik mij op het tekenen en het bestuderen van de natuur.

Met een leraar als Albert Roelofs betekende dit ernstig en hard werken. Ik mocht aanvankelijk alleen tekenen. Hij stond erop, dat ik dit grondig leerde. In het vroege voor-

aant.

jaar gingen wij de ontluikende grassprietjes, de groei van de bladeren en takjes, heel dat wondere leven van de natuur bekijken en haarfijn op papier zetten. De geestdrift van de kunstenaar werkte aanstekelijk op de leerling. Mijn schetsboek ging leven. Begon het met het weergeven van subtiele bijzonderheden in de natuur, een takje, een blad, weldra groeide uit al dat kleine een landschap op, bomen, velden, heuvels, wolken, huizen, molens. Landschappen met het boeiende spel van licht en schaduw. Voorwaar,

ik kon mijn liefde voor de natuur ten volle botvieren!

In de late lente mocht ik al werken in kleuren, namelijk met pastel, omdat dit volgens de tekentechniek geschiedt. Zo gingen zomer en herfst voorbij; ik meen mij te herinneren, dat ik in het begin van de winter mijn eerste les in olieverfschilderen van de heer Roelofs gehad heb. Helaas stierf hij plotseling de oudejaarsnacht van 1920, door de zijnen en al zijn leerlingen diep betreurd.

Ik zeide reeds, dat zijn geestdrift aanstekelijk werkte op allen, die hij les gaf, doch er was veel meer. Zijn hoge idealen als kunstenaar en zijn opvatting van de kunst, zijn opgaan in zijn pogingen die idealen te verwezenlijken, dit alles heeft zijn stempel gedrukt op zijn onderwijs en een onuitwisbare herinnering achtergelaten bij allen die les van hem kregen.

Toen hij heengegaan was, besloot ik zijn vriend en kunstbroeder de heer Van Konijnenburg te vragen zijn taak over te nemen. Van Konijnenburg was met heel zijn wezen tekenaar en ik hoopte dus in Roelofs' lijn voort te kunnen werken. Van Konijnenburgs lessen waren boeiend. Hij zelf was een geheel ander type kunstenaar. Terwijl Roelofs er op uittrok en op de wijze door mij beschreven alles buiten in zich opnam, werkte Van Konijnenburg thuis zijn composities van natuurbeelden uit. Hij was een meester in het tekenen en in het onderwijs van de compositieleer. Alles ging bij hem in grote stijl en de afmetingen die hij gebruikte waren geweldig groot. Binnen enkele minuten stond er op een schets van folio-formaat een denkbeeldig landschap, ter illustratie van zijn compo-

aant.

sitieleer, waarin hij illusie en leven bracht door er in een ommezien van tijd een dier of een mens in te tekenen.

aant.

Hij liet de leerling volkomen vrij in de keuze van het onderwerp, mits de tekening een weergave pogde te zijn van de door hem behandelde stof.

Met buitengewone voorkomendheid hielp hij mij bij de vervaardiging van de tentoonstelling van mijn werk, die ik voor een rondreis door Indië, Suriname en de Antillen bestemd had.

Wellicht zal het de lezer duidelijk zijn, dat er een bepaalde tegenstelling aanwezig was tussen de schilder - of eigenlijk tekenaar - Van Konijnenburg en mij, en dat deze

zó diep doorliep als maar mogelijk is. Eindelijk *moest* ik daarvoor uitkomen en hem zeggen *hoe* groot mijn hunkering was naar lessen van één, die de natuur om zichzelf lief had, met andere woorden naar onderwijs van de landschapschilder. Ik wilde mijn tekenstudies alleen voortzetten, daartoe voelde ik mij in staat op het punt waarop ik toen gekomen was. Van Konijnenburg nam dit vriendelijk op en maakte helemaal geen bezwaar tegen het plaats maken voor een ander, waar het mijn plan was mij geheel

aant

op de studie van landschapschilderen toe te leggen. Ook daarvoor zal ik hem altijd dankbaar blijven.

Toen koos ik Van Soest, die mij één à twee jaar les gaf, tot de tweede wereldoorlog hieraan een einde maakte. Van Soest stierfin de bezettingsjaren en na die tijd werk ik alleen en drijf op eigen wieken.

Mijn kunst is voor mij een stuk religie. Uren kan ik in Gods schepping doorbrengen en haar in mij opnemen en op mij laten inwerken, teneinde haar aard en karakter te

aant.

begrijpen. Daarna neem ik tekenstift en penseel ter hand om haar zó weer te geven als haar Schepper haar heeft gemaakt. Hoofdzaak is dus de verbondenheid met Hem. Op het tweede plan komt het getrouw weergeven van de natuur. Dit doe ik met tintelende blijdschap.

Juliana had als kind een grote hunkering naar omgang met andere kinderen. Natuurlijk trachtten wij hieraan tegemoet te komen. Wij nodigden leeftijdgenootjes bij haar uit en lieten haar deelnemen aan het kampeven van kinderen en daarna van oudere jeugd. Zij was een OCEBO-kind en later kampeerde zij onder de beproefde leiding van mejuffrouw Barger, op het Aardhuis bij Het Loo, met oudere jeugd. Daar waren meisjes met uiteenlopende werkkringen bijeen en werden voordrachten gehouden over zeer verschillende onderwerpen. Nog weer later trad Juliana toe tot de staf en nam zij deel aan het voorbereidingswerk. Daarnaast had zij onze toestemming voor het houden van weekends op Het Loo; zij moest deze samenkomsten dan zelf organiseren. Haar vriendinnen mochten dan kennissen meebrengen. Daarbij werd er steeds naar gestreefd interessante jongeren die iets presteerden met haar in contact te brengen. Door deze weekends kreeg Juliana een hele kring van nieuwe kennissen.

Toen de twintiger jaren waren gekomen, kon ik niet meer in de tegenwoordige tijd spreken van mijn jeugd; ik naderde de drempel van de middelbare leeftijd. Hier overheen stappen is niet zo'n gemakkelijke zaak. Veel

vertrouws blijft achter, men gaat het onbestemde en onbekende, dat wat nog geen gestalte gekregen heeft, tegemoet.

Zoals ik reeds opmerkte, hadden mijn persoonlijke problemen zich opgelost. Een leegte bleef achter. De spanning, die deze in elkens leven veroorzaken, was verdwenen. Alles leek zo nuchter. Problemen en idealen beide dwingen ons op te stijgen uit de kleinheid en weg te komen uit de tredmolen van ons dagelijks bestaan, dwingen ons onze krachten te meten. In hun gezelschap verkeren wij in de sfeer van een bergland, soms op een hoge top, soms beneden in een dal. Dáár is steeds spanning en een boeiende afwisseling. Vóór mij uit werd nu alles één eentonige wijde vlakte en het gehele verdere leven leek gelijkvloers en mat. Hoe groot was daar niet het gevaar van vervlakken en tenslotte afzakken. Ik voelde, dat ik mij tegen deze gevaren schrap moest zetten, dat ik ervoor moest vechten mijn innerlijk bestaan op peil te houden.

Het leek of er een domper gezet was op mijn streven naar omhoog. Er verliep een hele poos voor ik mij van dit gevoel bevrijd wist. Ik besepte toen, dat onder die domper rijper en krachtiger leven aan het ontstaan was, dat eens zou blijken meer dan een vergoeding te zijn voor wat voorgoed voorbij was.

Toen alles weer tot rust gekomen was na de wereldoorlog en gewoon ging, bezocht mijn schoonmoeder ons meer dan eens. Zij bleef dan verscheidene weken, zoals wij voor de oorlog bij haar. Vooral na de revolutie in Duits-

land, die zij op hoge leeftijd had moeten doormaken en de daarop gevolgde achteruitgang van de economische toestand in dat land, was een verblijf bij ons een ware verademing en verpozing voor haar. Zij kwam dan over van Schwerin of Rabensteinfeld bij ons op Het Loo of in Den Haag. Soms viel haar verblijf samen met het jaarlijks bezoek, dat mijn moeder ons in het najaar op Het Loo bracht. Wij maakten dan soms lange tochten, de beide grootmoeders in mijn zelfrijwagentje met de schimmels, die in draf en galop onze cavalcade door bos en hei konden bijhouden. Wat genoten zij hiervan en wat was het een genoegen voor hen, wanneer wij ruiters ons kwamen laven bij de picknick, die de grootmoeders hadden meegevoerd.

Zo bezocht mijn schoonmoeder ons ook in de vroege lente van 1922 in Den Haag. Zij wilde Hendriks verjaardag met ons vieren en verheugde zich bijzonder daarop, nadat zij hem zoveel jaren niet persoonlijk had kunnen gelukwensen. Helaas heeft dit nauwelijks zo mogen zijn. Enkele dagen tevoren kreeg zij longontsteking, gepaard gaande met hoge koorts, zodat zij de negentiende april haar zoon maar even aan haar bed heeft kunnen zien. De tweeëntwintigste overleed zij. Haar zoon Adolf kwam nog bijtijds, haar dochter, mijn schoonzuster Oldenburg, vond haar niet meer in leven. Alle zich in Nederland bevindende kinderen waren tegenwoordig bij haar laatste ogenblikken.

Haar dood betekende voor haar kinderen en mij een harde slag en een groot verdriet.

aant.

Voor haar was dit sterven bij ons in de gegeven omstandigheden de gelukkigste wijze van heengaan. Hiervandaan kreeg zij een ongestoorde, waardige uitvaart, zoals die haar toekwam, van het Noordeinde naar de trein.

Aangekomen in Schwerin kon haar kist in alle stilte geplaatst worden in de Dom, naast die van haar man, waardoor alle moeilijkheden of plagerijen en demonstraties vermeden werden, die het publiek of de aan het bewind zijnde autoriteiten aan haar uitvaart in de weg hadden kunnen leggen.

Nu zou ik iets willen vertellen van mijn vacantiereizen en met name van die, welke ik in de tijd na de eerste wereldoorlog maakte om die ontspanning en rust te vinden, die ik nodig had, wilde ik steeds met een frisse kijk op mijn taak bezig zijn.

Het oude vaderland van mijn man was voor altijd, voor mij althans, gesloten en hij kon er ook slechts zelden en kort vertoeven en moest dan nog zorgen geheel onopgemerkt te blijven. Voor ons werd vakantie dus *reizen* en niet weer op familiebezoek gaan, zoals het vroeger was. Uitzonderingen op deze regel waren: ten eerste het tweede huwelijk van mijn zwager Adolf, waarbij wij tegenwoordig waren. Fritzi was de toegang tot Schwerin en zijn slot aldaar ontzegd. De familie leefde als was zij in ballingschap; zij mocht zich met niets inlaten en zich praktisch ook niet in het openbaar vertonen. Het huwelijk en de viering van deze gebeurtenis vond dan ook plaats

binnen de muren van hun verblijf in Ludwigslust. Het enige min of meer openbare feit was, dat een kleine schare persoonlijke vrienden van het huis Mecklenburg voorbijtrok en haar gelukwensen aanbood.

Ten tweede: toen Juliana volwassen was, maakten moeder, Juliana en ik een reis naar Arolsen om mijn oom en tante op te zoeken. Doch bovenal gingen onze wensen uit naar een samenzijn van de drie generaties in het ouderlijk huis van moeder. Het was een enig beleven voor ons en een onvergetelijke herinnering moeder te zien in haar omgeving, de omgeving, waarin zij was opgegroeid.

Wij maakten onder andere een tocht naar Schloss Waldeck, dat hoog gelegen is op een rots, omspoeld door de Eder in het aangrenzende dal. Deze rivier was afgedamd voor de opwekking van energie. Het stamslot der Waldecks is een trotse ruïne; deze draagt nog de kentekenen van het sterke bolwerk, dat het eens geweest is: zijn strategische ligging en zijn zware muren.

Ten derde: na de wereldoorlog was ik nog eens een dag, geheel incognito, in Dobbin, vóór het enige jaren later door verkoop in andere handen overging.

In 1921 ondernam ik mijn eerste reis, per schip de ‘Merope’, naar Noorwegen. Mijn man, die tijdens de oorlog af en toe rust gezocht had in de Zwitserse bergen, waar hij veel aan alpinisme deed, van welke sport hij een groot liefhebber was, ging zijn vakantie in zijn geliefd bergland doorbrengen. Daarna zijn wij menigmaal samen naar het land der fjorden geweest.

Wij trokken naar verschillende landen, Zweden, Frank-

rijk en ook naar Engeland; later, na het overlijden van mijn man, kreeg Schotland ook een beurt. Soms reisden we 's winters voor een korte tijd, dat was dan voor de wintersport, maar meestal 's zomers. De wijze waarop wij onze vakantie doorbrachten, pasten wij aan de leeftijd van Juliana aan, aan wat zij kon en waarvan zij kon genieten. Voor haar vroegen wij een of meer vriendinnetjes mee. Een enkele keer gingen wij zonder haar, een herhaling dus van een huwelijksreis.

Over Noorwegen zal ik wat uitvoeriger zijn, omdat dit land ons een landschap te aanschouwen geeft, dat wel bijzonder indrukwekkend is en wel zeer sterk tot de mens spreekt. Dit wil echter niet zeggen, dat andere landen en ander natuurschoon ons niet geboeid hebben en dat wij van die landen geen goede en aangename herinneringen hebben meegenomen. Op die landen kom ik later even terug.

Vooraf in Noorwegen gingen wij diep landinwaarts, reisden met Rucksack of hold-all en overnachtten in primitieve hotelletjes, die meestentijds het midden hielden tussen een berghut en een hotel. Ik nam steeds mijn teken- en schildergerei mee.

Waar wij een groot gezelschap vormden en mijn bagage kunstenaarsproporties aannam, vergezelde ons een kleine karavaan van Noorse paardjes, die de bagage vervoerden en ons in staat stelden de wandeling, van soms een hele dag, te onderbreken op de rug van deze enige, redzame klauteraars. Zij bespaarden ons een nat pak bij het doorwaden van bergstromen en beekjes; en daar

aant.

moesten wij soms wel zes à acht keer op een dagmars doorheen. Soms reisden wij per Noors wagentje - er waren toen tot mijn vreugde nog weinig auto's - en men kon dan, stapvoets gaande, al het natuurschoon rustig in zich opnemen, en wat nog belangrijker was, innerlijk verwerken. Soms voeren wij over meren en fjorden.

Ik zal niet pogen dit grootse land te beschrijven, met zijn eindeloze afwisseling, zijn zon en wolkenpracht, zijn middernachtzon die onvergetelijk blijft voor ieder die deze zag, zijn rivieren, meren, ijsmeren en fjorden, zijn kust-

strook met rotsen en eilandjes en de pracht van de zee die deze omspoelt, de prachtige brae's in het hoge noorden die voortschuiven tot zij de fjord bereikt hebben en daar afknappen. Zij alle vertellen het verhaal van een machtige schepping, waarbij de mens zich zo nietig gaat voelen en stil wordt. De tegen de hoge rotsen schier verdwijnende kerkjes en de enkele eenzame huisjes leken niet meer te zijn dan stippen, de strookjes grond bovenop de als muren opstijgende steenmassa's, die moeizaam door mensenhand tot akkers herschapen waren, staken af als groene matjes tegen deze kolossen, deze rotskastelen.

Soms overweldigde dit beeld mij zó, dat ik niet verder kon en de anderen liet trekken en in de eenzaamheid dit alles in mij opnam. Hoe dicht nadert de mens zijn Schepper in die omgeving. Hoeveel kracht mocht ik daaruit putten voor al wat mij thuis wachtte. Geestelijk verhelderd en versterkt aanvaardde ik daarna mijn taak.

Vacantie betekent rust, ontspanning, bevrijding van de tredmolen, maar juist dan wordt het moeilijk, barst de strijd los, die de wegbereider is tot de ware innerlijke harmonie. Is deze bereikt, dan wordt zij gevolgd door onbelemmerde innerlijke groei en loutering, welke zo zeer worden bevorderd door de onbeschrijflijke en onvolprezen grootsheid van de natuur van dit land.

Nu zou ik iets willen zeggen over het bezoek aan de Borgundkerk, die mij altijdis blijven aanspreken. De tocht daarheen, die per auto geschiedde, ging de gehele tijd door een groots landschap, tot de weg zich door een nauwe bergkloof wrong, die hoog boven ons bijna dicht was.

Een woeste bergstroom met ontelbare versnellingen en watervallen nam het grootste deel van de kloof in, zodat aan onze autoweg maar een bescheiden plaats was toegemeten. Bij de bochten vroegen wij ons soms af of onze auto niet knel zou raken! Na het felle zonlicht waarin wij gereden hadden, bewogen wij ons daar in het halfduister. Plots kwam ons stralend licht tegemoet; wij waren de kloof door en reden nu in een breed dal, omgeven door

aant.

machtige bergen, met groene weiden en in het midden een dorpje. Dáár stond aan onze linkerhand het Borgundkerkje. Wat leek het klein in die grootse omgeving! Wij stapten uit om het van buiten en van binnen te bekijken. Het is van geteerd hout dat de invloeden van het koude, ruwe klimaat eeuwen heeft getrotseerd en staat er sedert de eerste kruisvaarders van hun tocht in Noorwegen waren teruggekeerd. Toen werd het gebouwd. De vreemde schoonheid van het kerkje liet niet na grote indruk te maken: een toren van houten daken, eenmaal vier boven elkaar, daarnaast drie en aan de achterkant nogmaals drie, maar daar gebouwd als koepels. En uit de laagste daken staken nog weer eens drie kleine dakentorentjes, waaronder de drie ingangen schuilgingen. Hoog op het kerkje oeroude symbolen, meegenomen uit de tijden voor Christus en hier gewijd. Daaronder een gordel van kruisen, op elk dakuiteinde één, twee boven de ingangen. Wie, geïmponeerd door het hoogoplopende dak van daken, niet had opgemerkt, dat het kerkje zelf ook een kruisvorm had, werd hierdoor nadrukkelijk toegeroepen, dat het voor Christus werd gebouwd.

Rondom het heiligdom, maar nog onder de kap, lag iets als een voorhof, vanwaaruit men de grootse natuur rondom kon gadeslaan. Maar dáárvoor was die wand niet open. Dat was om de kerkgangers gelegenheid te geven hun wapens af te leggen voor zij de Heer gingen ontmoeten. Wel een bewijs dat hun Christendom hun ernst was. Ontwapenen wij ons eerst uit liefde voor Christus en de naaste, alvorens wij in de kerkbank plaatsnemen?

Tenslotte nog een kort woord over onze reizen in andere landen. Herhaaldelijk was ik in Parijs, eerst met moeder onofficieel in 1898 in het voorjaar. Daarna officieel met Hendrik als tegenbezoek op Fallières' bezoek aan ons in Amsterdam; semi-officieel voor de koloniale tentoonstelling. Meer dan eens verbleven wij in de Vogezes, waar ik veel tekende met de pen, namelijk de schilderachtige straatjes en huizen van de kleine steden.

In Zweden waren we twee keer in Abisko; dit ligt in Lapland aan het grote Torneträsk-meer. Zowel daar als in Noord-Noorwegen overschreden wij de poolcirkel. Een grootse gewaarwording: de kennismaking met de middernachtzon en de noordelijke atmosfeer en kleurenpracht; het grootse, wilde, wijde, verlaten landschap met zijn bergen, meren, zijn rendieren en, hoe noordelijker wij kwamen, zijn steeds minderende plantengroei. Een bijzondere bekoring gaat van deze laatste uit. Zij getuigt van de geweldige strijd, die zij tegen de elementen moet voeren, van haar hardnekkigheid, kracht en uithoudingsvermogen. De berken en elzen, die bij Abisko een groot gedeelte van het terrein bedekken, zijn daar geslonken tot kreupelhout, terwijl de dennen het reeds zuidelijker opgeven bomen te zijn. De laatste die ik ontdekte kropen over de rotsen. Een oude den met dikke stam moest er vele meters ver in berusten de klimop na te doen. De begroeide grond is overdekt met lage bosbessenplanten en vriendelijke bloempjes en plantjes, die het harde arctische leven aan kunnen. Het geheel verspreidt de zachte geur van het ontluikende leven in het voorjaar.

aant.

De naam Lapland geeft het reeds aan: het is land van de Lappen, die nog voor een deel nomaden zijn en in kampen leven in zelfvervaardigde hutten. Zij zijn herders en bezitten kudden rendieren. Ons gezelschap bezocht meermalen in Zweden en Noorwegen nederzettingen van dit volk.

Thans ben ik in mijn verhaal genaderd tot een belangrijke ontwikkeling in het leven van mijn man. Ik herinner mij,

dat die inzette kort na het overlijden van zijn geliefde moeder. Ik heb hier op het oog de grote verdieping, die bij hem tot stand kwam, waardoor Christus voor hem de Universele Liefde werd.

Eens kreeg ik een brief, die hem mijns inziens goed typeert. Daarin kwam de volgende zin voor: ‘Hij (Hendrik) heeft Christus onnavolgbaar aanhankelijk gehoorzaamd’.

Waar Hendrik ook kwam, is hij in de liefde voor de naaste het voorbeeld van zijn Meester getrouw gevolgd. Van zijn prille jeugd af droeg hij zijn medemens een warm hart toe en liet die medemens dit ook blijken. Doch na de grote ommekeer werd het helpen van anderen het dóél van zijn leven. Hij troostte en steunde geestelijk allen, die op zijn levensweg kwamen en effende voor hen de weg door Christus naar God.

Deze verdieping en vernieuwing in het leven, dat mij zo na stond, heeft niet nagelaten diepe indruk op mij te maken. Waar ik van zo nabij getuige was van een wonder, door Hem verricht aan Wien ik mij had toevertrouwd, zag ik van toen aan Christus in een geheel nieuw licht; dat van Zijn alomvattende macht en grootheid; als de enige Bron waaruit al het goede voortkomt. Thans zag Ik Hem voor mijn geestesoog als de Universele, die over heel de wereld in en door mensen werkt, onverschillig van welke gelaatskleur of welk geloof zij zijn. Door Hendrik heen zag ik de liefde van Christus inwerken op mens en maatschappij.

In het leven van Juliana en mij werden de rust en de vrede die van Hendrik uitgingen en bovenal de machtige

overtuiging waarin hij naast ons stond, zo sterk en vast als een rots. Twaalf jaren mochten wij de zegen daarvan ondervinden.

In de herfst van 1927 kwam mij een geschrift in handen: ‘Keur uit de toespraken van de Sadhu Soendar Singh’ met een inleidend woord van de heer Van Boetzelaer van Dubbeldam. Het was uitgegeven naar aanleiding van de komst van de Sadhu hier te lande in juni 1922 en bedoelde het Nederlandse volk met de grote christen-apostel van India vertrouwd te maken. Dit boekje en het daarmee verband houdend gesprek met de inleider waren voor mij het begin van de kennismaking met Sadhu Soendar Singh, zijn prediking en de toepassing ervan in zijn, in geestelijk opzicht, zo rijke leven. Waar hij ons land reeds vijf jaar eerder bezocht, heb ik hem dus nooit persoonlijk ontmoet.

Na te hebben gezegd, dat Soendar alles ondergeschikt maakt aan de persoonlijke ontmoeting met Christus, maakt Van Boetzelaer in deze inleiding de treffende opmerking: ‘met deze aanraking wordt echter alles zo heel eenvoudig. Hoe eenvoudig wordt zelfs al het zeer wonderlijke, dat deze man ervaren en beleefd heeft, wanneer hij dat vertelt en het dan uit dat licht beziet. Veel wonderlijker wordt het, dat wij zulke dingen *niet* beleven, dan dat hij ze *wel* beleefd heeft’. Verder verklaart Van Boetzelaer, dat Soendar aan bijzondere geestelijke ervaringen en openbaringen slechts waarde toekent, voor zover deze met de Bijbel overeenstemmen en dat hij alles verwerpt, wat

daarmede strijdt. Dit spreekt vanzelf, gezien Soendars algehele instelling op Christus. Hij bracht zijn getuigenis gelijkelijk aan alle kerken en gezindten.

Wat Van Boetzelaer van hem vertelde, was voor mij zo belangrijk en nieuw, dat ik mij alles aanschafte wat door en over de Sadhu geschreven was. Jaren achtereen heb ik deze geschriften gelezen en herlezen. Daarbij was ook een levensbeschrijving van Soendar door Mrs. Parker. Daarin legde zij de nadruk op: 'Wij westerlingen, die zo bezeten zijn van de materialistische geest van deze tijd, zijn in Soendar in nauw contact gekomen met iemand, die de suprematie van het geestelijke vertegenwoordigt'. Mij trof hierin ook Soendars uitspraak (vrije vertaling): Gods geest roept in de begrensde van onze geest, die een deel van Gods schepping is, het besef wakker van Gods aanwezigheid in de mens hier op aarde.

Steeds weer had ik bij de lezing van de Sadhu de indruk, dat ik putte uit een bron, waaruit Christus' leven *zelf* mij tegemoet kwam, zo nauw was de Sadhu met onze Heiland verbonden en zo geheel stond zijn leven in het teken van het verlangen Zijn lijden te delen. Ik mag gerust zeggen, dat Soendars liefde voor Christus geen grenzen kende.

Soendar zocht het lijden, niet óm het lijden, maar om zijn Heiland na te volgen. Zijn vurige wens was het om als getuige voor Hem te sterven.

Als zijn belangrijkste taak beschouwde hij het om naar het onherbergzame Tibet te gaan, dat hoge, ontoegankelijke bergland, waarvan de schaarse bevolking, die de Da-

lai Lama vereerde, de vreemdeling vijandig gezind was en een aangeboren haat had tegen iedere andere godsdienst dan de eigene. Waar deze bevolking op een lage trap van beschaving stond en wreed van aard was, verkeerde de Sadhu er in feite steeds in levensgevaar. Dat was hij in deze gebieden overigens ook door de gevaren in de natuur. Hiervoor bleef hij steeds bewaard. Niet even wel voor de martelingen die mensen hem aandeden.

Steeds weer legde Soendar de nadruk op de vrede des harten, die niet alleen alle verstand te boven gaat, maar alle verstand verlicht. Zonder die vrede verworven te hebben, kon hij eenvoudig niet bestaan.

Toen hij nog een knaap was en de vrede die hij zocht niet vinden kon, besloot hij na lang gezocht te hebben tot elke prijs zekerheid te verkrijgen of deze vrede werkelijk bestaat, hetzij in dit leven, hetzij - gelijk hij toen als Hindoe meende - in het volgende. Daartoe nam hij zich voor om als uiterste daad zich onder de trein te werpen, die 's morgens vroeg langs de tuin van zijn ouderlijk huis reed. Op zijn laatste wanhopige gebed vóór het ogenblik dat de trein voorbij zou komen, bleef het antwoord van Krishna uit, doch antwoordde Christus.

Soendar had veel werkelijkheidszin en verwachtte niet, dat ieder de last op zich kon nemen die hij op zich genomen had. Maar wel wees hij steeds op de verplichting van een ieder om overeenkomstig de geest van Christus te leven en te handelen, zonder compromis of onwaarachtigheid. Wie dit willen, zijn zeker van de leiding van de Heilige Geest.

Ook Soendars beschouwingen over andere godsdiensten hadden mijn volle belangstelling. Deze openden door hun oorspronkelijkheid vaak nieuwe perspectieven.

Zeer leerzaam was de kennismaking met zijn overtuiging, dat de Heiland de volken gebracht moet worden langs een hun vertrouwde weg en op een hun vertrouwde wijze. Soendar gaf hiervan zelf het voorbeeld.

Welk een geweldige boodschap had Soendar voor heel de westelijke wereld en ook voor mij: dat het tenslotte ging om de levende verhouding van de mens tot Christus; en deze boodschap kwam van een man, die het bewijs geleverd had de volle consequenties van die binding op zich te hebben genomen en gedragen te hebben.

Na onze terugkeer uit Engeland, toen ik weer in het bezit was van de mij zo vertrouwde boekjes en deze doorlas, trof mij de overeenkomst tussen de geest van ons verzet en die van Soendar Singh. Het was nu alsof ik een verzetsman voor mij had. Offerbereidheid, vervolging, marteling en dood, zij roepen hetzelfde bij de mens wakker en smeden mens en mens en ziel en ziel aaneen.

De lezer zal zich gemakkelijk kunnen indenken de diepe indruk, die deze ontdekking op mij maakte.

Het *vernemen* van de Waarheid die tot mij kwam, eerst door Hendrik, op de voet gevolgd door Sadhu Soendar Singh, was nog wel iets anders dan het zich *eigen maken* daarvan. Er bestaat een hemelsbreed verschil tussen het *vernemen* van de Waarheid en het zich die *eigen maken*. Daar komt nog bij, dat haast ieder mens zijn eigen be-

perkte ideeën meedraagt in zijn geloofsleven en dat hij die zeer moeilijk prijsgeeft. Er is moed toe nodig, alles los te laten terwille van die Ene.

Hoeveel onstoffelijke ballast voert men niet op zijn levensweg mee, die niets uitstaande heeft met de binding met Christus, ja een gevaar is voor het innig contact met Hem en dit dreigt af te snijden. Toen God mij dit gaf in te zien, was mijn besluit dadelijk genomen. Ik wierp de ballast overboord en brak tevens alle staketsels, die mijn opgang tegenhielden, tot op de grond toe af.

Christus leidde mij tot het beleven van de overweldigende Werkelijkheid, zoals één die voor het eerst de Boodschap verneemt. Wat dit betekent in een leven aan ongekende bevrijding - ruimte - blijdschap en aan algehele ommekeer is niet onder woorden te brengen.

Hoeveel dichter voelde ik mij bij het begrijpen van de betekenis van de Kerstnacht, die nu ging voortstralen door het verdere leven. Hoeveel dichter bij het verstaan van de betekenis van Zijn lijden, dat geheel gedragen werd door de heerlijkheid van Zijn liefde voor Zijn mensheid, tot het daarin volkomen opging door Zijn overwinning over de dood. Deze verdieping bracht voor mij mee een verlangen naar de Heilige Geest.

Dit zich eigen maken bracht voor mij ook met zich mede een radicale zuivering en de poging tot opbouw van iets dat volkomen overeenstemde met het geleerde. Dit 'iets' moest vóór alles liefde en bezieling voor de werkelijke en universele Christus zijn. Een liefde en een bezieling waarin ik nog zozeer was tekortgeschoten, ook al

had ik reeds lang geleden het besluit genomen Hem trouw te zijn en te blijven, ook wanneer dit het offer van mijzelf eiste. Wat was die liefde nog altijd bleek en zwak, vergeleken bij het heilige vuur dat in Hendrik en Soendar brandde.

Deze ervaring deed iets in mij ontwaken, dat bijna sterker was dan ik zelf: een verlangen mij aan het werk voor Christus en Zijn mensheid geheel te kunnen geven. Dit verlangen heb ik steeds diep in mijn hart omgedragen, maar zolang mijn regeertaak beslag op mij legde, kon dit nimmer geheel worden vervuld. Eerst daarna ben ik in dezen volkomen vrij geweest.

Door deze ervaring ontwaakte voorts in mij het besef, dat Christus in Zijn Volheid in diepste zin de weg wijst bij de oplossing van alle problemen in de wereld, waar wij tegenaan zien en waar wij zo moeilijk een oplossing voor kunnen vinden.

Van toen aan hadden de maatstaven en conventies dezer wereld, die zo ondeugdelijk waren gebleken en wier peil zo gedaald was, voor mij afgedaan. Ik legde ze af zoals men dat doet met een oude versleten jas.

Terwijl dit alles zich in mij voltrok, werd ik mij ervan bewust in geestelijk opzicht wereldburgeres te zijn geworden. Ik ben dit ook gebleven.

Ik ben overtuigd, dat wat ik hierboven trachtte weer te geven door steeds meer mensen wordt beleefd. Zij het dat ieder op zijn eigen wijze en langs zijn eigen weg deze heerlijke ervaringen ten deel vallen.

Na het verloop van jaren deze kennismaking met God

in Christus beschouwend, zie ik daarin mijn toerusting en geestelijke versterking voor de taak die mij nog wachtte.

Als ik aan dat wordingsproces terugdenk, herinner ik mij nog duidelijk hoe ik toen poogde tot de verborgen waarheden van de bijbelverhalen door te dringen en dat ik mij toen ook afvroeg wat het verhaal van de rijke jongeling mij persoonlijk te zeggen had.

Wat ik niet begreep, liet mij niet los.

Aan aardse goederen hechte ik niet veel waarde. Ik had veel meer waarde toegekend aan die onstoffelijke ballast uit eigen verleden, waarvan ik hierboven sprak. Dit was de rijkdom waarvan ik mij moest ontdoen, wilde ik luisteren naar het woord van Christus: één ding ontbreekt U ... en volg Mij.

Zoals ik de rijke jongeling tenslotte zag, is hij het toonbeeld van zelfzucht en menselijke engheid van geest, de volledige tegenstelling van Christus' offerende en reddende liefde. Het is onze taak, in de kracht van die liefde, in ons leven en in deze wereld, de figuur van de rijke jongeling naar het rijk van de fictie te verdrijven.

Ik meen, dat mijn overpeinzingen die steeds tussen mijn drukke arbeid moesten plaatsvinden juist daarom zo gezond en verhelderend op mijn geestesleven en op die arbeid inwerkten.

De verbondenheid met God en de daaruit voortvloeiende visie op mens en wereld, werden de kracht die mij staande hield bij al wat de mensheid en mij nog te wachten stond, en dat niet alleen; zij was het die mij wijsheid bracht bij beslissingen, en zij was het cement, dat mijn

dad en handelingen, zo zeer verscheiden van aard, samenbond en tot een geheel maakte.

aant.

Na het volbrengen van haar achttiende levensjaar op 30 april 1927, was Juliana volgens de grondwet meerderjarig, hetgeen betekende, dat zij van toen aan, voor het geval een regentschap nodig mocht zijn, de aangewezen Regentes was en bij mijn overlijden mijn opvolgster. Dit feit werd feestelijk en toch gemoedelijk herdacht. Op het diner, dat wij te harer ere gaven, verscheen zij voor het eerst in het toilet van een uitgaand meisje, in alle fleur van de eerste jeugd. Ik sprak haar toe en wij dronken op haar gezondheid, waarop zij mij allerliefst en met veel tact antwoordde. Ik zal die stem en die uit het hart komende woorden van het kind tot de moeder nooit vergeten. Later op die avond waren wij uitgenodigd de illuminatie te zien en een rondvaart te maken in geillumineerde bootjes op de Hofvijver. Het was een sprookje gelijk. Op die datum verlieten haar freule Sloet en mejuffrouw Oosterlee.

Het eerste zelfstandig optreden van Juliana vond plaats na de cycloon, die Borculo teisterde. Wij gingen er beiden heen en verdeelden de taak die daar te verrichten was: het bezoeken van de bevolking en het in ogenschouw nemen van de verwoestingen. Vanaf haar meerderjarigheid deed Juliana aan alle officiële functies mee.

Die zomer werd zij aangenomen en bevestigd, op haar verzoek in alle stilte en eenvoud, en zonder dat familieleden hiervoor overkwamen. Het geschiedde tijdens een bevestigingsdienst in de Julianakerk, geleid door Ds. Troelstra, waarin Ds. Welter zijn leerlinge bevestigde. Met haar werden ongeveer vijftien anderen bevestigd.

Mejuffrouw Oosterlee had in Groningen middelbaar Frans gestudeerd en Juliana van haar studententijd natuurlijk veel verteld. Deze verhalen hebben zeker het hunne ertoe bijgedragen de belangstelling van Juliana voor de academische studie en het studentenleven gaande te maken.

Reeds vroeg drong zij er bij ons op aan in Leiden te mogen gaan studeren. Wij vonden dit uitstekend en waren bereid tegemoet te komen aan haar wens in alles gelijk op te gaan met haar medestudenten.

Juliana liet zich als studente inschrijven en de tiende september 1927 trok zij met haar drie medestudentjes-in-spe naar hun villa 't Waerle, in Katwijk, om de volgende dag in Leiden het novitiaat mee te maken. Er leefde veel gespannen verwachting bij het viertal toen zij wegreden, de onbekende toekomst in. Spoedig noemden zij zich de 'Vrolijke Zeesterren'. Het volgend weekend kwam ieder terug in haar ouderlijk huis, vol verhalen, enthousiast en doodmoe.

Kort daarna vernam ik, dat van de door novieten ingezonden ontwerp-jaarliederen dat van Juliana was gekozen. Men stelle zich mijn ontsteltenis voor: was het dan nu al uit met de gelijkheid? Juliana echter verzekerde mij, dat deze verplichte bekwaamheidsproef door de novieten anoniem moest worden ingezonden en dat de keuringscommissie na de keus gedaan te hebben de gesloten enveloppe opende, die de naam van de dichteres onthulde. Hier volgt het.

*Waar sinds ongetelde jaren
 d'oude Rijn door Leiden vloeit
 En een eeuwig jonge schare
 Zich met wetenschap bemoeit,
 Zijn wij de novietenschaar
 Van het wonderheerlijk jaar
 Negentien zeven en twintig.
 Heil onze studentencel,
 Heil onze V.V.S.L.
 Heil ons jaar, heil ons jaar 1927.*

*Als men dan na jaren weder
 Tot de grote kille keert,
 Bindt een band, zo sterk als teder,
 Jonge vrouwen, zwaar geleerd.
 Wij zijn de novietenschaar
 Van het wonderheerlijk jaar
 Negentien zeven en twintig.
 Heil onze studentencel,
 Heil onze V.V.S.L.
 Heil ons jaar, heil ons jaar 1927.*

Al dadelijk vormden zich bij de V.V.S.L. de jaarclubs. Juliana behoorde tot de Zestigpoot.

Zeesterren-mama op Katwijk was mejuffrouw Schoch, de directrice van mijn particuliere zaken in Apeldoorn. en omgeving. Deze heeft zich met veel tact en bekwaamheid van haar taak gekweten. Zij werd bijgestaan door freule

Van Sytzama. De Zeesterren waren een echte gemeenschap, zij trokken altijd met elkaar op.

Ieder ouderpaar, dat een studerend kind heeft, weet hoe groot de voergang is naar de studentenmaatschappij en hoeveel facetten deze heeft. Ook wij moesten ons hiervan rekenschap geven. Daarbij kwam nog, dat wij in het geval van Juliana geen voorbeeld hadden waarnaar wij ons konden richten. Als onze raadsman in academische aangelegenheden en tevens onze tussenpersoon bij de Rector Magnificus en de Academische Senaat trad op Van Lynden van Sandenburg, de toenmalige vice-president van de Raad van State, tevens mijn opperkamerheer, die ons trouwens alreeds menige goede raad had gegeven bij het aanwijzen van academisch gevormden voor het geven van voordrachten aan Juliana. Dank zij Van Lynden werd de opzet van het studeren van Juliana in Leiden een geheel eigen en nieuwe creatie. Deze getuigde van een echt aanvoelen van de situatie en van openheid voor de wensen van een jonge vrouw van de nieuwe tijd.

Na het novitiat begon het college lopen. Aanvankelijk volgde Juliana de meest verschillende voordrachten en bezocht zij instellingen op allerlei gebied, met andere woorden, zij nam veel hooi op haar vork. Zij was daarbij een vrolijk studentje, in de goede zin een zieltje zonder zorg.

De omgeving van Het Loo is uiterst geschikt voor het op touw zetten van al wat de jeugd buiten boeit en in huis is er ruimte te over voor gezellig samenzijn en eventueel

een dansje. Natuurlijk werd die goede gelegenheid in de studiejaren van Juliana benut. Herhaaldelijk bezochten de Zeesterren en de Zestigpoten haar op Het Loo en dan weerklonken tot laat in de avond, begeleid door mijn vleugel, het Io Vivat en andere studentenliederen vrolijk in mijn kamer. Volgens 'mos' mochten wij er niet bij zijn. Wel hoorden wij de verhalen daarover later natuurlijk in alle kleuren en geuren.

Tot examens in de zin der wet kon Juliana, waar zij geen staatsexamen had afgelegd, niet toegelaten worden, waardoor na verloop van het eerste jaar, als er ernst gemaakt moet worden met de studie, deze prikkel tot gezette arbeid ontbrak en een program onontbeerlijk bleek.

Met veel erkentelijkheid herinner ik mij het door de Academische Senaat genomen initiatief onze instemming te vragen met een zorgvuldig voorbereid en uitgedacht studieplan. Hij kwam met ons overeen, dat Juliana één verplicht tentamen zou afleggen, en wel in volkenrecht, waarvan zij reeds het college van Prof. Van Eysinga volgde en daarnevens twee zelf te kiezen tentamina. Haar keus viel op fenomenologie der godsdiensten en moderne Nederlandse letterkunde. Zij liep hiertoe college bij Prof. Kristensen en bij Prof. Albert Verwey.

Van januari tot begin december kreeg zij de tijd om zich op deze drie tentamina voor te bereiden. In juni legde zij haar bekwaamheidsproef af bij Prof. Kristensen, in september bij Prof. Verwey en in december bij Prof. Van Eysinga, alle drie naar het oordeel van de examinatoren met gunstig resultaat. Hoofdzaak daarbij was, dat zij zich

een oordeel konden vormen over het zelfstandig werken van de studente en de breedte van haar blik op de door haar bestudeerde onderwerpen.

Bij het volkenrecht ging het dus niet in de eerste plaats om het kennen van de artikelen der internationale verdragen, doch om begrip voor hun strekking en de vraag, of en hoe en waar verdragen in de eerste wereldoorlog werden toegepast en hoe ze werden geïnterpreteerd. Het ging er dus om, dat Juliana zoude bewijzen een levend beeld

aant.

van een en ander gekregen te hebben.

Na het laatste tentamen deelde Prof. Van Eysinga haar mede, dat haar het ere-doctoraat in de letteren en wijsbegeerte was verleend. In de rede van haar promotor Prof. Huizinga werd dit besluit gemotiveerd. Na de promotie in de senaatskamer en de rit van de jonge doctor met haar paranimfen door Leiden volgde het promotie-diner bij ons in Den Haag, hetgeen volgens 'mos' geschiedde en een gezellig, feestelijk karakter droeg.

Voor Juliana was haar studententijd in Leiden van grote betekenis. Niet alleen om de academische vorming en de kennis, die zij verwierf, maar ook omdat zij toen volop gelegenheid had tot ongedwongen omgang met leeftijdgenoten, waarbij zij mensenkennis kon verwerven en van haar medestuderenden kon leren.

Juliana heeft altijd een sterke behoefte aan menselijke gemeenschap gevoeld. Dit is een kenmerkende trek in haar karakter. Van haar prilste jeugd af aan heeft zij het als iets bevrijdends, als iets gelukkigmakends gevoeld, wanneer zij, waar zij ook kwam, als mens werd beschouwd en gewaardeerd. Blijkt dit soms een illusie te zijn, dan voelt zij zich teleurgesteld, ja tekort gedaan in haar diepste wezen. Natuurlijk ongeacht de gelegenheden waarbij haar positie domineert.

Ik verhaalde reeds van mijn ervaringen op jeugdige leeftijd met het intellectualisme van die tijd, met die levenshouding waarbij het menselijk verstand geen of onvoldoende tegenwicht vindt in een diep geestelijk leven. Ervaringen die tengevolge hadden, dat ik met een wantrouwende terughoudendheid stond tegenover de wetenschappelijk ingestelde mens.

In wezen was er in al de jaren die hierop volgden in mijn houding ten opzichte van hen weinig verandering gekomen, innerlijk stond ik nog altijd even ver van deze mensen af. Ik beging hierbij de fout alle beoefenaars van de wetenschap over één kam te scheren. Hoe geheel anders werd de ervaring, die ik in Leiden opdeed. De vader-

lijke belangstelling der hoogleraren voor de studenten en hun hoge verantwoordelijkheidsbesef, niet alleen als doorgevers en verbreiders van de wetenschap maar ook als opvoeders van aan hun zorgen toevertrouwde studenten, hebben diepe indruk op ons gemaakt.

De universiteit beschouwde het studeren van Juliana in Leiden als een bewijs van het vertrouwen van ons ouders in haar als opvoedster van de toekomstige Koningin. Dat zij zich met ernst en toewijding van haar taak wilde kwijten, bewees haar voorstel omtrent de studie en tentamina van Juliana.

Voor mij persoonlijk was wat ik van Leiden ondervond de eerste bewuste ontmoeting met een harmonisch samengaan van het beste dat God in de mens heeft gelegd en de wetenschap.

Deze ervaring bracht mij ertoe mijn instelling ten opzichte van de beoefenaars van de wetenschap te herzien. Bleek bij hen dat harmonisch samengaan, waarvan ik hierboven sprak, aanwezig te zijn, dan kwam ik voortaan de betrokkenen open en met vertrouwen tegemoet.

Daarmee wil ik niet gezegd hebben, dat mijn bezwaren tegen de te verstandelijk ingestelden vervallen waren. Hoe zou dat kunnen, waar ik andermaal getuige was van de onheilen, die de werking van het ongebreidelde menselijke verstand over ons werelddeel en ver daarbuiten gebracht heeft.

Teneinde de overgang uit de studentenwereld naar de 'kille' voor Juliana niet al te smartelijk te doen zijn, gin-

gen wij na haar promotie op reis naar Oberstdorf in gezelschap van jongeren, die reeds konden skiën of dit wensten te leren. De heerlijke sneeuw, de berglucht, de vreugde die aan de nieuwe sport werd beleefd en de vrolijke stemming van ons troepje maakten, dat deze vakantie aan haar doel beantwoordde.

Na onze eerste kennismaking met de latjes hebben wij tot het huwelijk van Juliana geen winter verzuimd ze onder te doen.

De compensatie voor de terugkeer van Juliana in de ‘kille’ bestond niet alleen uit ons winterverblijf in Oberstdorf, maar ook uit een zomerreis naar het noorden.

Wij genoten te water, te land, te paard en wandelend weer uitbundig van al het schoon dat Noorwegen biedt. Juliana, die met haar vriendin echt de leeftijd had voor het ondernemen van flinke klim- en wandeltochten, trok er veel op uit en ook het oudere gezelschap liet zich niet onbetuigd. Het werden steeds hele dagreizen. Levendig staat mij nog voor de geest, dat het jonge troepje eenmaal bijzonder opgetogen thuis kwam. Toen hadden ze hoog op de Bitihorn een adelaar bij zijn nest aangetroffen.

Aan het einde van onze omzwervingen gekomen, reisden wij over Kopenhagen terug, dit teneinde de twee vriendinnen een indruk te geven van deze hoofdstad met haar vele herinneringen aan de nauwe betrekkingen met ons land in vroeger eeuwen. Op weg hierheen staken we de Sont over van Hålsingborg naar Helsingør, niet meer dan twintig à dertig minuten varen. Als men de nauwte

van dit vaarwater, dat Zweden van Denemarken scheidt, ziet, dan heeft men wel de verklaring gevonden voor de eindeloze strijd die daar gevoerd is. De Sont nodigde de volken als het ware daartoe uit.

Bij Helsingør bezochten wij Kronborg, de aan de Sont gelegen eeuwenoude sterkte, waar Shakespeare zijn Hamlet laat spelen. In Kopenhagen zagen wij de meesterwerken van Thorwaldsen in de Vor Frue Kirke.

Moeders beide laatste kroonjaren werden op bijzondere wijze herdacht. Het waren 2 augustus 1928, toen zij zeventig werd, en 2 augustus 1933, toen zij de vijfenzeventigjarige leeftijd bereikte. Na verschillende jubilea van haar te hebben gevierd, maakte ons volk zich in 1929 op om op plechtige wijze haar aankomst op Nederlands grondgebied, vijftig jaar geleden, te herdenken.

Na de huwelijksvoltrekking in Arolsen op 7 januari 1879 betrad zij aan de hand van mijn vader de vaderlandse bodem op 10 januari. Wij gaven in Den Haag op de datum dat dit een halve eeuw geleden was een groot officieel diner te harer ere, tijdens hetwelk ik haar de hulde en dank van het Nederlandse volk overbracht.

Dit grote en zeldzame jubileum werd in het betere jaargetijde plechtig in Amsterdam gevierd. Ook nu was het de Nieuwe Kerk waar men samenkwam. Burgemeester De Vlucht sprak bij deze gelegenheid een mooie gevoelvolle rede uit.

In 1928 verleende Nederland gastvrijheid aan de negende Olympische spelen. De belangrijkste nummers woonden moeder en wij drieën bij. In het stadion waren wij aanwezig bij de overwinning van Pahud de Mortanges, die Olympisch kampioen werd in de beroemde 'military'. Op de Zuiderzee zagen wij drieën de zeilwedstrijd, waar Olav van Noorwegen Olympisch kampioen werd.

In 1928 vierde Hendrik zijn twintig-jarig en in 1933 zijn vijfentwintig-jarig jubileum als voorzitter van het Rode Kruis. Veel belangstelling en waardering vielen hem ten deel. Tot zijn overlijden bleef hij deze functie met grote toewijding vervullen.

In 1929 zette de economische crisis in, die spoedig haar stempel zou gaan zetten op ons gehele maatschappelijke leven. Evenals in de andere Europese landen kwam het tot werkloosheid op ongekende schaal, een vraagstuk dat schreeuwde om een oplossing. Helaas, degenen die deze moesten bewerkstelligen waren daar niet rijp voor. In het algemeen hadden de mensen hier te lande niet genoeg doorgemaakt om aan deze verschrikkelijke nood een einde te maken. Het ontbrak hen, die tot een snelle, zakelijke oplossing moesten geraken, aan imaginatie en durf, aan doortastendheid en voortvarendheid en aan de werkelijke wil om een oplossing te vinden.

Een ware steen des aanstoots was, dat men zich niet los kon maken van het slome tempo van de bureaucratie en dat de ambtelijke hiërarchie zo traag werkte bij het wegnemen van beletselen, wanneer particulieren bereid wa-

ren aan de bestrijding van de werkloosheid mede te werken en met objecten voor de dag kwamen.

Mijn bezoeken in die jaren droegen meestentijds het karakter van crisisbezoeken. Mijn bijzondere aandacht ging uit naar de maatregelen ter bestrijding van de werkloosheid en naar de levensomstandigheden van de mensen. Ik bekeek veel woningen en bezocht veel tewerkgestelden en zogenaamde werkobjecten. Bij die gelegenheid inspecteerde ik de kampen waar zij, die ver van huis hun arbeid verrichtten, waren behuisd en vergewiste mij van de zorg, die aan de inrichting ervan en aan de personen besteed werd.

Het gehele najaar van 1930 was voor mij persoonlijk een ernstige en zorgvolle tijd. Eén, die een taak vond in ons huishouden, maakte een lang en smartelijk lijden door, dat tot maart van het volgende jaar duurde. Zij hield zich dapper en was een voorbeeld voor haar omgeving, niet in de laatste plaats door haar innerlijke verdieping. Wij waren er zó van vervuld, dat wij mede met het oog op haar rust alles achterwege lieten wat voor de vervulling van mijn taak niet dringend noodzakelijk was.

Na het vernemen van de tijding van haar heengaan gingen Juliana en ik van Den Haag naar Het Loo en deden haar bij haar laatste gang uitgeleide uit ons huis. De avond daaraan voorafgaande hadden wij voor de huisgenoten een korte dienst in de kapel waar zij opgebaard stond. Ik mocht deze dienst leiden, terwijl Juliana een gedeelte uit de Bijbel voorlas.

Einde 1930 en begin 1931 was ik, zoals ik reeds meedeelde, hard aan het werk voor de tentoonstelling van mijn schilderijen, die een rondgang door Indië en later door Suriname en de Antillen zou maken. Het waren niet alleen mijn handen die de schilderijen en tekeningen vervaardigden. Er moest veel gedacht en overlegd worden en er was veel verbeeldingskracht nodig, wilde deze tentoonstelling aan haar doel beantwoorden, namelijk de landgenoten daarginds tegemoet te komen in het vaak gevoelde gemis van veel wat hun vertrouwd en dierbaar was in het vaderland door dit voor hen in beeld te brengen, en tevens onze rijksgenoten een voorstelling te geven van Nederland en de banden met hen aan te halen.

In verband met de hoge leeftijd van mijn moeder beperkte ik mijn vacantiereizen gedurende haar laatste levensjaren tot afstanden, die mij in staat stelden zo nodig snel terug te zijn. Wij kwamen ieder jaar tijdig van onze vakantie terug met het oog op de viering van haar verjaardag op 2 augustus op Soestdijk en knoopten daaraan dan een bezoek van twee weken vast.

Het was maart 1934, toen Juliana en ik afscheid van haar namen om enkele dagen frisse lucht en verse indrukken te gaan opdoen op Het Loo. Wij lieten haar in goede welstand achter, slechts licht verkouden. Wij hadden het voornemen vier à vijf dagen vakantie te nemen, zoals ik dit vaak 's winters deed, vakantie van alle verplichtingen die het leven in de stad voor ons meebracht. Juliana wijdde zich bij die gelegenheid met mejuffrouw Schoch aan

aant.

het reeds vermelde geestelijk-sociale werk in Apeldoorn en omgeving.

Er kwam echter spoedig een telefoon van de dokter die mij de raad gaf aanstonds terug te keren, omdat moeder plotseling ziek was geworden en hij niet gerust was op het verloop. Wij gingen onmiddellijk terug. Enige dagen van spanning volgden. Juliana en ik brachten dag en nacht op het Voorhout bij haar door en Hendrik kreeg vaak toestemming van de dokter om haar te bezoeken. De twintigste maart riep God haar tot Zich. De zevenentwintigste brachten wij haar naar haar laatste rustplaats in de kelder van de Nieuwe Kerk te Delft, waar zij nu naast mijn vader rust.

aant.

Nadat zij haar taak van Regentes had neergelegd, had zij zich geheel aan de lijdende mensheid gewijd. De warmte van haar belangstelling en haar gave zich te kunnen indenken in de omstandigheden, zowel van de lijdenden zelf als van hen die ze verzorgden, hebben menig hart in de loop der jaren verblijd. Bij moeder was plaats voor allen en zij ging dan ook geregeld in elke kring bezoeken brengen.

Groot was bij ons volk de ontsteltenis en het verdriet, toen haar heengaan bekend werd. Ontroerend waren vooral de kleine blijken van liefde, aan haar baar gebracht,

en misschien nog meer de uitdrukking op het gezicht van hen, die haar hun laatste groet kwamen brengen. Ook wij werden in dit spontane betoon van liefde hartelijk betrokken.

Voor de laatste maal werd, toen zij werd uitgedragen, het volkslied van Waldeck-Pyrmont gespeeld.

Het was een weemoedige taak de uitvaartdienst te regelen, maar het gaf een dankbaar gevoel daarin haar en ook mijn geloof te laten spreken tot zeer velen. In deze moeilijke dagen en ook in die, welke nog zouden komen, stond Juliana erop altijd bij mij te zijn en mij bij te staan.

aant.

Zodra mijn bezigheden dit daarna toelieten, ging ik enkele weken uitrusten in Zwitserland. Hendrik was al eerder om te kuren naar Karlsbad gegaan en reeds weer terug toen ik vertrok. Juliana had de uitnodiging van mijn nicht Alice aanvaard om op Kensington Palace in London te komen logeren. Zij greep deze gelegenheid aan om nader kennis te maken met Engeland.

Nauwelijks was ik zes dagen in Brigue toen de heer Snouckaert, die mij voor het Kabinet van de Koningin vergezelde, mij te spreken vroeg en mij in dit gesprek voorbereidde op verontrustende berichten omtrent Hendriks gezondheid. Deze waren Snouckaert geseind uit Den Haag, de doktoren hadden die mij voorzichtigheidshalve niet rechtstreeks willen sturen. Geleidelijk aan vertelde Snouckaert mij, dat mijn man op het Rode Kruis een ernstige en langdurige hartaanval had gehad. Waar de hem behandelende doktoren de kans op een herhaling niet uitgesloten achtten, verzochten zij mij terug te keren.

Vanzelfsprekend aanvaardde ik diezelfde dag nog de terugreis in ongerustheid en grote spanning. Dank zij de algemene hulpvaardigheid van de Zwitserse autoriteiten was dit mogelijk.

Ik vond bij aankomst Hendriks toestand onveranderd en zo bleef deze nog enkele dagen. Juliana hield ik in Engeland volledig op de hoogte; zij nam zich voor woensdag de vierde juli terug te komen.

De voorafgaande dinsdag zouden allen, die tot de naaste omgeving van moeder hadden behoord, voor het laatst samenkomen in haar huis op het Voorhout. Daarna zou

dit voorgoed gesloten worden. Hendrik had gaarne die laatste maaltijd meegemaakt, hij had zovele goede herinneringen aan moeder en aan haar huis en het was een teleurstelling voor hem dat dit hem niet mogelijk was. Ik ging dus alleen. Hendriks toestand leek die dag weer als de vorige. Doch wij zaten nog geen tien minuten aan tafel of daar ging een telefoon: of ik onmiddellijk wilde terugkeren, een auto was al onderweg om mij te halen. Ofschoon mij niets verder gezegd werd, begreep ik natuurlijk alles. Het hart had het opgegeven, terwijl hij nog in gesprek was met de verpleegster. Toen ik kwam, leefde hij niet meer.

De telefonische voorbereiding van Juliana op het ergste en daarna de bevestiging daarvan was geen gemakkelijke taak voor mij. Zij vertrok die avond per Batavier uit Engeland. Woensdagochtend om zes uur stond ik op de kade van Hoek van Holland de komst van het schip af te wachten. Wie had dit weerzien kunnen vermoeden?

Mijn man en ik hadden reeds lang voor zijn heengaan herhaaldelijk samen gesproken over de betekenis van het sterven en over het daaropvolgende eeuwige leven. Wij hadden beiden de geloofszekerheid, dat de dood de ingang tot het Leven is en elkaar daarom beloofd, dat onze begrafenis geheel in het wit zou geschieden. Dienovereenkomstig werd dan ook nu gehandeld.

Hendriks witte begrafenis heeft als zijn laatste gebaar tot ons volk diepe indruk achtergelaten en velen tot nadenken gebracht.

aant.

Ook bij zijn verscheiden regelde ik zelf de gang van de dienst, in overeenstemming met onze visie op dood en Leven.

Ik zou veel te uitvoerig worden voor dit verhaal van mijn leven, indien ik trachtte te schetsen, wat deze twee

levens, die wij zo kort na elkaar moesten missen, voor Juliana en mij betekend hebben.

Na de begrafenis van Hendrik zochten wij rust en herstel in Noorwegen, waar wij een zestal weken bleven.

ant.

In het vroege voorjaar bereikte mij de uitnodiging van Koning Leopold de Wereldtentoonstelling in Brussel te bezoeken, welke die zomer gehouden zou worden. Dit was dus geen jaar na het overlijden van mijn man. Ik begreep, hoe dit bezoek onze vriendschappelijke betrekkingen met België ten goede zou komen en nam dus de uitnodiging aan, onder beding dat dit geen feestelijk karakter zou aannemen en dat mijn enige officiële uitgang zou zijn naar de tentoonstelling.

Leopold en Astrid hebben zich strikt hieraan gehouden. Juliana maakte dus zonder mij met hen het concours hippique mee.

Verder was het een alleraardigst gezellig familiebezoek. Wij logeerden te Laeken, maar waren de meeste tijd bij hen op Stuyvenberg temidden van hun kinderen. Juliana sloot een ware vriendschap met Astrid, die in leeftijd niet zoveel met haar scheelde.

Wáár zouden wij de zomer van 1935 heengaan voor onze vakantie? Dat was een vraag, die niet zo gemakkelijk te beantwoorden bleek, vooral omdat Juliana, die evenals ik veel doorgemaakt had, er nodig eens echt uit moest om nieuwe en verse indrukken op te doen.

Onze keus viel tenslotte op Schotland met zijn sterk nationale karaktertrekken, folkloristische gebruiken en oude kastelen en schilderachtige steden. Komend van de zonnige omgeving van De Ruygenhoek was dit grootse en sombere landschap een hele overgang, al herinnerde de vele heide soms opvallend sterk aan Gelderland.

Juliana kreeg daar vele uitnodigingen van leeftijdgenoten om weekends door te brengen of op theevisite te komen op de oude kastelen in de omtrek. Zij kwam onder andere op Glamis, het slot van Macbeth waar de huidige Koningin-moeder van Engeland haar jeugd jaren doorbracht.

Wij maakten een volksfeest mee, waar bijna iedereen in nationale dracht was en waar de typische Schotse volkspelen werden opgevoerd.

In Schotland zou ons een tijding bereiken, die diepe verslagenheid bij ons tweegbracht. Het was het bericht van de plotselinge dood van Astrid bij een auto-ongeval in Zwitserland. Het trof ons diep, dat zo'n goede en lieve jonge vrouw en moeder zo plotseling uit het leven werd weggerukt, iemand die nog zoveel had kunnen zijn zowel voor haar kinderen als voor haar man, ook in verband met zijn koningstaak en voor heel het Belgische volk. Groot was dan ook in België de ontsteltenis en rouw.

In 1936 zouden er weer Olympische spelen plaatshebben. De daarbij behorende wintersportwedstrijden zouden in Beieren worden gehouden. Juliana en ik gingen in die tijd voor onze wintervacantie naar Igls boven Innsbruck, op betrekkelijk korte afstand van het grote wintergebeuren. Juliana ging daar meer dan eens als toeschouster heen en ontmoette daar veel oude en nieuwe kennissen.

In Igls bezocht ons, in zijn Fordje vanuit Parijs komend, Bernhard zur Lippe-Biesterfeld. Hij voegde zich voor enkele dagen bij ons gezelschap en nam daarmee skiles.

Juliana en hij zagen elkaar daarna in Garmisch-Partenkirchen bij de wedstrijden. Wat volgde laat zich denken! Daarna kwam hij enkele malen naar Nederland en bezocht ons in een strikt incognito. Hij werd daarbij geholpen door enkele zeer goede en vertrouwde Nederlandse vrienden en zo werd niemand iets van deze reizen gewaar. Hij vroeg ons toen ons voor langere tijd te mogen bezoeken op onze zomerreis, dit tussen de vervulling van zijn plichten door. Deze waren voor hem nauwkeurig uitgestippeld.

Wij vonden in Zwitserland een betrekkelijk rustig plekje, Weissenburg, waar hij min of meer onopgemerkt kon komen. Op deze reis werden Juliana en Bernhard het eens, voorlopig nog in stilte. Wij besloten nog te wachten met een officiële bekendmaking. Hierop reisde hij verder naar waar zijn taak hem riep en Juliana en ik keerden huiswaarts.

De ontzaglijke nieuwshonger van de pers en het publiek maakten het weldra noodzakelijk de verloving bekend te maken, althans indien *wij* de mededeling van *ons* wilden laten uitgaan. De achtste september stelde ik het Nederlandse volk van het blijde feit in kennis. De geschiedenis van de aankomst van het verloofde paar in het Fordje in Den Haag behoef ik hier niet te vertellen, die is overbekend.

Op 7 januari 1937 werd het huwelijk in Den Haag op het Raadhuis voltrokken en in de Grote Kerk ingezegend. De zevende januari werd gekozen, omdat die de dag was waarop mijn ouders in het huwelijk traden.

Ik wilde niet, dat Kerstmis door deze gebeurtenis op de

achtergrond zou geraken. Ik liet daarom het Noordeinde voor het bruidspaar zo versieren, dat alles heenwees naar dit feest en ik gaf verlof dat onze kerstviering met het personeel, dat jaar voor onze mensen in Uddel, Niersen en Gortel, door de radio uitgezonden werd.

In tegenstelling tot de rijke versieringen in de stad deed het Noordeinde in haar witte en groene kerststooi sober en stemmig aan. De kerstboom voor de samenkomst met het personeel stond in het Huis ten Bosch in de vestibule, die wit gepleisterd is en waar al wat van die kleur afweek met wit bekleed was. De brandende groene boom was tegen deze achtergrond op het eerste gezicht adembenemend. Er ging een sfeer van uit, welke men beleefd moet

aant.

hebben om deze te kunnen aanvoelen. lang daarna hebben onze gasten zich dit beeld nog herinnerd en gingen hun gesprekken daarover.

Wat de bruiloft en de daarbij behorende feesten betreft, was het mijn wens af te wijken van het daarbij meestentijds in acht genomen protocol en alles geheel in overeenstemming te brengen met de levenssfeer van mijn kinderen. En zo werden het dan bijzonder gezellige feesten, die bijgewoond werden door bijna al hun vrienden en kennissen. Een weergaloos grote stoet van bruidsmeisjes en bruidsjonkers nam aan de bruiloft deel.

Een waar probleem was het vertrek voor de huwelijksreis, dit tengevolge van de nieuwsgierigheid van pers en publiek. Natuurlijk wilde het jonge paar geheel gevrijwaard worden van opdringerige belangstelling. Vertrekken na het huwelijksmaal, zoals gebruikelijk is, werd hun dus praktisch onmogelijk gemaakt. Zij besloten toen onder strikte geheimhouding pas de volgende dag te gaan en op hun huwelijksdag een schijnvertrek te ensceneren, hetgeen hun goed gelukt is. Zij vertrokken na het bruiloftsmaal per auto, reden niet verder dan de stal en slopen na enige tijd heimelijk weer terug. Die avond gaf ik voor de aanwezige jeugd een danspartijtje. Anders kan het zo 'katterig' zijn na het vertrek van het jonge paar. Toen het dansen aan de gang was, verschenen omstreeks half tien de jonggehuwden in de balzaal! Stomme verbazing maakte zich van het gezelschap meester, evenwel slechts een ogenblik. Toen barstte het enthousiasme los. Het partijtje

kreeg door hun aanwezigheid natuurlijk een bijzondere fleur. Het eindigde met een ‘Lang zullen ze leven’, dat al dansende om hen heen gezongen werd.

De achtste januari vertrokken zij per auto en namen de expres naar Polen, waar zij enige tijd wintersport bedreven in de Karpathen en het Tatra-gebergte.

Spoedig daarna zocht ook ik sneeuw en bergen op om uit te rusten van de vermoeiende tijd. Eerst ging ik met een klein gezelschap, ten dele uit skiërs bestaande, naar Igls en daarna verder per auto naar Zell am See, een mooie tocht. Het was een genot op het bevroren en besneeuwde meer te kunnen wandelen. Mijn raam en balkon keken uit op de besneeuwde hellingen, zodat ik de afdalingen goed kon zien, hetgeen steeds weer een boeiend schouwspel is. Uit een ander raam had ik het gezicht op de ijsbaan, waar studenten uit allerlei landen zich maten in ijshockey. Wij lieten er vaak onze maaltijd voor staan om deze wedstrijden te volgen.

Mijn kinderen hadden mij in uitzicht gesteld, dat zij mij op hun zeer lange huwelijksreis een kort bezoek zouden brengen. Zij hielden woord en kwamen met een hele troep jeugd enkele dagen in Zell. Lang voor hun thuiskomst keerde ik op het Huis ten Bosch terug, waar zij later zouden neerstrijken alvorens hun woning op Soestdijk te betrekken.

Bij de kroning van Koning George VI in mei 1937 vertegenwoordigden zij mij.

Op de vroege morgen van een novemberdag in 1937 bereikte mij de schokkende mededeling, dat Bernhard een ernstig ongeluk was overkomen. Hij was op weg naar Amsterdam, toen plotseling zonder een waarschuwing te geven uit een zijweg een zandauto op de weg was gekomen. Bernhard had niet meer kunnen stoppen en schoof met zijn Fordje onder de vrachtauto. Hij had een hersenschudding opgelopen en enkele kwetsuren en was overgebracht naar het dichtstbij gelegen ziekenhuis, het Burgerziekenhuis in Amsterdam. Dit bericht betekende een dubbele schrik voor mij, omdat we de verschijning van Beatrix spoedig verwachtten. Ik maakte mij vanzelfsprekend bezorgd voor Juliana.

Onmiddellijk na de tijding vertrok ik naar Amsterdam, teneinde poolshoogte te nemen. Juliana bracht ik per telegram of telefoon in zeer voorzichtige termen op de hoogte. Ik deelde haar verder mee, dat ik op het punt stond te vertrekken naar Bernhard en door zou rijden naar haar om verslag te doen van mijn bevindingen.

In het ziekenhuis trof ik grote verslagenheid. Alles wat ik er hoorde, was erop gericht mij diep onder de indruk te brengen van het grote gevaar, waarin de patiënt verkeerde en mij op het ergste voor te bereiden. Ofschoon ik dankbaar was *volkomen* te worden ingelicht, liet ik mij geen angst aanjagen. Wat men mij vertelde, stemde mij zelfs ietwat wrevelig. Ik had de vaste geloofsovertuiging, dat Bernhard behouden zou blijven voor Juliana.

Bernhard herkende mij enkele ogenblikken. Hij was maar half bij bewustzijn en leed veel pijn.

Na dit korte bezoekje reed ik door naar Soestdijk, waar ik Juliana voorzichtig mijn bevindingen vertelde. Het overleg dat toen volgde tussen haar dokter en de doktoren van het ziekenhuis had tot resultaat, dat zij vergunning kreeg haar man te bezoeken en voorlopig haar intrek te nemen in het ziekenhuis. Ik vergezelde haar en die avond nog werd zij tot de patiënt toegelaten. Toen wij aankwamen, stonden er nogal wat mensen voor het gasthuis ons op te wachten. Grote deernis stond op de gezichten te lezen. Onze komst maakte op hen de indruk, dat Bernhards einde verwacht moest worden. Terwijl Juliana juist bij de patiënt werd toegelaten, omdat de toestand niet verergerd was en zelfs de pessimistisch gestemde doktoren hem een kans gaven in leven te blijven.

Wij werden zeer gastvrij ontvangen en kregen samen een slaapkamer en een zitkamertje, dat weldra volstroomde met bewijzen van medeleven, zó vol dat wij er haast niet meer bij konden. Temidden van alle zorgen betekende dit waarlijk een humoristische noot; hier moest ook nog een regeringstaak verricht worden.

Het was toen flink koud, maar desniettemin maakten wij iedere dag een wandeling, meestal in Artis. Wij woonden het kerstfeest van de zusters bij en ik versierde een klein boompje voor mijn kinderen. Zo vierde het jonge paar zijn eerste kerstfeest samen, ver van eigen huis en haard. Wie had dat gedacht!

Bernhard ging goed vooruit en voor de geboorte van Trix was hij weer thuis, doch het heeft vele maanden geduurd eer hij alle gevolgen van het ongeluk te boven was

gekomen. Ik behoef wel niet te zeggen, dat grote dankbaarheid ten opzichte van geneesheren en verpleegsters ons vervulde.

De eenendertigste januari 1938 verblijdde Beatrix ons met haar komst. Mede tengevolge van het ongeluk werd zij eerst in de zomer gedoopt in de Grote Kerk in Den Haag. Haar moeder hield haar zelf ten doop.

Op onze doorreis naar de wintersport of naar ons zomervacantieoord in Frankrijk of Zwitserland stopten wij soms enkele uren of dagen in steden of plaatsen op onze weg, teneinde de kunstschaten of de natuur aldaar te bewonderen, ofwel familieleden te ontmoeten. Een vast station op onze weg was steeds Bazel, waar wij uit- of instapten en altijd aan het spoor een maal gebruikten. Onze consul aldaar stond ons dan steeds op te wachten.

Ik herinner mij duidelijk de keer toen hij in de winter van 1932/1933 mij daar begroette. Hindenburg had zojuist Hitler tot Rijkskanselier benoemd en de consul was de eerste die mij van deze belangrijke gebeurtenis op de hoogte stelde. Welk een ontsteltenis maakte zich toen van mij meester. Wat zou er *nu* wel gebeuren? De oude President Hindenburg was nog wel aan het bewind, maar aan Mussolini hadden wij gezien hoe snel fascistische krachten de wettige gezagsdrager op zij weten te schuiven. Het leed voor mij geen twijfel, dat nu Hindenburg hetzelfde lot zou treffen en Hitler spoedig zijn dictatuur zou vestigen. Vervuld van zorg reisde ik uit Bazel weg. Welke buitenlandse politiek zou Duitsland nu gaan voeren?

Mijn sombere verwachtingen werden al spoedig bewaarheid. We kregen in Duitsland de schikkingen en verschikkingen, die Hitler de onbeperkte macht bezorgden. Duitsland onttrok zich aan de internationale gemeenschap. De arme Dolfuss, minister-president van een met Duitsland bevriend land, werd door Oostenrijkse nationaal-socialisten afschuwelijk vermoord. Het bericht van deze misdaad was voor mij de bevestiging, dat van Hitler niets goeds te wachten was en dat hij voor geen enkel middel, dat zijn politiek diende, zou terugschrikken.

Het zal de lezer niet verwonderen, dat deze gebeurtenissen niet alleen mijn volle aandacht hadden, maar dat ik mij er ook nog op een andere wijze dan het publiek en de couranten rekenschap van trachtte te geven. Bij die laatste bezinning was uiteraard de grote vraag, waar het nationaal-socialisme Europa tenslotte zou brengen. In de lente van 1938, toen Hitler zich van Oostenrijk meester maakte, was het antwoord mij volkomen duidelijk. De Duitse politiek zou voor Europa catastrofale gevolgen hebben.

Nog maar nauwelijks was Oostenrijk in Hitlers handen, of hij ging onrust stoken in Tsjecho-Slowakije. Het gebied waar de Sudeten-Duitsers wonen, diende door dit land overgedragen te worden aan Duitsland. Deze eis veroorzaakte grote deining en spanning in Europa. Een oorlog leek haast onvermijdelijk. Maar het liep die keer nog met een sisser af. Een conferentie tussen de staatslieden van Engeland, Frankrijk, Italië en Duitsland te München wendde het gevaar af. Evenwel slechts voor korte tijd.

Hitlers landhonger was met het toegeven aan deze eis niet gestild.

Ik zag in die dagen reeds duidelijk, dat Hitler verder zou gaan, dat het bereiken van een oogmerk voor hem alleen betekende, dat hij zich nu op de verwezenlijking van een andere territoriale wens kon gaan richten en dat hij, zodra hij daartoe de kans schoon zag, heel Europa in zijn politieke spel zou gaan betrekken. Het voorspel van de verraderlijke aanval op ons eigen land was begonnen.

Voor mij was zowat het enige verschil tussen de toestand van 1938, ja ik mag wel zeggen van '34 tot '38, en die van mei 1940, dat Hitlers troepen ons land nog niet waren binnengerukt. De oorlogstoestand heeft voor mij geen vijfjaar, doch omstreeks tien jaar geduurd. In dit geschrift wil ik deze dus ook zo bezien en behandelen.

Het was een verschrikkelijke druk, die langdurige onzekerheid, wanneer de oorlog voor ons beginnen zou. Wat was het zwaar om naar een catastrofe toe te leven, om steeds meer in de donkere schaduwen van de toekomst te komen.

In het voorjaar van 1939 maakte Hitler zich meester van Bohemen en Moravië, om vervolgens de inlijving van Danzig te verlangen en Polen eisen voor te leggen. Gesteund door Engelse en Franse garanties liet dit een krachtig neen horen. Op mijn verjaardag in 1939 bereikte ons het bericht, dat Hitlers overval op Polen aanstaande was. Deze zou de volgende dag plaatsvinden, en twee dagen later gevolgd worden door de oorlogsverklaringen van Engeland en Frankrijk aan Duitsland. Ik was toen in

Den Haag en hield daar in alle stilte mijn gebruikelijke receptie van de hoge autoriteiten. Ik zegde die niet af, teneinde op dat ogenblik even contact met hen allen te hebben. Het was eerst in die dagen, dat in Nederland allerwegen de ogen open gingen voor het gevaar dat ons dreigde. Tot die tijd hadden tallozen rustig geslapen op het oorkussen, dat neutraliteit heet. Het was een valse gerustheid, die helaas ook menige drager van bijzondere verantwoordelijkheid in de greep had. Ik moest er zelfs, niet lang voor de oorlog, op attenderen dat Hitler ook een boek geschreven had en dat het niet van belang ontbloot was daar eens kennis van te nemen!

Ik vertrok na de receptie voor enkele uren naar Soestdijk, waar mijn kinderen en kleinkinderen mij wachtten.

aant.

Kleinkinderen, want 5 augustus was Irene geboren. Haar eerste reis maakte zij met haar ouders en Trix enkele weken later, toen onze mobilisatie een feit was geworden, en het gezin naar Den Haag reisde om daar met mij de ontwikkeling der gebeurtenissen af te wachten. Het was een volkomen herhaling van 1914, van de dagen toen de eerste wereldoorlog begon. Ook nu leefden wij veelal in de tuin van het Noordeinde en ook nu was het prachtig zomerweer.

De Tweede Wereldoorlog

Onmiddellijk nadat de vijandelijkheden een aanvang hadden genomen, vaardigden wij de gebruikelijke neutraliteitsverklaring uit. Hoe lang zou die neutraliteit geëerbiedigd worden?

Het waren kommervolle dagen, die zich langzaam voortsleepten, en weken en maanden werden. Hoe lang zou het ongelukkige Polen kunnen standhouden? Beangstigend snel volgden de berichten over de vorderingen van Hitlers legers in het oosten elkander op. Wanneer zou Hitler zich tegen het westen keren?

Overste Phaff, mijn adjudant, was verbindingsofficier tussen het hoofdkwartier van de opperbevelhebber en mij en bracht mij iedere dag rapport uit. Van de aanvang af

waren de berichten het tegendeel van geruststellend. Daarbij namen de minder aangename voorvallen hier te lande, veroorzaakt door de nazi's of hun handlangers, de N.S.B.-ers, grotere afmetingen aan en werd hun toon steeds aanmatigender. Dit voorspelde niet veel goeds voor de naaste toekomst.

In België, dat evenals wij bedreigd werd, leefde dat najaar nog een zwakke hoop het onheil te kunnen afwenden. Leopold kwam over met Spaak, zijn minister van Buitenlandse Zaken, teneinde met mij en Van Kleffens van gedachten te wisselen over de mogelijkheid van het gezamenlijk ondernemen van een laatste bemiddelingspoging. Na rijp beraad gingen wij daartoe over, echter zonder enig succes. Onze goede bedoelingen wekten eerder enige wrevel bij onze latere bondgenoten op.

Temidden van al deze druk kwam ineens het bericht, dat het Finse volk aangevallen was door de Russen en zagen wij het schouwspel van het heldhaftig verzet van een klein volk tegen een geweldige overmacht.

Bij mij leeft de herinnering voort aan een sombere Kerstmis: de zware druk van het naderende onheil, de vele gezinnen, die hun man of zoon moesten missen op dit feest, met daarbij nog het vooruitzicht op het lot, dat hen wachtte als de oorlog onze grenzen zou overschrijden.

Toen kwam die strenge lange winter, die daar, waar in gewone tijden water was, sterke ijsmassa's voortbracht, waarover de vijand maar al te gemakkelijk ons land zou kunnen binnenrukken.

Tussen september 1939 en mei 1940 gingen mijn kin-

deren meer dan eens naar Soestdijk terug, steeds slechts voor een korte poos. De laatste keer was het in het volle bewustzijn, dat het wel eens een afscheid voor heel lang zou kunnen zijn van hun pas ingericht thuis. Die keer moesten zij alle maatregelen treffen, die een langdurige afwezigheid nu eenmaal noodzakelijk maakt. Ze hielden zich dapper, doch toen zij terugkeerden op het Huis ten Bosch, waarheen ik in het voorjaar verhuisd was, kon ik merken, hoeveel hun dit vaarwel gekost had. Ook mij ging het zo: overal waar ik kwam, kwam de gedachte bij mij op: ‘wanneer zie ik dat ooit weer terug?’. En dan het mij zo lief geworden Huis ten Bosch en zijn tuin in lenteweelde, met zijn tapijt van anemonen, zijn kievitsbloemen en zijn schat van andere wilde bloemen! Temidden van deze pracht mijn kleinkinderen, geen zorgen kennend en spelend op het gras. Het was een der zonnigste en vriendelijkste lentes die ik mij kan herinneren.

In april kwamen de ontstellende berichten over de overrompeling van Denemarken en de aanval op Noorwegen. Zelfs de bezwaren, die de verovering van dat land met zijn machtige bergketenen, doorsneden door diep het land ingaande fjorden, met zich meebracht, bleken niet onoverwinnelijk voor de geweldenaar en binnen een ondenkbaar korte tijd hadden Hitlers mannen het noordelijkste gebied van dit langgerekte land in hun greep.

De verjaardag van Juliana kwam. Wij probeerden flink te zijn en de moed erin te houden. Zij reed bij schitterend zomerweer met man en kinderen per auto door de stad. Ik zag ze vertrekken ... en er ging veel in mij om.

Daarna wezen alle berichten op een inval binnen enkele dagen. Met mijn verstand beaamde ik dit volkomen, en toch, gelijk zovele landgenoten, klampte ik mij nog vast aan een strohalm van hoop, dat er iets geheel onvoorziens kon gebeuren, waardoor het ergste zou worden afgewend. Maar dat gebeurde niet!

Phaff verzocht mij dringend de nacht van 9 op 10 mei met de mijnen in de schuilkelder door te brengen. Om vier uur de volgende morgen had de vijand onze grenzen overschreden. Ik richtte mij toen met de volgende proclamatie tot ons volk:

‘Mijn Volk!

Nadat ons land met angstvallige nauwgezetheid al deze maanden een stipte neutraliteit had in acht genomen en terwijl het geen ander voornemen had dan deze houding streng en consequent vol te houden, is in de afgelopen nacht door de Duitse weermacht zonder de minste waarschuwing een plotselinge aanval op ons gebied gedaan. Dit niettegenstaande de plechtige toezegging, dat de neutraliteit van ons land zou worden ontzien, zolang wij haar zelf handhaafden.

Ik richt hierbij een vlammend protest tegen deze voorbeeldeloze schending van de goede trouw en aantasting van wat tussen beschaafde staten behoorlijk is.

Ik en mijn regering zullen ook thans onze plicht doen. Doet gij de uwe, overal en in alle omstandigheden, ieder op de plaats, waarop hij is gesteld, met de uiterste waak-

zaamheid en met die innerlijke rust en overgave, waartoe een rein geweten in staat stelt.’

Enkele uren na de inval werd mij gemeld, dat ons bewakingsdetachement een vijandelijk vliegtuig had neergeschoten, dat in het Haagse Bos was neergestort. Die morgen daalden Duitse parachutisten in grote getale boven Den Haag.

Van militaire zijde kwam tot mij het verzoek ons allen van Huis ten Bosch naar de stad te begeven, waar meer

aant.

voor onze veiligheid kon worden ingestaan. Wij bereikten het Noordeinde na een avontuurlijke tocht; overal verwarring, opeenhopingen van mensen en verkeer, verbijsterde soldaten, die in hun eerste ondervinding van de strijd met de neergekomen luchttroepen haast niet vriend van vijand konden onderscheiden.

Om veiligheidsredenen gingen wij naar de tuin en leefden enkele dagen in en bij de kleine schuilkelder. Wij maakten daar kennis met alle gewone wederwaardigheden van de oorlog, die natuurlijk toen geheel nieuw voor mij waren. Ik was erg teleurgesteld mij niet in de stad te kunnen bewegen en geloofde maar half de rapporten omtrent de schermutselingen die in vele straten plaatsvonden. In het bijzonder betreurde ik het, dat ik de gewonden niet mocht gaan bezoeken en met ze spreken in de ziekenhuizen. Met de ministers was het contact vrijwel onmogelijk, ook zij bevonden zich in de schuilkelders.

Na veel bezwaren te hebben overwonnen, slaagde mijn schoonzoon er in een uitvoerbaar plan te maken om vrouw en kinderen naar veiliger oorden te brengen. Er waren toen voldoende parachutisten opgeruimd om vervoer over enkele wegen mogelijk te maken en in IJmuiden lagen Engelse jagers, die bereid waren Juliana en de kinderen naar Engeland te brengen. Voor deze schepen was dit een moedig waagstuk, want zij konden niet door hun luchtmacht beschermd worden tegen de vijand. Zondag kwam het afscheid. Met moeite had ik Bernhard overreed, zelf mee te gaan; hij wilde natuurlijk blijven om mee te strijden. Ik achtte zijn voortvarendheid en zijn vin-

dingrijkheid in moeilijke situaties onontbeerlijk op deze tocht. Wonder boven wonder kreeg ik de volgende dag bericht van hun veilige aankomst te Londen. Later pas vernam ik, dat bij het vertrek uit IJmuiden een vijandelijk vliegtuig gepoogd had een bom te werpen op hun Engelse jager, en dat deze vlak naast het schip in het water was terecht gekomen.

Ik stelde mij voor, dat het mij gegeven zou zijn althans enige tijd op mijn post in Den Haag te blijven en, mocht het ergste komen, met het Nederlandse leger zuidwaarts te trekken, zoals Koning Albert destijds gedaan had. Ik wist, dat Bernhard onverwijd zou terugkeren en op zijn plaats de strijd met mij zou voortzetten. Hoe anders is het mij vergaan!

Intussen luidden de berichten, die ik van het hoofdkwartier kreeg, dat de strijd voor onze troepen zwaar was zowel in de lucht als te land, omdat zij tegenover een overmacht van tanks en vliegtuigen stonden. Zelf bezaten wij weinig tanks, terwijl onze luchtmacht veel te zwak was om lang weerstand te bieden. Dag en nacht werd ik op de hoogte gehouden.

Vanuit mijn verblijf kon ik als het ware de oorlog *horen* naderen. Met instemming van de opperbevelhebber belde ik 's nachts de Koning van Groot-Brittannië op en vroeg hem om bijstand. Wel hadden de Engelsen enige versterkingen gezonden, maar deze waren slechts een druppel op de gloeiende plaat.

In de vroege ochtend van de dertiende mei gaf de opperbevelhebber mij de raad Den Haag te verlaten. Binnen

274 enkele uren zou een vijandelijke tankcolonne Rotterdam hebben bereikt en hij kon niet voor de verdere ontwikkeling van de toestand instaan. Voorts stelde hij mij voor, dat ik mij naar Vlissingen of Zeeuws-Vlaanderen zou begeven, waar de militaire toestand er wat minder ongunstig uitzag. Inderhaast pakte ik een handkoffertje en verliet die ochtend Den Haag per auto om half tien, voorafgegaan door een auto met politietroepen. Ik nam de op dat tijdstip dienstdoende adjudanten en de ordonnansofficier mee en verder als gezelschap mejuffrouw Van Rijn van Alkemade. Voorts vergezelden mij de vice-president van de Raad van State, de Minister van Staat Jhr. Mr. Beelaerts van Blokland en de Directeur van het Kabinet, Jhr. Van Tets. De heer Van 't Sant, die op mijn verzoek zich belast had met de zorg voor mijn veiligheid na het vertrek van de chef van onze veiligheidsdienst met Juliana en de kinderen, verzocht ik eveneens mede te gaan. Zo vertrokken wij dan allen na een niet gemakkelijk afscheid van hen die we achterlieten.

Ons eerste doel was Hoek van Holland. In het Westland waren echter volgens de berichten nog niet alle parachutisten opgeruimd. Gemeld was, dat zij veelal vermomd waren in de kledij van de bevolking en vaak klonk dan ook vanuit de auto vóór ons het bevel: 'handen omhoog'. Bij niet spoedig daaraan voldoen werd vanuit de politieauto een enkele keer een schot afgegeven.

Toen wij aankwamen in Hoek van Holland vielen er enkele bommen. Wij troffen daar een Engelse jager aan, die voor vertrek gereed lag. Echter moest er eerst een

loods gezocht worden, die ons door de mijnevelden moest brengen. Onze commandant van de maritieme middelen aldaar zocht voor ons een officier, die alleszins op de hoogte was van de situatie. Binnen korte tijd vond hij deze in de persoon van de overste Logger van onze Marine-Reserve, afkomstig uit Rotterdam. Wij gingen aan boord, waarop de jager onmiddellijk vertrok. Met mijn gezelschap reisden enige officieren, die door het Departement van Oorlog aangewezen waren om zich naar Engeland te begeven.

Als doel was Vlissingen of Breskens opgegeven. Met de Engelse commandant werd overlegd hoe contact kon worden opgenomen met onze bevelvoerende schout-bij-nacht in Zeeland. Helaas, deze deelde tijdens een diepgaande gedachtenwisseling mede, dat hij geen contact met de wal mocht opnemen. Dit waren de strikte instructies, die hij van zijn Engelse superieur had ontvangen. Dit was een wel zeer teleurstellende tijding, want daarmee viel praktisch het plan naar Vlissingen of Zeeuws-Vlaanderen te gaan in duigen. Het ware geheel onverantwoord geweest aldaar aan te komen zonder voorafgaand contact met onze schout-bij-nacht, die in dat geval zowel de verantwoording zou dragen voor de oorlogvoering als voor de veiligheid van mijn persoon en verblijf. Daarenboven wisten wij niets van de plaatselijke situatie van het ogenblik, noch in Vlissingen, noch in Breskens. Goede raad was duur. Wij waren nu in volle zee, terug konden wij niet. Na raadpleging van hen, die daarvoor in aanmerking kwamen - een miniatuur krijgsraad in zwemvesten

-

besloot ik naar Engeland over te steken. Dit liet de instructie van de commandant van de jager wèl toe. In Engeland hoopte ik weer contact met Nederland te krijgen en dáár kon ik dan beoordelen wanneer ik naar het vaderland kon terugkeren en naar welke plaats. Bovendien zou ik nu nóg een poging kunnen doen meer militaire bijstand te krijgen.

Ik was me natuurlijk ten volle bewust van de verbijsterende indruk, die dit vertrek thuis zou maken, maar waar het landsbelang dit meebracht, zag ik mij verplicht de smaad aan te durven van de schijn van gevlucht te zijn.

Had de guerilla tegen de valschermtroepen mij niet van de aanvang af alle verbinding met het strijdende leger afgesneden, zo had ik mij naar de strijdenden aan de Grebbe kunnen begeven om het lot van de krijgsman te delen en, zoals Willem III het uitdrukte: als de laatste man te vallen in de laatste loopgraaf. Ik wist dus, dat ook dat mij niet beschoren was.

Hoe anders is het met de krijgskansen gelopen dan wij ons voorgesteld hadden. Teruggaan naar Nederland werd voor mij onmogelijk. Spoedig capituleerde Winkelman, die hiertoe gemachtigd was als verdere strijd nodeloos bloedvergieten betekende.

De jager debarkeerde mij en mijn gezelschap in Harwich. In afwachting van een eventuele terugkeer was ik van plan daar te blijven. De Britse autoriteiten hadden echter reeds een trein voor mij gereed staan om mij naar Londen te brengen en zo vertrok ik daarheen. Aan het station wachtte mij Koning George op met mijn hevig

ontstelde kinderen, die er niets van begrepen, dat ik hen zo spoedig had moeten volgen. De Koning nodigde mij uit zijn gast en die van de Koningin te zijn op Buckingham Palace, waarheen hij mij geleidde. Bernhard keerde onmiddellijk naar het toneel van de strijd bij ons te lande terug en trok vervolgens naar Frankrijk. Enige dagen later kwam de ontmoeting met Haakon en Olav van Noorwegen. Noorwegen moest, als wij, de strijd op eigen bodem opgeven en zette die voort aan de zijde der geallieerden.

Zodra Hitlers verraderlijke overval was begonnen, hadden Van Kleffens (Buitenlandse Zaken) en Welter (Koloniën) zich naar Engeland begeven, teneinde contact op te nemen met onze bondgenoten. Ik trof hen bij mijn aankomst in Londen. De overige ministers volgden mij de volgende dag.

Na mijn aankomst in Londen verscheen onze proclamatie:

‘Nadat volstrekt zeker was geworden, dat wij en onze ministers in Nederland niet langer vrijelijk konden voortgaan met de uitoefening van het staatsgezag, moest het harde, maar noodzakelijke besluit worden genomen de zetel der regering te verplaatsen naar het buitenland, voor zolang als onvermijdelijk is en met de bedoeling ons terstond weer in Nederland te vestigen, zodra zulks maar enigszins kan. De regering bevindt zich thans in Engeland. Zij wenst een regeringscapitulatie te voorkomen. Daarbij blijft het Nederlandse grondgebied dat in Neder-

landse handen blijft, in Europa zowel als in Oost-en West-Indië, één soevereine staat, die zijn stem als volwaardig lid der Statengemeenschap en in het bijzonder in de beraadslagingen van de gezamenlijke bondgenoten zal blijven laten horen en tot zijn recht zal weten te brengen. De militaire overheid en in hoogste ressort de opperbevelhebber van land- en zeemacht, beoordeelt thans, welke maatregelen er in militair opzicht nodig en verantwoord zijn.

Daar waar de overweldiger heerst, moeten de plaatselijke burgerlijke overheden alles blijven doen, wat in het belang der bevolking nuttig kan zijn en in de eerste plaats medewerken tot het bewaren van orde en rust.

Ons hart gaat uit naar onze landgenoten in het vaderland, die harde tijden zullen doormaken. Maar Nederland zal zijn gehele Europese grondgebied eenmaal met Gods hulp herwinnen. Herinnert u rampen uit vroeger eeuwen, waaruit Nederland is herrezen. Doet allen, wat u mogelijk is in 's lands welbegrepen belang. Wij doen het onze. Leve het Vaderland!'

Steeds ongunstiger werden de berichten omtrent de strijd in België en Frankrijk. Koning Leopold had met zijn leger gecapituleerd, de terugtocht van de Britten over het Kanaal was begonnen, de val van Parijs was een kwestie van dagen. Wat was Hitler nu van plan? Zou hij verder doorstoten in Frankrijk om dit land geheel te onderwerpen, dan wel na zijn overwinningen op het vasteland zich op het Verenigd Koninkrijk werpen, met lucht- en zee-

strijdkrachten daar landen? Hij deed het eerste en verloor daardoor de oorlog.

Indrukwekkende voorbereidingen werden getroffen om een mogelijke aanval op Britse bodem te keren. En na enige tijd was men hiermede reeds zover gevorderd, dat Hitler geen kansen meer had. Later hebben de bondgenoten volbracht wat Hitler niet heeft aangedurfd: een grootscheepse landing. Juist langs dié weg kwamen zij uiteindelijk als overwinnaars uit de strijd en wij met hen.

Waar de vijand ons in het Verenigd Koninkrijk tengevolge van de bezetting van Frankrijk wel zeer nabij was, en zware luchtaanvallen waren te verwachten, was het noodzakelijk dat Juliana en de kinderen naar een land gebracht werden, dat verder van het toneel van de strijd verwijderd was. Bij de keus van haar verblijfplaats waren overigens niet alleen veiligheidsoverwegingen van belang. Juliana moest haar tenten opslaan bij één onzer bondgenoten, want ingeval ik kwam te vallen, was het alleen dáár zeker, dat zij als Koningin regeringsdaden kon verrichten en de koninklijke macht kon uitoefenen als in Nederland. In een neutraal land was dit niet geheel zeker. Mede gezien deze overweging viel de keus op Canada. Voor haar vertrek daarheen geregeld was, logeerde zij met de kinderen op Lydney Park, hetgeen veiliger leek dan Londen.

De doop van Irene, die niet in de herfst van 1939 plaatsvond, maar door de ouders tot het goede jaargetijde was uitgesteld, zou in mei in Amsterdam hebben plaats gehad. Gevolg gevend aan een vriendelijk voorstel van het Britse

Koningspaar geschiedde deze nu in de kapel van Buckingham Palace. Deze dienst werd geleid door de Britse hofprediker en Ds. Van Dorp van de Nederlandse Hervormde Gemeente in Londen. De laatste verrichtte de doop: Irene Emma Elisabeth. De Koningin van Groot-Brittannië en onze strijdkrachten stonden peet over haar.

De tweede juni scheepten Juliana met de kinderen en mevrouw Röell met haar dochtertje zich in aan boord van de 'Sumatra', die geëscorteerd door de 'Jacob van Heemskerck' naar Halifax koerste. Dit vertrek werd uiteraard strikt geheim gehouden. Bernhard, die toen terug was uit Frankrijk, bracht Juliana aan boord. Ik staarde in Lydney de vertrekkende auto na ... wanneer en waar zouden wij elkaar weerzien? Bernhard kwam laat thuis, diep onder de indruk van het afscheid. Het duurde lang tot de eerste brief van Juliana een lichtstraal bracht voor hem en mij.

Een gelukkige omstandigheid was, dat de aankomst van Juliana in Canada samenviel met die van onze neef Lord Athlone en onze nicht Prinses Alice. Lord Athlone was zojuist benoemd tot gouverneur-generaal van Canada.

De Canadese regering ontving Juliana gastvrij en had in afwachting van de komst van de nieuwe gouverneur-generaal logies te harer beschikking gesteld in de in een oerwoud gebouwde Seignior Club, in Monte Bello, aan de oever van de Ottawa-rivier gelegen. Zodra Lord Athlone en Prinses Alice in hun verblijf in Ottawa waren aangekomen, werden Juliana en haar gezelschap hun gas-

ten op Government House aldaar, tot zij een huis gevonden had in het aan Ottawa grenzend Rockcliffe Park.

Zij stelde zich dadelijk tot taak de Nederlanders die binnen haar bereik kwamen met haar zorgen en hartelijkheid te omringen. Bij haar verdere arbeid in Canada moest zij zelfstandig haar beleid bepalen, omdat de verbinding met ons in Londen uiteraard uiterst beperkt was. Wij konden slechts om de drie weken een kort telefoongesprek met haar voeren, waarin haast niets kon worden gezegd, en waren verder op briefwisseling aangewezen. Dank zij een vriendelijk aanbod van Lord Athlone behoefden wij onze brieven niet over de post te verzenden, doch konden deze in de 'bag' van de gouverneur-generaal worden meegegeven. Later zal ik nog gelegenheid hebben op de werkzaamheden van Juliana in te gaan. Ik zou op deze plaats alleen nog willen zeggen, dat zij van de zijde van het Canadese volk en zijn regering steeds ware vriendschap heeft ondervonden en ook een goed begrip voor de moeilijke en bijzondere situatie waarin zij zich bevond.

In dezelfde nacht, dat de Duitse troepen de Nederlandse grenzen overschreden, trokken zij ook België en Luxemburg binnen. De Groothertogin en haar gezin konden hun land nog juist verlaten, waardoor de Luxemburgse regering buiten haar grondgebied het bewind kon voortzetten. Ook zij kwam naar Londen.

Door het besluit haar neutrale standpunt te verlaten en combattant te worden, hebben de Groothertogin en haar

regering hun volk een onschatbare dienst bewezen.

Toen alle hoop op onmiddellijke terugkeer vervlogen was, moest een oplossing gezocht worden voor de huisvesting van onze regeringsinstanties en van mij. Bernhard en ik betrokken een huis op Eaton Square, een groot donker Londens huis waar plaats was voor mijn gehele omgeving. Mijn zitkamer was een deftige salon met donkerblauw behang en meubels en oude familieportretten; daaraan grenzend was een balkon, uitzien op de Square met zijn hoge oude bomen. Daar kon men de illusie hebben van in de buitenlucht te zijn. Ik zat en werkte daar veel.

Weldra bekwam mij een sterk verlangen naar een woning buiten. Ik toog er zelf per auto op uit en vond wat ik zocht in Roehampton, een gehuchtje grenzend aan Richmond Park. Het was een optrekje met een tuintje. Het huis was net groot genoeg wanneer Bernhard mij kwam opzoeken. Voor meer personen dan Bernhard, mij en de persoon die mij begeleidde was geen plaats. Richmond grenst aan Londen.

Spoedig werd de 'black-out' aangebracht en kon ik verhuizen. Het park was bij goed weer een heerlijk buitenverblijf voor mij en iedereen kon mij gemakkelijk bereiken in mijn huisje.

Dáár ontmoette ik de eerste Engelandvaarders, dáár hoorde ik de eerste uitzending van Radio Oranje (de Engelse regering had ons de beschikking gegeven over zendtijd). Dáár kreeg ik de eerste brieven van Juliana. Dáár leerde ik gewend te raken aan mijn ballingschap.

ALVORENS de beschrijving van mijn wederwaardigheden voort te zetten, zou ik nu eerst enkele algemene opmerkingen willen maken over mijn Londense jaren. Daaraan vooraf ga de verklaring, dat ik, voortgaande in de orde van gedachten als ontwikkeld op bladzijde 133 omtrent de taak van de Kroon in ons constitutioneel bestel, mij zoveel mogelijk zal beperken tot het weergeven van mijn persoonlijke inzichten en denkbeelden met betrekking tot Nederland. Hiertoe werd ik ook gebracht door het feit, dat het tijdperk dat ik thans behandel reeds door verscheiden pennen is beschreven.

Deze persoonlijke denkbeelden vormden zich aan de hand van de mededelingen die uit het vaderland overge-

komen personen mij deden, van de ondergrondse pers en van de verdere schriftelijke berichtgeving die mij langs verschillende wegen bereikte. Deze alle te zamen onderhielden in de moeilijke jaren van scheiding de verbinding tussen Nederland en mij, en maakten die tot een levend, persoonlijk contact.

Wat de mens in tijden als deze doormaakt, is niet te beschrijven. Ik zal dit dan ook niet pogen te doen.

Vóór alles was het nodig het hoofd koel te houden bij het vernemen van al de ons zo diep schokkende tijdingen. Deze volgden zó snel op elkaar, dat men geen tijd had de indruk van de ene te boven te komen, voordat er alweer een volgende kwam. Al de 24 uur van het etmaal eiste dit een ijzeren zelfbeheersing. De 'fitheid' voor het nemen van objectieve beslissingen zou spoedig verloren zijn gegaan, had men de ontroering en het menselijk medelijden de vrije loop gelaten. Steeds paraat zijn om te handelen en objectief en helder zien was het wachtwoord.

Ik heb het in Engeland als mijn eerste plicht beschouwd zoveel in mijn vermogen lag de in Nederland levende wensen te verwezenlijken en steeds in de geest van Nederland te spreken en te handelen. Naar mijn oordeel moest het beleid van de regering verankerd zijn en blijven in Nederland. Zij was immers de uitvoerster van de wil van Nederland. Vandaar dat het belangrijk voor mij was nauwkeurig op de hoogte te zijn van de gevoelens en de gedachten die in het vaderland leefden. In het bijzonder

waren voor mij van betekenis de talrijke rapporten die ons bereikten over voorbereidingen op allerlei gebied voor hervormingen na de bevrijding. In deze rapporten liet men zijn gedachten de vrije loop, wat voor ons betekende, dat wij een helder beeld konden krijgen van de achtergronden der naar voren gebrachte ideeën. Menigmaal hadden deze reeds vastere vormen aangenomen. Natuurlijk kwamen deze rapporten de eerste tijd nog niet.

Bij mijn aankomst in Londen trof ik onder onze landgenoten aldaar een hevige ontsteltenis aan over de verraderlijke overval op ons vaderland en grote deernis met het lot van allen thuis. Op den duur bleek mij, dat onder Nederlanders die niet uit bezet gebied afkomstig waren minder juiste denkbeelden heersten over het vaderland, zowel wat de situatie van het ogenblik betrof als omtrent de toekomst.

De afsluiting van Nederland was een feit. *Daarmede was echter zijn recht over eigen lot te beschikken niet vervallen.* Het bleek voor sommigen moeilijk te zijn dit zuiver te zien en de juiste gevolgtrekking eruit te maken. Vooral toen de bezetting van lange duur werd, kwam bij sommigen de neiging op naar eigen goeddunken te handelen, los van Nederland; dit op zeer uiteenlopend gebied. Gelukkig waren deze mensen slechts uitzonderingen en tenslotte waren allen van goeden wille. Weinigen was het gegeven de steeds ingewikkelder situatie juist te zien.

Voor ons, die van Nederland afgesloten waren, was het soms moeilijk de juiste grens te vinden tussen wat noodzakelijk *moest* gebeuren en waarover dus in Londen be-

slist *moest* worden en datgene wat kon worden uitgesteld tot Nederland weer zelf over eigen lot, op elk terrein, beslissen kon, dus dat gebied waar beslissingen een vooruitlopen zouden zijn. Dit vereiste een verziende blik en helder inzicht in het vraagstuk dat aan de orde was, onverschillig of dit verband hield met politiek of zakenleven of wat ook. *Niet* optreden zou in sommige gevallen noodlottig geweest zijn. In andere gevallen zou optreden Nederland nodeloos de pas hebben afgesneden voor een vrije beslissing en voor vrijheid van handelen.

Spoedig had ik in Londen de handen vol. Het werk dat ik te doen had, was natuurlijk van een andere aard dan vroeger. Heel belangrijk was hierin het mij op de hoogte houden van de steeds wisselende militaire en politieke toestand en van de situatie van Nederland in het algemene beeld. Trouwens mijn gehele leven was anders geworden. Men denke slechts aan het feit, dat ik mij nu bevond in het centrum van de wereldpolitiek.

Mijn bezorgdheid aangaande het vaderland nam met de dag toe. Wie had in 1940 kunnen bevroeden, dat deze bezorgdheid zo lang zou aanhouden en zulke afmetingen zou gaan aannemen, zo benauwend zou worden? Die vijfjaren waren een harde leerschool, die allen thuis en wij in Londen moesten doorlopen. Ware dit geen leerschool geweest, dan waren het leed en de nachtmerries over wat de dag van morgen kon brengen eenvoudig niet te dragen geweest.

De aanvankelijk sterk geslonken regeertaak in engere

zin nam weldra toe. Er moesten voorzieningen worden getroffen van allerlei aard, voorts vergden de contacten met onze bondgenoten en de verzorging der vriendschappelijke betrekkingen met hen aandacht, zorg en tijd. Voor mij kwam dit in het bijzonder neer op het onderhouden en versterken van de vriendschapsbanden tussen de verschillende staatshoofden en mij.

Hoeveel bedrijvigheid ook ontwikkeld werd, mijn leven in Londen stond ten laatste niet in het teken van de actie, maar van een eindeloos afwachten; van het toeleven naar de dag dat het volk in Nederland, van de vijandelijke machthebber verlost, zijn lot weer in eigen hand zou nemen. Dat was *de* zin van mijn bestaan, aldus voelde ik het, dat ik *die* dag er mocht zijn om die enkele handle-greep te verrichten, die de normale Nederlandse staatsmachine weer op gang zou brengen.

Men kan zich indenken dat dit leven in een houding van afwachten, zich gereed houden, jaren achtereen, niet gemakkelijk was. Daarbij kwam nog, dat ik uiteraard geen kennis droeg van de militaire geheimen en dus de ontwikkeling naar deze grote dag slechts op een afstand volgen kon.

Voor hen die dit laatste niet mochten begrijpen, wil ik toevoegen, dat het in militair opzicht vanzelf spreekt, dat het operatieplan strikt geheim gehouden werd. Deze stipte geheimhouding was natuurlijk een eerste vereiste voor het welslagen van de plannen.

Gelijk velen thuis bleef ik de hele oorlog door optimist, omdat alles t  vreselijk was om niet van voorbijgaande aard te zijn. Ik wist mij   n met allen in het vaderland in het vertrouwen op die onzienlijke en soms onwaarneembare Leiding in wier hand toch het lot der volken besloten ligt en waaruit het zelfs door een gewetenloze overweldiger niet kan worden gerukt. Dit kon dus de toekomst niet zijn. Mijn optimisme vloede verder voort uit mijn visie op ons volkskarakter. Ik wist, dat de rampen prachtige eigenschappen tevoorschijn zouden roepen: vrijheidsliefde, onbuigzaamheid, stoerheid, moed, durf, taai  volharding. Dat de wil zichzelf te zijn en te blijven zich zou laten gelden, zonder ook maar een ogenblik te verlammen en dat ons volk alles daarvoor over zou hebben.

Onze geschiedenis leert, dat wij na korte tijd altijd weer vrij werden. Dat overheersers geen plezier zouden beleven van een overwonnen Nederland dank zij bovengenoemde eigenschappen, daarvan was ik van jongsaf aan overtuigd en ook, dat die overheersers vroeg of laat niet anders zouden kunnen dan ons volk de vrijheid te hergeven.

Bij de reeds vroeger genoemde gesprekken tussen mijn moeder en mij over de historie was dit belangrijke punt vaak ter sprake gekomen en wij waren het hierover volkomen eens geweest. Wie zou zich t  n hebben kunnen voorstellen, dat dit psychologisch inzicht eenmaal de kurk zou zijn, die mijn vertrouwen in de toekomst drijvende zou houden, temidden van zoveel onheil en tegenslagen.

Overtuigd als ik was van de noodzaak onder alle omstandigheden het hoofd koel te houden, dwong ik mijzelf tot kalmte en uiterlijke onbewogenheid. Maar ondertussen stormden achter deze rust mijn innerlijke reacties op wat gebeurde heftig op mijn geloofsleven in. Dit was een niet te onderschatten krachtmeting, die de gehele oorlog voortgeduurd heeft. Steeds vaster en onwrikbaarder was mijn wil om mij vast te klemmen aan mijn geloof en daarin te volharden, dwars door alle beproevingen heen. Mij daaraan vast te klemmen gelijk een schipbreukeling zich met zijn uiterste krachtsinspanning vastklampt aan de rots, die zich boven de woedende golven verheft.

Geen ogenblik stond ik mijzelf toe mij een voorstelling te maken van wat er aan noodlottigs zou gebeuren, indien twijfel of ongeloof mijn hart zouden binnensluipen. Hem, die mij daarvoor behoedde en zodoende het ergste wat een mens treffen kan, heeft voorkomen, zij daarvoor lof en dank.

*Nooit kan 't geloof te veel verwachten,
Des Heilands woorden zijn gewis.
't Faalt aardse vrienden vaak aan krachten,
Maar nooit een Vriend als Jezus is.*

Die eerste tijd merkte men niet veel van de oorlog, slechts nu en dan luchtalarm en luchtafweergeschut dat in actie kwam. Maar dit betrekkelijke dorado zou niet van lange duur zijn.

Bernhard, eenmaal teruggekeerd in Engeland na de verloren slag om Frankrijk, verstond de kunst zich door zijn kennis op verschillend gebied verdienstelijk te maken voor de geallieerde oorlogvoering en won daardoor geleidelijk het vertrouwen van de geallieerden. Vrij spoedig benoemde de Koning hem tot liaison-officier tussen zijn hoofdkwartier en onze strijdkrachten. Hij vervulde deze taak met tact en veel voortvarendheid. Deze werkkring bracht hem in blijvend en nauw contact met de strijdkrachten en hun bevelvoering. Hij heeft veel onderdelen en bases van de bondgenootschappelijke zee-, lucht- en landmacht in de loop der jaren bezocht. Meer dan eens werd hij uitgenodigd om per vliegtuig verafgelegen fronten te bezoeken. Voor onze Engelandvaarders en alle jonge strijders werd hij later de vraagbaak en de vriend, die steeds klaar stond voor hen allen op te komen.

De vliegerij trok hem bijzonder aan en hij verzocht om voor piloot te worden opgeleid. Dit geschiedde te Hatfield op een vliegerschool van de R.A.F. Hij behaalde zijn brevet, het eerste van een reeks. Durf en avontuur trokken hem zo zeer aan, dat het moeilijk was hem ervan te weerhouden deel te nemen aan de bombardementen op Duitsland. Ik zou er dan ook niet voor durven instaan, dat hij deze niet heeft meegemaakt.

Ook voor hem was het leven moeilijk. Het gescheiden zijn van vrouw en kinderen drukte hem zeer en ook de onmogelijkheid contact met zijn moeder te onderhouden. Buitendien was het voor zijn voortvarende geest moeilijk te wennen aan de gedachte niet effectief mee te strijden, terwijl zovele kameraden aan de gevechtsfronten vochten. Zijn taak, die de gehele dag in beslag nam, leek hem van minder betekenis dan die van de mannen aan het front.

Ik besloot daarom naar Eaton Square terug te keren, waar hij was. Het was toen midden augustus.

Spoedig zou de luchtslag om Londen beginnen. Steeds vaker werd ik door een gediensstige gemaand met het oog op de luchtaanvallen mijn balkon te verlaten bij het gaan der sirenes en alsmaar moest ik met mijn stukken verhuizen naar mijn donkere kamer. Of het luchtalarm klonk, terwijl ik in Hyde Park wandelde en dan moesten wij onze toevlucht zoeken in de schuilkelder. Wij noemden die wandeling op het laatst 'musical chairs' spelen. Het loonde de moeite niet in het Park te wandelen, wij draaiden aldoor om de schuilkelder heen om, als de sirenes gingen, er zó in te zijn.

Het 'basement' van Eaton Square werd tot schuilkelder ingericht. Terwijl dit gebeurde, trokken wij elke dag vóór het avondeten met een koffertje naar Claridge's en verbleven daar de nacht in de grote schuilkelder met vele anderen om 's morgens na het ontbijt naar onze woning terug te keren.

In september begon het bombarderen uit de lucht met volle kracht. Men at vroeg, half zeven reeds, toegerust

voor de kelder, ging met zijn werk er heen en verbleef er tot vijf of zeven uur 's morgens. Het gehele leven veranderde. Als bekend, is het Londens gebruik dat zaken vaak worden afgedaan onder het eten, hetzij onder het noenmaal, hetzij onder de avondmaaltijd. Dit gebruik was nu niet langer vol te houden. Achtereenvolgens hielden de zakenmaaltijden 's avonds en op het middaguur op. Veel mensen gingen 's avonds met hun auto buiten de stad en brachten de nacht in dit voertuig door.

Toen de luchtoorlog steeds intensiever werd, besloten Bernhard en ik een behuizing buiten Londen te betrekken, waar het wat rustiger was in de lucht. Wij vestigden ons in Stubbings, een buitenplaats dicht bij Maidenhead, een uur per auto van Londen. Voor mijn werk vond ik dit een goede oplossing; de soms onrustige nachten in het 'basement', de ongewone dagindeling hierboven geschetst en de steeds in Londen bestaande mogelijkheid een 'shock' op te lopen bij een bombardement, maakten het mijns inziens raadzaam in het belang van het rustig nemen van beslissingen, buiten Londen te gaan wonen. Spoedig konden wij ons nieuwe huis betrekken en gingen we geregeld per auto naar de stad. Vanuit Stubbings konden wij in de verte het bombarderen zien.

Een zijweg van een der grote wegen leidt door de 'thicket', die doorsneden wordt door verschillende tra's, naar Stubbings: een langwerpige vierkant huis aan een ruim rondeel, in een in parkstijl aangelegde tuin.

Aan de ene korte zijde van het huis lag een flinke moestuin met enige vruchtbomen. Een muur scheidde deze

aant.

van de 'lawn', die zich langs de gehele achterzijde van de plaats uitstrekte. Een dichte grasmatt, bestaande uit wat de Engelsman 'turf' noemt, een kort, zeer droog gras, waarop de Brit 's zomers zowat al zijn vrije tijd doorbrengt. Op deze lawn, waar ik later nog eens over zal spreken, stond hier en daar een indrukwekkende boom en bevonden zich voorts verschillende boomgroepen.

Aan de andere korte zijde van het huis, door struikgewas afgesloten van de lawn en de rijweg, lag een privéhoekje van de eigenares van Stubbings: een kleine weide, waarop in de lente onze witte narcissen in het wild wekenlang weelderig bloeiden.

Deze vrienden van mij ging ik zeer vaak zien en al mijmerend toefde ik dan lang bij hen.

Het was niet alleen de herinnering aan het vaderland, die dit plekje zo boeiend voor mij maakte; het was ook de boodschap, die deze narcissen voor mij hadden. Zij getuigden in hun teerheid, door geen mens beschermd, en in hun stralende blankheid niets te weten van de wereld van ruw geweld en vernietiging vlak om hen heen. Zij zagen mij aan als getuigen van die andere wereld, die, waar de van God gegeven waarden levende werkelijkheid waren. Die waarden, die thuis zo angstvallig behoed werden en juist in die dagen met bloed en tranen verdedigd werden. Welk een boodschap: die waarden die zozeer bedreigd leken, rustten even veilig in Gods hand als de lentepracht aan mijn voeten.

Terwijl ik dit neerschrijf, zie ik dit tafereel in mijn herinnering voor mij als een ongeschreven bundel verzetspoëzie.

Eaton Square werd door de regering voor de Engelandvaarders genomen en ons pied-à-terre werd een huis in Chester Square - één Square verder dan Eaton - waar zowel Bernhard als ik een werkkamer hadden en voorts onze bureaux, adjudanten, enzovoort gevestigd waren. Ook de heer Van 't Sant had daar zijn bureau.

De eerste Militaire Willemsorde reikte ik uit in Stubbings; dat was aan Schaper. Ik was toen, krachtens de grondwet Grootmeester der Nederlandse Orden, de enige die bevoegd was de ridderslag te geven. Maar spoedig kwamen er ridders bij, die met mij deze betekenisvolle handeling konden verrichten.

Kort na onze verhuizing naar Stubbings werd van Britse zijde aan de geallieerde staatshoofden het voorstel gedaan zich te doen bewaken door strijdkrachten, die uit hun eigen land afkomstig waren. Het sprak vanzelf, dat alle strijders der bondgenoten ingedeeld werden bij de geallieerde legers en dat uitzonderingen op deze regel een bijzondere voorziening behoefden.

Te mijner beschikking kwam een detachement marechaussee, dat mij eerst in Stubbings bewaakte en toen ik verhuisde met mij meeding naar de nieuwe woonplaats. Behalve de bewaking binnens- en buitenshuis, waaronder ook het waken met het oog op bombardementen viel, verrichtte het nog andere diensten, waarvoor mensen noodzakelijk waren, waar men absoluut op kon vertrouwen. Kortom, zij waren naast wachters, een welkome en onontbeerlijke versterking van het Nederlandse element in mijn onmiddellijke omgeving, waaraan ik veel gehad heb. Toen ik op Stubbings woonde, hadden zij hun kamp in de thicket, waar zij goed gecamoufleerd waren voor luchtverkenning. Tijdens de tijd in Stubbings werd er godsdienstoefening voor hen gehouden in hun cantine; daar kwamen in hoofdzaak Nederlandse veldpredikers en vlootpredikanten en aalmoezeniers spreken. Ook ik woonde geregeld de protestantse dienst bij.

Groot was mijn voldoening en vreugde over de bewijzen van medeleven met Nederland, die wij mochten ontvangen nadat de tijding van de overval op ons land tot in alle uithoeken van de wereld was doorgedrongen. Deze

tekenen van verbondenheid kwamen zowel van de over de aardbol verspreide Nederlanders, als uit alle geledingen der bevolking van Nederland Overzee en voorts ook van vele buitenlanders. Uit Zuid-Afrika kregen wij vele aanbiedingen voor vrijwillige dienstneming, ja, sommigen verkochten met het oog daarop reeds hun boerenbedrijf.

Er verreezen verschillende fondsen, waarin door Nederlanders vrijwillig zeer grote sommen ten behoeve van de oorlogvoering werden bijeengebracht. Ook langs particuliere weg bereikte mij menig blijk van warm medegevoel met het lot dat Nederland en ons getroffen had, vaak vergezeld van een de gever dierbaar stuk als geschenk.

In het bijzonder wil ik hier gedenken de groeten uit het vaderland in de vorm van geschenken, die Engelandvaarders met grote moeite en inspanning wisten mede te voeren op hun bange tocht. Buitendien ontving ik van enkele personen in het bezet gebied brieven, waarin gepoogd werd mij berichten te sturen. Soms moest ik lang nadenken voor ik de daarin gebezigde code begreep. Hoezeer ik deze brieven ook waardeerde, ze wekten steeds ongerustheid bij mij wegens het risico dat de schrijver ervan liep.

Het geheel afgesneden zijn van Nederland heeft enkele maanden geduurd. Daarna sijnelden enkele berichten door, eerst sporadisch en daarna meer geregeld. Lange tijd bleef het onmogelijk zich een duidelijk beeld te vormen van de toestand. Eerst toen de inlichtingen die ons bereikten alle terreinen van het leven in het vaderland gingen bestrijken en toen ze geregeld binnenkwamen,

werd dit eindelijk mogelijk. Na enige tijd werden deze berichten aangevuld door de mededelingen van hen, die uit het bezet gebied waren overgekomen: de Engelandvaarders. Dank zij hun inlichtingen ging wat gemeld werd eerst recht voor ons leven. De Engelandvaarders kwamen uit de verschillende kringen en delen van ons land en brachten ieder hun plaatselijke indrukken mee. Zij maakten deel uit van verschillende verzetsgroepen en hierdoor werd het ons mogelijk een algemeen beeld te krijgen van het verzet dat werd geboden en van de algemene toestand thuis. Ik zag dan ook reikhalzend uit naar iedere enkeling of groep, die naar mij op komst was.

Er werd op gewerkt dat ze, onmiddellijk nadat aan de toelatingseisen binnen het Verenigd Koninkrijk was voldaan, bij mij kwamen, opdat ik zo vers mogelijke indrukken kreeg van de toestand. Ik liet ze uitvoerig hun lotgevallen vertellen, alles wat ze hadden gedaan en naar lichaam en geest hadden doorstaan, en volgde met mijn volle belangstelling wat zij nog zouden ondervinden en doormaken na hun aankomst te Londen. In hen had ik niet alleen een actueel en echt deel van Nederland voor me, maar ook de ware verzetsgeest. Vanaf het ogenblik, dat de Engelandvaarders begonnen aan te komen, was het onderhouden van contacten met hen voor mij een zeer belangrijke eigen taak en roeping, die mijn ziel en denkwereld geheel in beslag namen.

Voor het merendeel kwamen zij over om te strijden, zowel de Engelandvaarders als de Engelandvaarsters. Die allen, zonder uitzondering, verklaarden, dat zij eerst tot

hun besluit om over te steken waren gekomen, nadat hun gebleken was, dat de mogelijkheid aan de ondergrondse strijd deel te nemen voor hen niet meer bestond. Hoe moeilijk was het voor hen om geduld te hebben tot zij hun plaats gekregen hadden, hetgeen soms niet spoedig gebeurde en niet altijd van een leien dakje ging. Een andere moeilijkheid was voor hen soms het zich losmaken van de voorstelling, die zij zich thuis en onderweg gemaakt hadden van de oorlogvoering en het wennen aan de werkelijke oorlogssituatie in Engeland. In Londen en andere plaatsen was, althans de eerste jaren, afgezien dan van de grote luchtslag van 1940, van de oorlog weinig te merken. De bedrijvigheid was in de fabrieken geconcentreerd, waar iedereen meewerkte aan het vervaardigen van munitie enzovoort. Alleen de bombardementen maakten het overduidelijk, dat het oorlog was.

De in Londen en omgeving samengestroomde Nederlanders vormden als het ware één grote dorpsgemeenschap, waarbinnen men alles van elkaar wist en vernam. Deze bestond uit Engelandvaarders en onze militairen die daar in garnizoen lagen, allen die overgekomen waren, hetzij uit Nederland, hetzij uit het buitenland, benevens de Nederlandse kolonie in Londen. De Nederlanders uit de andere delen van Engeland en uit Amerika, Canada en Australië werden aanstonds in deze gemeenschap opgenomen wanneer zij voor dienst of met verlof in Londen kwamen.

Zowel voor de pas overgestoken Engelandvaarders als voor hen die al enige tijd geleden waren overgekomen,

en voor onze dienstplichtigen, is van regeringswege en van particuliere zijde allerlei gedaan om de huisvesting te regelen en gezelligheid en hulp te verschaffen. Toen echter hun aantal groot werd, bleken de bescheiden pogingen al spoedig ontoereikend te zijn. Steeds sterker deed de behoefte aan een eigen centrum zich gelden, een centrum waar deze Nederlanders zich thuis zouden voelen en waar ze voorlichting konden krijgen op de meest uiteenlopende gebieden. Zulk een centrum was ook voor mij van betekenis, omdat dit het mij zou vergemakkelijken om contact met hen te onderhouden en omdat ik door deze centrale ontmoetingsplaats steeds direct op de hoogte kon zijn van hun gedachtenwereld en al wat in hen omging.

Met vereende krachten werd gespeurd naar een pand waar dit centrum kon worden gevestigd en gelukkig met goed gevolg. Ik mocht de vreugde smaken hen dit op 2 juni 1942 in tegenwoordigheid van enkele hoge autoriteiten aan te bieden. Natuurlijk waren in deze samenkomst vele toekomstige bezoekers van het huis aanwezig. Het was een plechtig ogenblik, toen tijdens deze inwijding onze driekleur werd gehesen en voor het eerst door ons het saluut hieraan werd gebracht.

Het was toen de eerste maal dat ik mij met de margriet getooid had. De voorgeschiedenis hiervan is de volgende. Naarmate de berichten van thuis benauwender werden, ging ik steeds schrijnender de tegenstelling voelen tussen ons in Engeland, die in vrijheid leefden, en onze landgenoten, die verdrukt werden en geestelijk en lichamelijk zoveel moesten lijden. Steeds scherper ging ik voelen, dat

wij Nederlanders ons daar eigenlijk niet konden vertonen als de Britten, dat het ons betaamde om een zichtbaar teken te dragen, dat heenwees naar het grote leed thuis.

Het mocht geen teken zijn dat gewaagde van doffe rouw in ons hart, geen teken dat slechts sprak van geslagenheid bij zoveel onverdiende ellende. Helder brandde immers in ons hart en in de harten thuis de vlam van hoop en Godsvertrouwen; vervuld waren wij toch van de stralende zekerheid, dat er nieuwe tijden zouden dagen, tijden van vrijheid en vernieuwing. Lang zocht ik naar een zinnebeeld van onze bekommernis, dat tegelijk zou zeggen, dat wij een lichte opening zagen in het grauwe wolkendek dat zich boven ons vaderland had samengetrokken. Ik zag duidelijk, dat ons teken smetteloos wit moest zijn, gewagend van smart en verwachting en dat het binnen het bereik van een ieder moest zijn. En toen ineens vond ik het. Ik zag het park van mijn geliefde thuis voor me met zijn prachtige velden blanke margrietten, die ik vroeger elke dag overnieuw hun hart zag keren naar de zon. En hetzelfde ogenblik wist ik het: de margriet, die Nederlandse bloem bij uitnemendheid, die zal het embleem zijn. Die zal gewagen van onze vereenzelviging met het leed thuis en van ons aller geloof in de herrijzenis.

Het was dan, als gezegd, bij de opening van het tehuis voor de Engelandvaarders en onze andere strijders - de bewoners besloten het Oranjehaven te noemen - dat ik voor het eerst de margriet droeg. Het was er een met een wit hart. Ik stelde voor, dat wij allen deze zouden gaan dragen als teken van ons Nederlanderschap en van ons

verzet tegen de overweldiger. Het duurde maar even of mijn initiatief was overgenomen en tal van knoopsgaten waren met de margriet getooid. Alleen met dit verschil, dat men die ging dragen zoals deze in de natuur voorkomt, dus met een gouden hart. Waar deze wijziging van de Engelandvaarders afkomstig was, aanvaardde ik deze van heler harte.

Niet lang na mijn overkomst en die van het Nederlandse kabinet nam Sir Neville Bland, de Britse ambassadeur bij ons, het initiatief aan de Brits-Nederlandse vriendschap uitdrukking te geven door het ter beschikking stellen van een groot en prachtig Londens pand, waarin Britten en Nederlanders elkaar konden ontmoeten. Dit huis werd 'Netherlands House' genoemd. Hier werd geregeld door Britten en Nederlanders samen de maaltijd gebruikt. De eerste en volgende verdiepingen boden veel ruimte. Hiervan werd een nuttig gebruik gemaakt door hier de Nederlandse school te vestigen (deze stond onder leiding van mevrouw Marsman, de weduwe van de omgekomen dichter) en in de zalen gezellige samenkomsten van onze landgenoten en muziekkuitvoeringen en lezingen te houden. Tot de bezoekers van de laatste behoorde ook ik. Later had ik hier de samenkomsten met de overgekomen studenten en ook ontving ik hier zestig Nederlandse kunstenaars, die in Londen verbleven.

Op initiatief van de heer Posthumus Meijjes en onder zijn voorzitterschap, werden in Netherlands House discussiesamenkomsten gehouden van Engelandvaarders en

te Londen woonachtige Nederlanders. Zij droegen er veel toe bij wederzijdse waardering te wekken en te versterken. Deze samenkomsten werden geregeld door mijn schoonzoon en mij bijgewoond.

Onderwerpen van allerlei aard kwamen in deze samenkomsten ter sprake en daarover ontstonden vaak levendige debatten. Zo ook over de toekomst van Nederland in politiek opzicht en over zijn plaats in het nieuwe Europa. Dit gebeurde onder meer naar aanleiding van een geschrift van E. Michielsen, een jeugdige Engelandvaarder, die zijn denkbeelden talentvol wist te ontvouwen en te verdedigen. (Heel spoedig daarna kwam hij tot ons verdriet bij een vliegtuigongeluk om het leven.) Er was een levendige belangstelling voor deze vraagstukken onder de rijpere jonge Engelandvaarders. Ik vernam dat tezelfdertijd in Nederland in kleine ondergrondse groepen dezelfde onderwerpen werden behandeld. De begeerte naar vernieuwing, die in deze discussies in het vaderland en in Londen naar voren kwam, was op zichzelf geen nieuw verschijnsel; zij dagtekende van de dertiger jaren. Het nieuwe was, dat nu de belangstelling voor hervormingen algemeen was. Men verlangde temidden van de oorlog niet alleen naar de bevrijding, maar naar een nieuwe tijd en poogde zich daarvan een beeld te vormen. Bevrijding mocht niet betekenen terugkeer tot het oude.

Van de belangstelling der Engelandvaarders voor deze zaken kon ik mij overtuigen als zij bij mij kwamen op mijn werkkamer en mij uitvoerige uiteenzettingen gaven hoe zij en de achtergeblevenen zich de toekomst dachten.

Uit Nederland zelf bereikten mij berichten over de kritiek op het boekje van Boisot, ‘De wedergeboorte van het Koninkrijk’, dat, hoe men ook over de inhoud moge denken, stimulerend gewerkt heeft op de onderlinge gedachtenwisseling. Veel van hetgeen toen de geesten bezighield, is sindsdien verwezenlijkt, zowel in Nederland als in Europa.

Van het aanzienlijk aantal studenten dat overgekomen was, nodigde ik degenen die betrekkelijk gemakkelijk naar Londen konden komen uit tot een conferentie, waarbij zij mij vertelden wat er in de studentenmaatschappij ten aanzien van de toekomst leefde en mij uitvoerig inlichtten omtrent het studentenverzet.

Al spoedig begonnen wij ons af te vragen hoe alles in zijn werk zou gaan, wanneer de geallieerden eindelijk zouden overwinnen en het vaderland zijn vrijheid zou herkrijgen. Niemand was bij machte zich van de dan voorkomende situaties een voorstelling te maken, maar het kabinet en ik waren het erover eens dat, hoe weinig talrijk de vaststaande gegevens ook waren, er gewerkt moest worden aan een plan, aan het opsporen en doordenken van de vraagstukken, die zich bij de overwinning zouden voordoen en aan het zoeken van oplossingen daarvoor.

Hier kwam het voor mij aan op het vormen van een eigen oordeel over wat de regeringsinstanties naar voren zouden brengen.

Zoals ik reeds zei, was er de eerste maanden geen contact mogelijk tussen Londen en ons land. Toen dit veranderde en ik kennis nam van de binnengekomen berichten, kwam bij mij vast te staan, dat het noodzakelijk was om zowel de bevolking van Nederland als die van de andere delen des Rijks een nieuwe koers voor het na-oorlogs beleid in uitzicht te stellen. Deze koers zou georiënteerd moeten zijn op en overeenkomen met de ten tijde van de bevrijding in Nederland en groter Nederland in Oost en West levende wensen.

Ik zag voor mijn geest de omwenteling in de gedachtenwereld en de daaruit voortkomende drang naar vernieuwing op velerlei terrein en meende, dat het gewenst was vanuit Londen hiervoor begrip te tonen en ons deel in deze ontwikkeling op ons te nemen.

Ik herinner mij de diepgaande gesprekken over deze aangelegenheden met de toenmalige minister-president Gerbrandy. Ik maakte hem hierin mijn wens kenbaar persoonlijk de gedachte der vernieuwing bij het Nederlandse volk en bij de inwoners van Nederland Overzee in te leiden. Uiteraard bleef hierbij een ruim veld open voor boodschappen van ministers.

Wij kwamen overeen, dat ik dit, zolang geen andere wegen openstonden, door middel van radio-uitzendingen zou doen. De ministerraad stemde in met onze gedachtengang en kwam met de heer Gerbrandy overeen, dat hij inzage zou nemen van mijn ontwerp-toespraken en overleg met mij daarover zou plegen. Hier past mij een woord van dank en waardering voor dit vooruitziend beleid en

voor de moed van het kabinet om deze verantwoording op zich te nemen. Zo werd dan langs strikt constitutionele weg een voorlichting van onze landgenoten mogelijk die allen, die onder de zware druk leefden, een lichtpunt aan hun horizon kon wijzen. Zo kon dan nu het oog gericht worden op de tijden, waarin zij weer de vrije beschikking zouden hebben over hun toekomst. De zeer uitzonderlijke omstandigheden rechtvaardigden mijns inziens ten volle, dat het zittende kabinet in Londen verantwoordelijkheid op zich nam voor mededelingen, die een tijdperk raakten waarin het vervangen zou zijn door een ander. Van den beginne af aan stond het vast, dat er aan het einde van de bezetting een kabinet zou optreden, waarvan de leden de oorlogsjaren in Nederland hadden meegemaakt en bijgevolg ten volle op de hoogte zouden zijn van de toestand zoals deze geworden was en van de bij ons volk levende wensen.

In mijn radiovoorlichting kwamen uiteraard nimmer concrete voorstellen voor; de gehele opzet van deze voorlichting was immers *voorbereiding*, in afwachting van het tijdstip dat men zich vrij kon uiten.

Mijn eerste radiorede, die in dit teken stond, sprak ik uit na mijn zestigste verjaardag, die een manifestatie werd van de saamhorigheid van Nederland en zijn onwrikbare wil om te overwinnen.

Door de ether verbonden met thuis

‘Zo heeft deze herdenking zich ontwikkeld tot een overweldigende betoging voor het herstel van Neerlands onafhankelijkheid en voor de hereniging in ongestoorde vrijheid van onze gemeenschap van zeventig miljoen ingezetenen in het Nederlands staatsverband. Dit is een historisch feit van blijvende betekenis.

Allen die aan deze spontane nationale onafhankelijkheidsuiting deelnamen, zijn daarmee aan onze landgenoten in het bezette Vaderland tot een grote steun in hun lijden geweest en zullen hun vast vertrouwen in de toekomst nog gesterkt hebben.

Ik dank U allen namens hen, wien op vaderlandse bodem het zwijgen is opgelegd, voor uw grootse nationale uiting. Vol geestdrift en van heler harte sluit ik mij bij U aan.

Een volk, dat over levenskracht en een vaste wil beschikt, kan niet zonder meer door wapengeweld worden ten onder gebracht. De wapenspreuk van mijn geliefde Moeder ‘de palm groeit tegen de druk in’ vindt thans haar toepassing; onze nationale polsslag is krachtiger, doelbewuster dan te voren. Als een eendrachtig aaneengesloten volk doorstaan wij de beproeving.

Grootse uitingen van eenheid en onafhankelijkheidszin, gepaard aan blijken van nationale offervaardigheid en doortastendheid, kunnen niet anders dan ons opheffen

boven de moeilijkheden en bekommernissen van het ogenblik en doen ons met vertrouwen de toekomst tegemoet zien, welke ons allen onder Gods zegen een vrij en onafhankelijk Nederland zal teruggeven. In een land met beperkte vrijheid is voor Oranje geen plaats.

Is eenmaal de vrijheid herwonnen, dan wacht ons het werk van de wederopbouw. Gemakkelijk zal dit niet zijn, want het zal daarbij niet eenvoudig gaan om een herbouw naar een oud model. Een open oog voor de fouten, die in de loop der jaren in ons staatsbestel waren gesloten, zal gepaard moeten gaan aan het inzicht en de moed om de veranderingen aan te brengen, die nodig zijn gebleken. Ik zie hier een arbeidsveld in het bijzonder voor de jongeren die, vasthoudende aan onze aloude vrijheidszin, op de bodem van ons roemrijk verleden een gebouw zullen hebben op te trekken in overeenstemming met het karakter van ons volk, dat aan het Christendom zijn beschaving dankt'.

In mijn radiorede van 20 maart 1941 trok ik de lijn van mijn rede van 12 september 1940 door en zeide:

'In de overtuiging dat uw gedachten, evenals de mijne, niet blijven stilstaan, maar uitgaan naar onze naaste toekomst, wil ik reeds thans in enkele brede trekken U mededelen hoe ik mij voorstel dat van de tijd, die nog zal moeten verlopen, voordat de ure aanbreekt, waarin gij weer vrij zult zijn, het beste gebruik kan worden gemaakt om de toekomst voor te bereiden.

Voor alles wil ik naar voren brengen, dat zij zal behoren te worden opgebouwd in overleg en samenwerking met een vrij volk, dat zich dan eerst vrij zal gevoelen daarover een geheel onbevangen oordeel te vormen.

Aan U, die onder de verdrukking van de dwingeland staat, die U steeds meer van uw vrijheid berooft, behoef ik niet nader uiteen te zetten, hoe zeer uw geest en uw blik het wijde gezichtsveld moeten ontberen, waarover gij anders kunt beschikken, waardoor gij thans nog belemmerd zijt in de vorming van uw oordeel. De lange en smartelijke scheiding van U allen, waarbij de zo noodzakelijke voeling met U ten enenmale heeft ontbroken, maakt het voor mij tot een gebiedende eis, mij, thuishkomende, geheel op de hoogte te stellen van uw wensen en verlangens.

De spanne tijds, die ons nog scheidt van dat door ons allen met ongeduld verbeide ogenblik, lijkt bij uitstek aangewezen voor U om uw gedachten te laten gaan over het vele en veelomvattende, dat op dat tijdstip ter hand zal moeten worden genomen en dat nuttige voorbereiding daartoe kan zijn.

Landgenoten,

Waar ons aller willen, denken en werken thans samensmelten in die ene, overweldigende krachtsinspanning, die gericht is op dat ene voor ons alles beheersende doel: het winnen van de strijd die ons weer vrij zal maken, daar zal in de naaste toekomst diezelfde krachtsontplooiing onverflauwd, en uitgaande van ons gehele volk, gericht

moeten zijn op het scheppen van onze toekomst.

Naast het herstel van alle vernielingen en verwoesting en het ongedaan maken van de gevolgen van 's vijands meedogenloze aanslagen op geestelijk, cultureel en wetenschappelijk gebied, zullen wij ons moeten voorbereiden voor de nieuwe tijd, die ons wacht, opdat wij gereed en klaar zijn te beantwoorden aan de eisen, die hij ons zal stellen, ook op stoffelijk gebied. Dat ons staatsbestel met de veranderde omstandigheden en met de ervaringen van de laatste tijd rekening zal moeten houden, is boven elke twijfel verheven. Zo spoedig dit doenlijk is na onze bevrijding zullen daartoe de eerste stekken moeten worden uitgezet. Daarbij zal reeds van den beginne aan ruimschoots gelegenheid bestaan tot vrije gedachtenwisseling over dit belangrijke onderwerp en het naar voren brengen van denkbeelden en voorstellen, alsdan in de gewenste atmosfeer.'

Later kwam ik vaak op de gedachte der vernieuwing terug, mij steeds aansluitend bij de ontwikkeling daarvan in Nederland. Wat ik zeide, moest in overeenstemming zijn en blijven met de gedachte van het onderdrukte volk tot de bevrijding een feit was geworden.

Het spreekt vanzelf, dat de oorlogstoestand mij beperkingen oplegde, want de vijand luisterde ook mede. Tot elke prijs moest vermeden worden, dat een voorlichting plaats vond, waarmee hij zijn voordeel kon doen en bovenal dat er uitlatingen gedaan werden die de gevaren

zouden vergroten voor de goede vaderlanders. Ik moest vanaf nu niet alleen de moederin houden om fit te zijn als ik het handvat moest omdraaien, maar ik moest ook fit zijn om de levende wensen op te vangen en te helpen verwezenlijken.

Mijn radioredevoeringen spraken uiteraard niet alleen van de nieuwe tijd. Ze beoogden ook het Nederlandse volk te inspireren tot en te stijven in zijn verzet tegen de dwingeland en het op de hoogte te houden van het oorlogsbeleid der regering. Daarnaast deed ik in mijn radioredevoeringen het mijne om mijn land- en rijksgenoten in hun geestelijke strijd bij te staan en bracht ik daarin telkenmale hulde aan degenen, die hun leven voor de grote zaak hadden gegeven.

Wetend dat het kerstfeest in ballingschap ieder moeilijk zou vallen, deed ik wat ik kon om tegemoet te komen aan het grote heimwee. Voor onze omgeving, de ministers, de vice-president van de Raad van State, de directeur van het Kabinet, bereidde ik een Nederlandse kerstboom voor op Eaton Square en op Stubbings gaf ik een Engels kerstfeest voor onze Engelse dienstbaren en de Engelse families die door bombardementen getroffen waren en dank zij de eigenares van Stubbings aldaar een gastvrij onderdak genoten. Hoe anders is de Engelse viering dan de onze!

In 1940 kon men nog alles krijgen wat voor de kerstviering nodig is. Ieder volgend jaar werd dit minder, tot in 1944 het zelfs uiterst moeilijk was enkele kaarsen te be-

machtigen. Na die eerste kerstviering besloot ik geen Engels feest meer te geven en onze viering in uiterst beperkte kring te houden.

Bernhard en ik waren ieder jaar tegenwoordig bij de kerstboom voor onze zeelieden in hun grote tehuis in Londen.

Ook Sint-Nicolaas liet ik in Stubbings niet onopgemerkt voorbijgaan. Tot het laatst toe gelukte het mij te strooien, maar langzamerhand moest ik daarvoor wel tot de wonderlijkste grabbel mijn toevlucht nemen. En onder dit strooien zongen wij dan in koor de ons allen zo vertrouwde Nederlandse liedjes.

In zulke dagen misten wij Juliana wel bijzonder en bij haar was dat hetzelfde.

Had het jaar 1940 voor mij in het teken gestaan van diepe bekommernis over Nederland, het jaar 1941 bracht wat dit betreft helaas geen opluchting. Het ene sombere bericht na het andere kwam uit het vaderland bij mij binnen. Duidelijk tekende zich hierin de begeerte van de bezetter af om onze beproefde nationale instellingen en levensregels te nazificeren en daardoor om te brengen en elk protest om des gewetens wil in gevangenissen en kampen te smoren.

Bange zorg vervulde mij ten aanzien van het lot onzer Joodse medeburgers, die steeds venijniger door de vijand werden bejegend.

Het nieuwe jaar kenmerkte zich door grote bedrijvigheid op de verschillende fronten, maar zonder dat deze ons enig perspectief gaf op een naderende bevrijding.

Het aantal Engelandvaarders dat overkwam, nam allengs toe. Daarnevens kwamen, als reeds aangeduid, steeds meer personen over, die belast waren met het overbrengen van boodschappen uit het vaderland, waardoor wij ons een voorstelling konden maken hoe benard de toestand thuis geworden was.

In de eerste helft van maart vernam ik van een vrij talrijke groep Engelandvaarders, dat kort tevoren in Amsterdam een staking was geweest uit protest tegen de maatregelen van de nazi's tegen onze Joodse landgenoten; enkelen uit deze groep waren zelf ter plaatse toen het werk werd neergelegd.

Langzaam kroop die winter de tijd voorbij.

De eerste verjaardag van Juliana in Canada, zóver van ons, was een moeilijke dag. Dat was de dertigste april overigens ook de volgende jaren.

Op 10 mei had de eerste herdenking van de verraderlijke overval plaats op de puinhopen van onze oude historische kerk in Austin Friars, die tot op haar fundamenten door de bombardementen vernield was. Dit was een indrukwekkend ogenblik; al overvleugelde voor mij de gedachte aan al het lijden dat men daar aan de overzijde der zee doorstond en nog doorstaan zoude, bij verre de indruk van hetgeen om mij heen gebeurde.

Ook de latere jaren kwam men op de tiende mei op deze plaats samen. Ik was daar die latere keren niet bij tegen-

woordig, omdat ik er de voorkeur aan gaf mij per radio tot allen thuis te richten en, zij het uit de verte, deze smartelijke datum met hen te gedenken.

Zo werd het 22 juni, de dag waarop de Duitsers zich keerden tegen hun vrienden en helpers de Russen, even onverwacht als zij zich indertijd op ons land wierpen. Dit bericht veroorzaakte grote vreugde onder de bondgenoten en niet minder bij mij. Ik herinner mij nog de vreugdevolle, bijna jubelende rede van Churchill waarin hij de nieuwe bondgenoten als zodanig verwelkomde. Zelf verklaarde ik:

‘Ik wil heden een enkel woord tot U spreken naar aanleiding van het nieuwe oorlogsbeeld, dat zich vertoont als gevolg van de onverhoedse, verraderlijke aanval van Hitlers legerscharen op het Russische volk, een aanval welke alleen ten doel heeft zich meester te maken van het voedsel en de grondstoffen, welke zij behoeven om de strijd tegen recht en vrijheid te kunnen voortzetten.

Heden is het Rusland, maar wij weten, dat het morgen of overmorgen de machtige bolwerken van onze beschaving en van de beginselen die ons heilig zijn, het Britse Rijk en de Verenigde Staten van Amerika zullen zijn, die de krachtproef van Hitlers oorlogsmachine zullen hebben te doorstaan. Het is daarom, dat waar de omstandigheden daartoe mochten leiden, wij ook zullen strijden naast de bevolking van Sovjet-Rusland. Wij zullen dit doen,

trouw blijvende aan ons als gevolg van onze beginselen ingenomen standpunt ten opzichte van het bolsjewisme. Want wij mogen nooit vergeten, dat wij de beginselen en praktijken van het bolsjewisme volstrekt afwijzen.

Ja, nog sterker wellicht dan voorheen willen wij onszelf zijn en met Gods hulp blijven, tot in de verste toekomst.

Op dit historisch ogenblik in deze wereldoorlog weet ik mij met U allen één in ons gemeenschappelijk besef van de noodzaak ons daarvan in bijzondere mate rekenschap te geven.

Sedert zondag strijdt de vijand op twee fronten. Sedert zondag regenen de bommen vanuit het westen en vanuit het oosten op zijn steden, zijn havens en zijn werkplaatsen. De schade en het nadeel hem toegebracht, betekenen winst voor ons.

Aan allen die met aandacht de gebeurtenissen volgen moet het duidelijk zijn, dat het meer dan ooit ons aller plicht is alle krachten in te stellen om steeds gereed te zijn, voor zoveel in ons vermogen ligt, op het juiste ogenblik de vijand te bestrijden om onze gemeenschappelijke zaak te doen zegevieren.

Wie op het juiste ogenblik handelt, slaat de nazi op de kop.'

Men voelde: hier was het begin van de ontknoping. Nu was een eindoverwinning van Hitler teruggebracht tot het rijk der fabelen. Zij, die hoopten op een spoedige ontknoping, bleken zich echter vergist te hebben. Het ging

als bij Napoleon. De indringer slaagde erin een groot deel van Europees Rusland te bezetten en het Russische leger week en week, maar om op een goed ogenblik terug te slaan en de vijand terug te drijven. Nadat de verbindingslijnen der Russen drastisch verkort waren, hergroepeerden de Russische strijdkrachten zich en toen begon de tegenaanval, krachtig gesteund door bondgenoot Winter. Hitler had zijn mannen de barre koude ingezonden zonder ze daarvoor te hebben uitgerust. Dit krachtige tegenoffensief werd een succes. De daaropvolgende zomer kwamen de Duitsers weer vooruit, maar om in de winter van '42-'43 nog verder dan in de vorige winter teruggedreven te worden. In de winter van 1944 werd de Duitse nederlaag in het oosten volkomen.

Er kwamen tekenen, dat Japan niet altijd toeschouwer zou blijven in het wereldconflict; maar wanneer zou het ingrijpen en waar het eerst?

In Nederlands-Indië was, dank zij de vooruitziende blik van de gouverneur-generaal en de commandanten van zee- en landmacht, onze paraatheid tot het hoogst-mogelijke peil opgevoerd. Desondanks waren onze strijdkrachten niet opgewassen tegen de grote Japanse vloot en zijn landingsleger.

In het volle bewustzijn van het dreigend gevaar is gouverneur-generaal Tjarda van Starkenborgh Stachouwer in de maanden voorafgaande aan de Japanse inval voor iedereen een toonbeeld van standvastigheid en moed geweest. Herhaaldelijk heeft hij zich tot het publiek gewend

en het door zijn redevoeringen moed en kalme vastberadenheid ingesproken.

Natuurlijk liep de verbinding met Oost en West minder vlot dan in vreedetijd, maar desniettemin konden wij ons in Londen een duidelijk beeld vormen van deze houding, zowel door Starckenborghs toespraken als door de rapporten die hij ons uitbracht en die steeds weer getuigden van zijn staatsmansblik en zijn voornemen Nederlands-Indië tot het uiterste te verdedigen. Hij heeft in alles voorzien en aan alles gedacht. Daaronder niet te vergeten de vraag hoe het gaan moest met de verbinding met de Nederlandse regering in geval van bezetting van Nederlands-Indië. Hij wees een commissie aan bestaande uit vooraanstaande figuren die, mocht het ergste gebeuren, van buiten Nederlands-Indië contact met Londen zou houden.

Men voelde in Londen hoe gevaarlijk de toestand voor ons groter Nederland in het oosten aan het worden was en met spanning wachtte men op wat eens komen moest. Niemand vermoedde echter het op handen zijn van een gebeurtenis als Pearl Harbour. Als een donderslag uit een blauwe lucht kwam het bericht, dat de Japanners de Amerikaanse vloot aldaar hadden gebombardeerd. Aanstonds volgden toen de oorlogsverklaringen van Amerika, onze bondgenoten en ons aan Japan. De aanval op Pearl Harbour was de inleiding tot een geweldig offensief der Japanners, dat al spoedig ook op Nederlands-Indië gericht was.

Ik behoef hier wel geen overzicht te geven van de zo snel op elkaar volgende gebeurtenissen; een ieder herin-

nert zich die en niet het minst de dappere weerstand die onzerzijds ter zee, te land en in de lucht werd geboden. En wie zal ooit de slag op de Javazee vergeten, waar na een heldhaftige strijd onze vloot en het hulpekader der bondgenoten door de Jappen in de grond geboord werden?

Wie herinnert zich niet de rouw en de verslagenheid in zovele gezinnen die één, die hun lief was, moesten verliezen?

In mijn proclamatie van 3 maart 1942 zei ik onder meer:

‘Rijksgenoten,

Ik gevoel mij gedrongen, met u allen hulde te brengen aan de schitterende prestaties van onze vloot in Nederlands-Indië. Zij heeft bij de aanval op een geweldige overmacht de eer van de vlag op roemvolle wijze hooggehouden en, te zamen met onze bondgenoten, zware verliezen aan de vijand toegebracht. Daarmede is gestand gedaan de geest uit de tijd van onze grote admiralaals en hun bemanningen, de geest uit ons groot verleden die zich steeds door roemrijke wapenfeiten getoond heeft, en alom eerbied voor onze driekleur heeft afgedwongen.

Wij gedenken met grote dankbaarheid al degenen, die de heldendood stierven voor de verdediging van ons schone rijk. Wij weten, dat deze keer ook onzerzijds zware verliezen aan schepen zijn geleden.

Ik ben overtuigd, dat ik uitspreek wat in de harten van alle oprechte vaderlanders leeft, als ik thans reeds zeg:

‘Onze vloot zal herrijzen, sterker dan voorheen’. Daarmee zal onmiddellijk een aanvang worden gemaakt. Zoals de ‘Van Galen’, roemrijk ondergegaan voor Rotterdam, binnen twee jaar onze trotse driekleur weer over de zeeën draagt, dank zij de prachtige nationale geest en offervaardigheid, zo zullen ook de verloren gegane eenheden met dezelfde spoed worden vervangen. Dit is een ereplicht, die op ons rust, tegenover allen die hun leven gaven en tegenover ons gehele rijk.

Wij zullen om Indië te helpen in de grote worsteling, het onmogelijke doen, omdat wij weten, dat alleen hij verslagen is, die zich gewonnen geeft. Wij zijn niet verslagen en de strijd is voor ons niet uit. Onze marine vecht door, zij zal in de geschiedenis de grote glorie wegdragen, in deze wereldworsteling het gehele koninkrijk te hebben verdedigd, met een moed en toewijding, die ons de eindoverwinning, en daarmee de onafhankelijkheid van het gehele grondgebied zullen waarborgen ...’

Na de slag op de Javazee volgde spoedig de verovering van Java en de bezetting van de belangrijkste punten in de andere delen van Nederlands-Indië.

De commissie waarover ik zojuist sprak, verliet voor de capitulatie het land om naar Australië te gaan. Later verdeelde deze groep zich tussen Londen en Amerika, al naar gelang de belangen dit meebrachten.

De gouverneur-generaal, die tot op het laatst op zijn post bleef, trof een tragisch lot. Hij werd gevangelijk naar

Formosa gevoerd en vandaar overgebracht naar Mandsjoerije, waar hij de rest van de oorlog verbleef.

Diep aangrijpend was het einde van de laatste officiële uitzending van Radio-Bandoeng: *‘Wij sluiten nu. Vaarwel tot betere tijden! Leve de Koningin!’*

Nog enkele dagen weerklonk 's avonds uit deze studio ons volkslied. Toen zweeg deze Nederlandse stem geheel. Degenen die voor deze uitzendingen van het Wilhelmus verantwoordelijk waren, werden door de bezetter geexecuteerd.

Nederland en Indië waren van elkander gescheiden en een onbarmhartige bezetter kon naar willekeur met land en volk handelen, al naar zijn wrede geest hem ingaf. Weldra vulden gevangenissen en concentratiekampen zich als in Nederland met onschuldigen.

Eerst veel later hoorden wij dat het verzet niet overal gebroken was, dat diep in het binnenland kleine eenheden van het Indische leger stand hielden met schier bovenmenselijke taaiheid en volharding, daarmede gehoorzamen aan het aan onze strijdkrachten gegeven bevel tot het uiterste stand te houden. Van een patrouille van honderd vijftientig man, waarvan er veertien waren overgebleven, overhandigde de commandant mij later de vlag die al die maanden fier boven hun bivakken in de rimboe gewapperd had. Dit kostbare teken wordt thans in de Burgerzaal in Amsterdam in een vitrine bewaard.

In de stilte en de eenzaamheid van mijn ballingschap waar de ene tegenslag na de andere mij werd gemeld, waar de berichten over ellende en leed zich opstapelden en ik zelf zoveel doormaakte, kwam ik er vaak toe het lot dat Nederland en mij trof te vergelijken met het wedervaren van Job in de tijd van zijn rampspoed.

Aanvankelijk kon ik mij niet losmaken van de somberheid van het boek Job. Daarna werd mij duidelijk, hoe Job langs de enige weg, de weg der beproeving, de ware instelling tegenover God en het leven moest leren. Toen het bleek, dat hij die verworven had, schonk God hem als zichtbaar bewijs van Zijn zorgende liefde ook voor de dingen van dit leven een nieuw tijdperk van voorspoed.

De overlevenden van de zeeslagen die naar Engeland kwamen, werden door mij ontvangen. Uit de gesprekken met hen kon ik mij een beeld vormen van de moed die bij deze gevechten aan de dag was gelegd en van de ontberingen die zovele van onze mannen in en na de strijd hadden te doorstaan. Ook na de strijd. Er waren er die als schipbreukeling dagen lang rondreven, zwemmend in een vest in de brandende zon, uitgeput en dorstig, tot zij eindelijk land bereikten. En sommigen van hen dobberden zelfs rond, bedreigd door brandende olie in de nabijheid. Onder degenen die bij mij kwamen, waren er die hun kameraden met hun schip binnen drie minuten ten onder hadden zien gaan.

Doormans bevel: *'Ik val aan, volg mij'*, gericht tot de commandanten van het geallieerd eskader en van de ei-

gen vloot onder zijn bevel, zegt alles omtrent de geest waarin gevochten is.

Van één van de weinige overlevenden van de 'De Ruyter' vernam ik, dat schout-bij-nacht Doorman en de commandant van de 'De Ruyter', nadat zij de vervoerbare gewonden hadden laten vertrekken en de bemanning aan het bevel het schip te verlaten voldaan had, zich naar de ziekenboeg begaven waar de onvervoerbare zwaargewonden waren. Hun laatste ogenblikken hebben zij met dezen samen doorgebracht.

Om en na die vreselijke maartdagen was er nog steeds geen zichtbaar teken waar te nemen, dat duidde op een spoedige bevrijding van Nederland. Voor ons kwam er maar geen schot in het oorlogsverloop. Dit niettegenstaande het feit, dat alom gevochten werd. En toch moest deze moeizame, miljoenen mensenlevens vergende strijd gestreden worden, teneinde de ontzaglijke hulpmiddelen van de vijand uit te putten. Eerst als dit geschied zou zijn, kon Nederland verlost worden van de hiel van de overweldiger. Eerst later in dat jaar werden de overwinningen op de vijand behaald zó overtuigend, dat men aannemen kon, dat deze een wezenlijke aanslag betekenden op 's vijands oorlogspotentieel.

Op 6 mei 1942 ving ik mijn radiorede tot de landgenoten thuis als volgt aan:

‘Met U, met onze rijksgenoten in Oost en West, waarbij zich het medegevoel van geheel de beschaafde wereld aansluit, ben ik diep geschokt door de tijding van de terechtstelling van tweeënzeventig onzer landgenoten.

Met U wil ik hulde brengen aan hun nagedachtenis, hulde aan hun moed en vaderlandsliefde.

Nederland zal de martelaren, die vielen voor zijn bevrijding, nimmer vergeten. Naam voor naam, persoon voor persoon, zal hun nagedachtenis bij ons voortleven.

De thans gevallenen zijn de tweeënzeventig ten aanzien van wie de beulen hun gruweldaad erkennen. Velen van ons weten helaas, dat er buitendien velen tersluiks worden vermoord, van wie wij het heengaan of nooit, of eerst veel later vernemen. Ofschoon zelfs hun aantal niet kennende, willen wij thans ook hunner in eerbied en aandacht gedenken ...’

Deze moord zou nog door vele gevolgd worden. Ik behoef wel niet te zeggen welk een leed het steeds weer voor ons was, wanneer nieuwe executieberichten ons bereikten.

Spoedig na de strijd in Indië ging ik mij wijden aan de voorbereiding van mijn bezoek aan President Roosevelt en aan de Verenigde Staten.

Door de oorlogsverklaring van Roosevelt aan Japan, na Pearl Harbour, waren alle theoretische bezwaren vervallen, die een bezoeken van een ‘neutraal land’ - al was dit een neutraliteit die van oprechte vriendschap getuigde

voor de bondgenoten - voor mij als oorlogvoerende had kunnen meebrengen.

Het werd de vroege zomer van 1942, toen ik mijn eerste reis naar de Nieuwe Wereld begon. De zestiende juni stapte ik in een vliegtuig, dat mij naar Ierland bracht, waar de vliegboot mij wachtte, die President Roosevelt gezonden had om mij over te brengen naar Amerika. Het was mijn eerste reis door de lucht.

Toen ik in Ierland aankwam, waren de weerberichten minder gunstig en derhalve werd het vertrek uitgesteld. Mijn gezelschap en ik vonden toen een gastvrij onderdak, niet ver van de plaats van vertrek, bij enkele daar woonachtige families. Dit reisgezelschap bestond uit de Directeur van het Kabinet en twee jonge Engelandvaarders, die ik had meegenomen om in Amerika een levensecht beeld te geven van wat het Nederlandse volk doormaakte. In Amerika voegden zich nog enkele personen van mijn omgeving bij mij, alsmede Van Kleffens, toentertijd minister van Buitenlandse Zaken, die mij bij het officiële gedeelte van de reis heeft vergezeld.

De volgende dag was het goed vliegweer. Het opstijgen en landen van een vliegboot is een majestueus gebeuren. Zij heeft daartoe een ontzaglijk groot wateroppervlak nodig en cirkelt kilometers rond over land en water alvorens te dalen. Ook het loskomen van het water is indrukwekkender dan het loskomen van de grond van gewone vliegtuigen. Prachtig was het aan de avond van die dag een zonsondergang boven de wolken mee te maken.

De volgende morgen waren wij aan de kust van Newfoundland met zijn smeltende sneeuw en zijn door donkere bossen omgeven kreekjes.

Op het vliegveld van Ottawa vond ik mijn dochter met twee kleutertjes, die wel wat onder de indruk waren van het grote ronkende gevaarte dat mij had gebracht. Ook Mackenzie King, de Canadese minister-president, die zich een oprecht vriend van ons land had betoond en die Juliana in veel opzichten behulpzaam was geweest, was ter begroeting aanwezig. Onbeschrijflijk was de vreugde van het weerzien. Wat genoot ik daarna van de aardige woning van Juliana in het Rockcliffe Park, temidden van bosterrein boven een klein meertje. Juliana en haar gezelschap pasten daar net in. Margriet kon er niet meer bij en voordat zij kwam werd dan ook een groter landhuisje betrokken aan de Acacia Avenue. Ik meen, dat ik bij de Athlones op Government House geslapen heb; overdag was ik bij Juliana.

Spoedig namen wij de nachttrein naar Lee, Massachusetts. Daar had Juliana een landhuis gehuurd, met op het bijbehorende terrein een bungalow voor mij. Hier ontving ik veel mensen.

Na korte tijd bezocht President Roosevelt ons daar; hij was toen vergezeld van Märtha van Noorwegen, die vaak bij hem vertoefde. Spoedig zouden wij met de kinderen de gasten zijn van hem en mevrouw Roosevelt op hun buiten Hyde Park. Voor Juliana was dit alles niet nieuw, zij had reeds een of twee reizen door Amerika gemaakt, op uitnodiging van de president; zij was bij hem

geweest, ook om boodschappen van mij over te brengen, en voelde zich dus reeds geheel thuis op Hyde Park en vertrouwd met de mensen en de omgeving en met 'the way of life'. Voor mij was alles nieuw en de ontmoeting met President en mevrouw Roosevelt was een belevens. Toch had ik bij de eerste ontmoeting met hem sterk het gevoel een oude vriend te begroeten, zó hartelijk waren zijn gevoelens voor Nederland en ook voor Juliana, Bernhard en de kinderen en mij.

Mijn bewondering en grote waardering waren niet al-

aant.

leen gaande gemaakt door de correspondentie met hem en de boodschappen die hij mij zond, doch wellicht nog meer door zijn ‘fire-side chats’ (die ik geregeld om drie uur 's nachts in Stubbings kon beluisteren) en zijn staatsmanschap, eerst als sympathiserende op onze zaak gericht, daarna als bondgenoot in de strijd. Bij de kennismaking met hem kwam men onder de indruk van zijn krachtige persoonlijkheid, zijn wilskracht en taaie volharding, een kracht die met name gestaald werd door zijn moedig, jarenlang dragen van de gevolgen van de kinderverlamming die hem had getroffen. Een ontmoeting met Roosevelt gaf de zekerheid, dat hij nimmer zou wijken of een zaak zou opgeven die hij rechtvaardig achtte en dat hij in de strijd daarvoor zou volharden tot hij zijn doel bereikt had.

Ook een belevens was de ontmoeting met mevrouw Roosevelt. Een zeer zelfstandige vrouw, die ontzaglijk veel eigen werk verrichtte, die temidden van al haar bezigheden als presidentsvrouw nog tijd vond een dagelijks artikel te schrijven en beschrijvingen het licht te geven over haar reizen door een groot deel van de wereld, maar die bovenal de toegewijde, zorgzame echtgenote was, die alles in het werk stelde om het lijden van haar Franklin te verzachten en die, waar hij tengevolge van zijn lichamelijke toestand niet alles uit eigen aanschouwen kon kennen, hem steeds nauwkeurig op de hoogte hield van wat zij waarnam.

Toen ik na het weekend op Hyde Park een officieel bezoek bracht in Washington en op het Witte Huis logeer-

de, nam ik deel aan een persconferentie van de president en aan één voor de vrouwelijke leden van de pers van mevrouw Roosevelt. Beiden maakten de conferenties aangenaam en gemakkelijk voor mij. Ik kon hun beider talent bewonderen bij het beantwoorden van de hen gestelde vragen en bij het geven van leiding aan het gesprek.

Ik zal niet bezwijken voor de verzoeking hier een reisbeschrijving te geven, al zou over die twee maanden met hun drukke en afwisselende program veel te vertellen zijn. Ik wil alleen nog noemen, dat ik ontvangen werd op het Capitool en een toespraak voor het Congres hield, dat President Roosevelt mij voor onze marine een duikbootjager aanbood en tenslotte dat hij mij per boot meenam naar Mount Vernon, waar zich het huis en het graf van Washington bevinden. Ik legde op dit graf een krans, evenals op dat van de onbekende soldaat op het Arlington kerkhof. Bij onze ambassadeur vond een grote ontvangst plaats waar ik, evenals bij de president, talrijke interessante personen ontmoette.

Onder meer bezocht ik tijdens mijn reis Albany (vroeger Nassau geheten), de hoofdstad van de staat New York en de steden New York en Boston. In deze laatste stad bracht ik een bezoek aan de Harvard Universiteit. Overal viel mij veel hartelijkheid ten deel en ontving ik bewijzen van warme vriendschap voor Nederland. Overal werden toespraken gehouden, welke ik beantwoordde; in deze antwoorden poogde ik de toehoorders te doordringen van de nood en te overtuigen van de onbedwingbare vrijheidswil van het Nederlandse volk.

Het was mij gegeven tijdens deze reis vele belangrijke gesprekken te voeren en vele contacten te leggen. Van bijzondere betekenis was het ontvangen van leden van de Nederlandse kolonies. Met sommigen van hen voerde ik diepgaande gesprekken over de toestand in het vaderland, met de bedoeling dat zij daaromtrent in Amerika voorlichting zouden geven. Deze voorlichting was zowel voor onze bondgenoten als voor de in Amerika wonende Nederlanders zeer van node, waar zij zich eenvoudig geen voorstelling konden maken van de wandaden van de bezetter, van het verzet en van het nameloze lijden van ons volk. Voor mijn kinderen en mij en mijn omgeving, voor zover die uit ons eigen land afkomstig was, was het geven van deze voorlichting een der eerste plichten. Tijdens deze reis werd voor deze taak een waardevolle bijdrage geleverd in de vorm van voordrachten en gesprekken door de Engelandvaarders Ter Beek en Krediet, die mij vergezelden.

Bijzondere herinneringen bewaar ik aan de receptie van de Nederlandse kolonie in New York. Nog zie ik allen voorbijkomen, het eerst hen die behoorden tot zee-, land- en luchtmacht en helemaal vooraan, vóór de officieren van de marine, mevrouw Doorman, de weduwe van de in de slag in de Javazee gesneuvelde schout-bij-nacht.

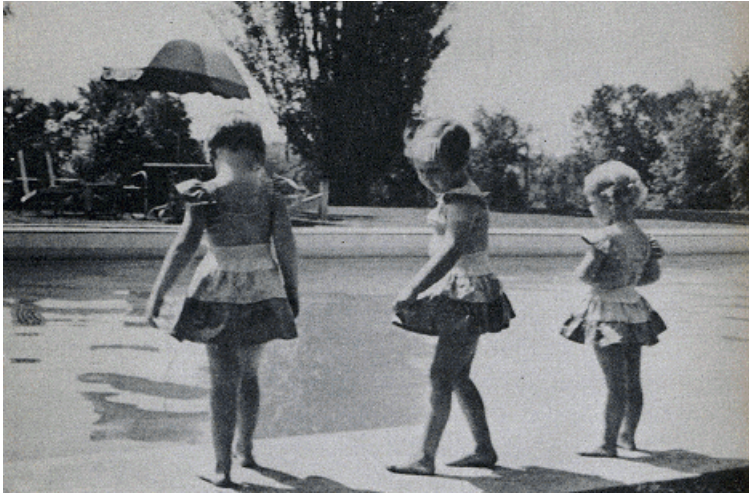
New York was een belangrijk centrum voor onze strijdkrachten en zo was er dan ook een groot en druk bezocht tehuis voor onze varensgezellen. Natuurlijk ging ik hierheen. De ontmoeting daar met onze zeevarenden, die

zoveel voor onze oorlogvoering betekenden, maakte diepe indruk op mij.

Teruggekeerd te Lee, waar Juliana en haar gezelschap gebleven waren, wachtte mij nog een plechtigheid, namelijk de uitreiking van onze vlag aan de marine-lucht-vaartafdeling en die van het vaandel aan onze luchtmacht, beide voor de opleiding in de Verenigde Staten gestationeerd. Van Lee reisden wij naar Ottawa, waar ik een officieel bezoek van enkele dagen bracht. Ik was daar de gast van de gouverneur-generaal en mijn nicht Alice in hun ambtswoning. Twee officiële diners vonden plaats, één in Government House en één in de zo sfeervolle Country Club, aangeboden door de regering, diezelfde Country Club waar ik kort na mijn aankomst zo'n gezellige ochtend had doorgebracht met Juliana en de kinderen bij het zwembad. Tussen het officiële door vonden de Athlones nog tijd een uitstapje met ons te maken naar het Juliana welbekende oord Seigniory Club, waar zij de eerste dagen in Canada verbleef. Wij pagaaiden toen op de brede rivier.

Gedurende mijn verblijf kon Bernhard nog even overkomen voor een bezoek aan Juliana. In Ottawa nam ik afscheid van Juliana en de kinderen en vertrok toen naar Montreal, waar ik de grote Nederlandse kolonie ontving, waaronder veel zeelieden waren. Van hier reisde ik naar Engeland terug.

Misschien zijn er lezers, die de gedachte hebben, dat Juliana de jaren van haar ballingschap vrijwel uitsluitend

aant.

heeft gewijd aan de opvoeding van haar kinderen. Een begrijpelijke gedachte op zichzelf en ook, omdat van haar verrichtingen in het verre Canada niet zo heel veel doordrong tot het bezette vaderland. Maar zo was het bepaald niet. Vanzelfsprekend besteedde zij veel aandacht aan de kinderen, maar daarnaast stelde zij veel tijd en werkkraft in dienst van de 'goede zaak'. Haar huis was een haven en bunkerstation voor onze strijders van marine en koopvaardij. Met een open hart hoorde zij van hun moeiten en zorgen en met een krachtige geest inspireerde zij ze tot nieuwe daden voor de zaak der vrijheid. Later, toen zij de regering aanvaardde, zeide zij zich ten doel te stellen

een rots temidden der woelige baren te wezen. Tijdens haar ballingschap bewees zij dit te kunnen zijn.

Naast haar bezielend contact met onze strijdkrachten over de Oceaan was er dat met onze kolonies in Canada en de Verenigde Staten en de overgekomen Nederlanders. Zij deed hier het hare om de vuren brandend te houden. Voorts was er haar Rode Kruiswerk - zij gaf leiding aan het door haar in het leven geroepen Nederlandse Rode Kruis buiten het vaderland. De stoel in Den Haag, die zij van haar vader overgenomen had, mocht haar ontnomen zijn, haar activiteit als voorzitter ging door.

Dan zij nog vermeld haar werk om de goodwill voor Nederland alom en met name in Canada en de Verenigde Staten te handhaven en te versterken - in oorlogstijd één van de belangrijke taken -, haar geven van voorlichting omtrent de tirannie en de nood in het vaderland, alsmede omtrent het groeiend volksverzet, en haar optreden in Suriname en de Nederlandse Antillen. Groot was haar ontroering toen zij met haar vliegtuig dit gebied binnenkwam ... daar, onder haar, lag vrij Nederlands territorium, eindelijk was zij weer 'thuis'. Het was geen eenzijdige emotie. Gezegd mag worden, dat haar komst de banden met de militante bevolkingen in de West heeft versterkt.

Dank zij Juliana hadden wij over de Oceaan een middelpunt voor het strijdend Nederland, een middelpunt waar kracht van uitging. En een krachtige pleitbezorger voor ons volk bij twee onzer belangrijkste bondgenoten.

Niet gering was mijn ontsteltenis toen ik bij mijn terugkeer naar Engeland in Ierland de vlaggen halfstok zag hangen. Bij navraag bleek ons, dat George Kent even tevoren bij een vliegtuigongeluk om het leven was gekomen.

Terug op Stubbings kreeg ik eindelijk de reactie op de doorstane spanningen van de laatste jaren. Daar kwamen nog bij de vermoeden van de volbrachte reis en de gevolgen van het feit, dat tengevolge van het stijgen en dalen bij het vliegen mijn trommelvlies ietwat ingedrukt was. Dit laatste werd geconstateerd door een Nederlandse oorarts bij onze brigade, die ik raadpleegde. Ik moest hem, waar ik voortdurend leed aan duizeligheid en mijn krachten uitgeput waren, beloven gedurende zes weken slechts halve kracht te stomen. Die belofte heb ik gehouden en gelukkig waren aan het eind van die tijd de minder prettige gevolgen van een en ander overwonnen.

Er heeft zich in Londen een wezenlijk solidariteitsbewustzijn ontwikkeld tussen de daar aanwezige staatshoofden, die door de agressie van Hitler gedwongen waren hun land te verlaten en vanuit hun ballingschap hun taak voortzetten of althans met alle hun ten dienste staande middelen de belangen van hun volk poogden te behartigen. Er werden over en weer bezoeken afgelegd, men vroeg elkaar voor het noenmaal in intieme kring en deelde belangstellend in elkaars lotgevallen en in die van elkaars volken. Waren er blijde of droeve plechtigheden in hun familie, dan werden wij allen daarvoor uitgenodigd.

Dankbaar vermeld ik hier de hartelijke gastvrijheid, die

ik van de zijde van het Britse koningspaar mocht ondervinden bij mijn aankomst in het Verenigd Koninkrijk. De in die dagen versterkte vriendschapsbanden bleven gedurende heel mijn verblijf bestendig en herhaaldelijk werden uitnodigingen gewisseld.

Niet willekeurig sprak ik van staatshoofden, want tot onze kring behoorde ook de president van Polen, wiens volk zo dapper streed tegen de overweldiger.

Het kwam mij gewenst voor, dat ik de vele vooraanstaande figuren der bondgenoten, die in Londen vertoefden, ontmoette, teneinde een persoonlijke indruk van hen te verkrijgen. Van Kleffens of onze ambassadeur maakte voor mij met deze personen afspraken. Zo ontving ik generaal de Gaulle, die zijn opwachting wilde maken, generaal Sikorski, de Poolse minister-president (die kort daarop met een vliegtuig neerstortte), Masaryk, die nu ook niet meer leeft, Bech, de minister-president van Luxemburg, generaal Smuts, enkele Belgische ministers en anderen, en met hen allen had ik belangrijke gesprekken.

Met Churchill en Eden was er al geregeld contact door het geven mijnerzijds eens per jaar van een middagmaal in Claridge's en een jaarlijkse uitnodiging van Churchill tot het gebruiken van het avondeten of het noenmaal ten zijnent. Bij deze maaltijden zat ook Eden aan. Ook de Lord Mayor vroeg mij aan zijn tafel, hetgeen ik natuurlijk met een uitnodiging mijnerzijds beantwoordde.

In de late herfst van het jaar 1942 kwamen de berichten omtrent de overwinningen van de bondgenoten in en om

de Middellandse Zee. Aan deze operaties namen ook onze strijdkrachten deel en zij onderscheidden zich hierbij eervol. Zowel onze koopvaardijvloot als onze marine kreeg en vervulde zeer belangrijke opdrachten. Onder de indruk van deze betere krijgskansen begonnen wij het jaar 1943.

In de herfst van 1942 werd ik op aandringen van mijn schoonzoon getest op vliegen, teneinde zekerheid te hebben of ik in die winter naar Ottawa kon gaan om mijn nieuwe kleinkind te begroeten. In tegenstelling tot 's zomers, moest men 's winters op zeer grote hoogte over de Oceaan vliegen. Tot mijn teleurstelling kwam vast te staan, dat mijn 'plafond' op drieduizend meter lag en dat nog maar voor enkele minuten. Ik moest dus afzien van mijn vurige wens bij mijn dochter te zijn. Gelukkig kon Bernhard gaan. Ik moest weer geduld oefenen tot de lente of de vroege zomer.

Net bijtijds voor de geboorte was Bernhard in Ottawa aangekomen. De Canadese regering had de voorkomendheid gehad een regeling te treffen, waardoor de kamer van Juliana in het ziekenhuis van Ottawa, of althans de kamer waarin het kind geboren zou worden, op dat tijdstip tot exterritoriaal grondgebied werd verklaard. Dit om te voorkomen, dat het de Canadese nationaliteit zou hebben. De grondwet van Canada bepaalt namelijk, dat ieder die in Canada geboren wordt de Canadese nationaliteit heeft.

Groot was mijn vreugde, toen Bernhard mij op 20 januari om ongeveer twee uur 's nachts Engelse tijd de ge-

boorte van een dochter telefoneerde en meedeelde, dat moeder en kind het goed maakten. De ouders besloten het kind Margriet (voluit Margriet Francisca) te noemen, naar de margriet, die wij als verzetsteken droegen en onze koopvaardijvloot uit te nodigen als haar peet op te treden. Dit aan onze koopvaardijvloot mede te delen was mijn taak; mijn kinderen hadden mij namelijk gevraagd deze bekendmaking vanuit Londen te doen, waardoor ook op zee veel meer schepen bereikt konden worden dan vanuit Ottawa. Die morgen reeds om zeven uur liet ik contact opnemen met Radio Oranje en verzocht ik het bericht van het peetschap van de koopvaardij om te roepen. Door een misverstand kwam dit bericht evenwel niet door. Die morgen was er een grote uitreiking van onderscheidingen, waarbij vele opvarenden van de koopvaardijvloot aanwezig zouden zijn. Zoals zo vaak, vond ook deze bijeenkomst plaats tijdens een bombardement van Londen. Het was nu noodzakelijk na de uitreiking de aanwezigen mede te delen, dat het mij een voorrecht was aan onze koopvaardijvloot namens de ouders bekend te maken, dat Margriet hun petekind was. Later verzocht de koopvaardij de margriet als onderscheidingsteken te mogen dragen.

Op 21 januari 1943 gaf ik voor de radio een toelichting op de keus van de naam Margriet:

‘Het is de bedoeling der ouders door de keus van deze naam een band voor het gehele leven te leggen tussen ons thans zo zwaar beproefde volk in de bezette delen des Rijks en de jonggeborene ...

Wie herinnert zich niet de in de meimaand ontluikende margrietten op weide en veld, die ieder jaar opnieuw de herinnering aan al dat lijden en die smart van die verschrikkelijke meidagen van 1940 met hun blankheid overkleden, ons fluisterend over een betere toekomst.

Doch bovenal is deze naam een eerbiedige hulde aan de nagedachtenis van onze helden te land en ter zee, waar ook ter wereld gevallen, en aan hen, die als martelaren het leven lieten voor de zaak des vaderlands.

Hun nagedachtenis leve voort, niet alleen in ons aller harten, doch óók door dit nieuwe, grote geluk, dat God mijn kinderen schenkt.

Moge het Margriet spoedig gegeven zijn in haar vaderland, temidden van haar volk, op te groeien en, gelijk haar bloeiende naamgenoten op het veld, een levende en zich steeds vernieuwende hulde te zijn aan allen, die het grote offer brachten, dat eens het zaad zal blijken te zijn, waaruit een waarlijk vrij en groot vaderland en Rijk zullen voortkomen.'

Ik bleef die winter lang alleen op mijn eenzame post. Bernhard had een uitnodiging ontvangen van maarschalk Montgomery om een bezoek te brengen aan Egypte en de landen aan de zuidkust van de Middellandse Zee, die kortgeleden het krijgstoneel waren geweest. Hij was voornemens na zijn verblijf bij Juliana aan die uitnodiging gevolg te geven. Alles was voor de reis gereed, toen hij de dag tevoren de bof kreeg en deze veertien dagen bij Juliana moest uitvieren alvorens te kunnen vertrekken. Omstreeks Kerstmis waren de kinderen begonnen, prompt

gevolgd door Juliana, die Bernhard weer aanstak. Het vliegtuig waarmee hij de reis had moeten maken verongelukte, waardoor hij anders ging denken over de onwelkome storing van zijn plannen en hij deze tenslotte met dankbaarheid aanvaardde. Gelukkig bracht het vliegtuig dat hij nu nam hem veilig eerst over de oceaan, daarna over de woestijn naar Egypte en vervolgens, nadat hij alles gezien had van het toneel der geallieerde overwinning, terug naar Londen.

Wij waren dankbaar de Leiding te zien, die hem door zijn ongesteldheid voor de zijnen bewaard had.

In mijn radioredevoeringen klonk steeds weer luid het protest tegen wat de bezetter het Nederlandse volk aandeed en getuigde ik telkens opnieuw van onze gevoelens van verbondenheid met allen, die leden. Zo zeide ik 17 oktober 1942:

‘Met grote aandacht en tevens grote bezorgdheid volg ik Uwe toenemende moeilijkheden en stijgende noden op elk gebied; en met niet minder belangstelling volg ik de steeds ondragelijker wordende onzekerheid in Uw bestaan, waarmede gij iedere dag opnieuw te kampen hebt; volg ik het bitter lijden van de duizenden in gevangenis of concentratiekamp; in één woord, de geestelijke en lichamelijke mishandeling, die de gehate vijand U aandoet.

Ik deel van harte in Uw verontwaardiging en smart

over het lot onzer Joodse landgenoten; en met mijn gehele volk voel ik de onmenselijke behandeling, ja, het stelselmatig uitroeien van deze landgenoten, die eeuwen met ons samen woonden in ons gezegend vaderland, als ons persoonlijk aangedaan.

Waar gij Uwe gevoelens niet moogt uiten, daar doe ik dit thans voor U.

Wij zullen pogen, zodra zulks mogelijk is, althans iets van dit leed te verzachten.’

Mijn rede van 24 april 1943 ving aan met de woorden:

‘Alvorens over verschillende aangelegenheden het woord tot U te richten, wens ik een vlammend protest te doen weerklinken tegen de listig opgezette, en steeds erger wordende, mensenjacht, welke door de moffenbenden, geholpen door de landverraders, over geheel ons land gehouden wordt.

Voor deze schandelijke praktijken bestaat in onze taal zelfs geen woord.

Allen, wier gezin uiteengerukt is, geef ik de verzekering, dat, zodra wij vrij zijn, het uiterste gedaan zal worden, om deze nieuwe slachtoffers van het schrikbewind ten spoedigste te doen terugkeren en hun leed en dat hunner zo zwaar beproefde gezinnen zoveel mogelijk te verzachten.’

Het jaar 1943 bracht de geallieerden overwinning op overwinning, maar er kwam nog geen rechtstreeks uitzicht op onze bevrijding. Begin juni stak ik voor de tweede maal de Oceaan over. Deze keer per ‘bomber’. Ter wille van de veiligheid vloog men mij over IJsland, waar een tussenlanding werd gemaakt, waarna wij in Newfoundland daalden voor een korte nachtrust, toen verder naar Montreal, waar we weer stopten om tenslotte bij Ottawa te landen.

Grote vreugde daar mijn dochter en de twee oudste kinderen weer te zien. Juliana reed mij naar haar nieuwe huis ‘Stornoway’ aan de Acacia Avenue in Rockcliffe Park, waar de eerste kennismaking met Margriet plaatsvond. Ik bracht bij haar een gelukkige veertien dagen door.

Bernhard kwam tegen zijn verjaardag. Als verjaarswens had hij zich de doop van Margriet verkozen. Deze dienst zou een grote Nederlandse gebeurtenis worden. Van alle kanten kwamen Nederlanders over, velen die persoonlijk kwamen en tal van deputaties. Natuurlijk was er een grote afvaardiging aanwezig van de peet-‘oom’, de koopvaardij.

De andere peten waren President Roosevelt, Koningin Mary, mijn neef Athlone en mevrouw Röell. Een van onze vlootpredikanten in Amerika, Dr. Winfield Burggraaff, een Fries van oorsprong, ging voor in de dienst in goed Nederlands en verrichtte de doop. Dit geschiedde in de Presbyteriaanse Kerk, waar Juliana veel kwam. Een dienst dus geheel zoals bij ons. Al wat Burggraaff zei, was geheel op Nederland ingesteld. Hij had zich vooral de toestand in het vaderland geheel ingedacht. Nederland

was zozeer het middelpunt van deze dienst, dat men de dopeling bijna vergeten zou hebben.

Ook in 1943 bezocht ik President Roosevelt en mevrouw in Hyde Park voor een lang weekend. Dit was onofficieel, een heel gezellig samenzijn, waarbij Van Kleffens ook tegenwoordig was. Hoe duidelijk herinner ik mij dat Roosevelt mij zelf rondreed door zijn bezittingen in een auto, die geheel bestuurd werd met de handen en hoe

aant.

hij er zichtbaar van genoot zelf zijn wagen te kunnen rijden. Zó bracht hij mij ook naar de trein; nog zie ik hem mij vanuit zijn wagen nawuiven terwijl de trein vertrok. Zijn laatste woorden bevatten goede wensen voor de herrijzenis van Nederland, dat hij zo'n warm hart toedroeg en voor ons allemaal.

Dit was de laatste maal geweest dat ik hem had ontmoet. In de winter van '44-'45 en in maart 1945 kwam Juliana nog eens bij hem. Zij was toen ontsteld, dat hij zo veranderd was en er zo slecht uitzag. Dit voorspelde geen lang leven. In de lente van 1945 overleed hij, kort voor hetgeen waarvoor hij al die jaren gewerkt en gedacht, geleefd en gestreden had, zijn beslag kreeg, kort voor zijn wereldwijd plan ter bevrijding van de mensheid van tirannie verwezenlijkt werd. Ook hij gaf hiervoor zijn leven.

Ik keerde toen nog even naar Ottawa terug en begaf mij daarna weer naar Londen. Bij Juliana ontmoette ik verschillende belangrijke personen, o.a. mevrouw Chiang, die een rondreis door Canada en de Verenigde Staten maakte.

Op 23 november 1943 hield ik een radiorede, waarin ik onder meer zeide:

‘... bevrijding betekent, dat recht en rechtvaardigheid opnieuw hun intrede zullen doen op onze geboortegrond en in ons aller leven, kortom, het herleven van alle vrijheden waarbij wij zijn grootgebracht, en die ons allen thans nog dierbaarder zijn dan voorheen. Zeide ik het U

niet reeds vroeger: bij het eerste vrijheidsgluren verrijst het nieuwe Nederland.

Het is daarom, dat ik U nu wil vertellen hoe rijk ik ben met hetgeen Uw ondergrondse pers voortbrengt. Zowel de waardevolle bouwstoffen welke zij levert voor de nieuwe gemeenschap, en haar aansporing tot de studie van toekomstvraagstukken als haar kritiek verheugen mij zeer.

Zij legt een treffend getuigenis af van diepte, ernst en bezinning. Hoe meer gij U allen bezonnen hebt en Uw overtuiging gerijpt is, des te spoediger zal er vorm gegeven kunnen worden aan onze toekomst. Met blijdschap bespeur ik hoezeer Uwe en mijne denkbeelden thans overeenkomen, zowel op het gebied van de toekomst als in onze geestelijke strijd tegen de duistere machten van deze tijd. Ik denk aan Uw en mijn strijd tegen onze tweeërlei tegenstanders: de vijand waartegen wij vechten met de wapenen, en de oorlog als zodanig, die ons op de lange duur geestelijk afmat en uitput.

Wij willen sterk zijn, doch niet door brute ziellose hardheid; onze kracht, onze in deze tijd vaak noodzakelijke hardheid, willen wij blijven voeden uit de diepe bronnen van menselijkheid, naastenliefde en het heimwee naar: 'als mens te kunnen en te mogen leven'.

Wij willen allen te zamen ons tot het uiterste inspannen om deze vlam brandend te houden.

Deze gedachte vond ik in een artikel in Uw ondergrondse pers, dat ik hier vrij aanhaal.

Deze gemeenschappelijke krachtsinspanning is een hecht cement, dat ons samenbindt.

Bij uitnemendheid brengt zij naar voren al hetgeen alle Nederlanders gemeen hebben en hetgeen ons allen heilig en dierbaar is.

Welk een sterkte, een troost en een steun is zij voor allen, die dagelijks onder verdrukking en lijden die bittere strijd moeten voeren, tegen een meedogenloos schrikbewind, tot de steeds meer in zicht komende dag der bevrijding aanbreekt.

Ik ben er zeker van, dat ik Uw overtuiging uitspreek, als ik zeg: het brandend houden van die vlam betekent voor ons het winnen van de vrede, de waarborg voor de verwezenlijking van de toekomst die wij allen zo vurig begeren.'

Ik ontving in de Londense jaren vele verzetsstrijders, een bonte mengeling wat beroep en andere levensomstandigheden betreft, maar één in de wil te strijden, allen door verontwaardiging gestaald en allen met het beeld van een nieuw en vernieuwd vaderland voor de geest. Zij vertelden mij van hun zo uiteenlopende en tegelijk op één zaak gerichte activiteiten, vertelden van de hulpverlening aan het steeds aanwassende leger van onderduikers, van de zware huisvestings- en voedselvoorzienings- en beveiligingsproblemen waarvoor zij hierbij gesteld werden; zij vertelden van de stoutmoedige overvallen om voor de zwervers bonkaarten te bemachtigen en gevangen kameraden te bevrijden, van de geldelijke steunacties van de verzetsbeweging, van de fiere illegale pers, door geen executiepeloton te bedwingen, van de zo gevaarlijke dien-

sten ten behoeve van de geallieerde oorlogvoering, kortom van alle takken van deze grootse openbaring van de Nederlandse volkskracht en van onze gehechtheid aan onze hoogste goederen. Op hun geloof, hun hoop en hun onverzettelijkheid moest het nieuwe vaderland verrijzen.

Behalve van de ondergrondse strijd gaven zij mij een beeld van het lijden en de smart die ons volk doorstond, van de wreedheid van de overheerser, waarvoor een mensenleven niet telde, van het wegmaaien van zovelen en van het vertrappen der geestelijke waarden.

Hoezeer heeft mij het toen nog betrekkelijk kort geleden ondervondene (in 1934) geholpen om mij in te leven in al die droefenis en al dat leed en die noden in al hun diepte te peilen.

De Engelandvaarders ontving ik of afzonderlijk of groepsgewijs, vaak het laatste. Deze groepen telden soms vijftien tot twintig personen. De ontmoetingen vonden meestal plaats op Stubbings, doch ook wel op Chester Square (ik kwam geregeld voor regeringsaangelegenheden naar Londen, minstens driemaal per week, en had dan ook daar gelegenheid nieuw-aangekomenen te spreken).

Meestentijds ontving ik de Engelandvaarders op het thee-uur. In Stubbings sprak ik dan niet alleen binnen met ze, maar wisselde ook al wandelend met hen van gedachten. De deuren van mijn huis gaven, zoals ik reeds zeide, onmiddellijk toegang tot een klein park met een grasveld. Hoeveel kilometer heb ik wel niet sprekend en lopend in kleine groepjes met hen afgelegd? Tot laat in de herfst en weer vroeg in het voorjaar werd er na de thee

gewandeld. Engelandvaarders, die bijzonder geleden hadden of berichten voor mij bij zich hadden, sprak ik daarna onder vier ogen.

De volgende ontmoeting met hen was dan bij de uitreiking van hun onderscheiding op onze ambassade. Velen zag ik ook daarna nog terug, bijvoorbeeld als zij zich opnieuw onderscheiden hadden. Was aanvankelijk het tijdsverloop tussen hun aankomst en de voordracht van lange duur, men is er later in geslaagd die tot ongeveer twee à drie weken terug te brengen.

Gedurende de oorlog ging het tot mij geleiden van personen uiteraard geheel anders dan in vreedstijd; het zou mij te ver voeren van deze verschillen een beeld te geven.

De regeling van mijn contacten met de Engelandvaarders verzocht ik de heer Van 't Sant op zich te nemen. Zoals ik reeds medeelde, was hij naar Engeland meegekomen om de aangelegenheden betreffende de zorg voor de veiligheid van mijn persoon te regelen. In de gegeven omstandigheden deden zich hierbij problemen voor, die niet altijd gemakkelijk op te lossen waren. Steeds moest hij bedacht zijn op pogingen van de vijand om mij onschadelijk te maken. Hij heeft zijn taak uitnemend vervuld. De heer Van 't Sant heeft gedurende de Londense jaren bewezen een open oog te hebben voor datgene, wat juist voor mij ten opzichte van Nederland belangrijk was.

Allen die aan het verzet hebben deelgenomen en degenen die hen na stonden zullen mij begrijpen, wanneer ik zeg, dat allen die overkwamen na hun aankomst nog veel moesten doormaken voor zij hun weg in het leven weer

konden vinden, dat er veel door hen zelf en door anderen moest worden gedaan voor zij zich boven wat zij geestelijk en lichamelijk hadden doorstaan, konden uitworstelen. De een had natuurlijk meer tijd nodig voor dit verwerken van de schokkende ervaringen dan de ander. Vooral was belangrijk voor hen, dat zij spoedig voor een bepaalde taak werden gezet, die hun volle aandacht en werkkraft vroeg. Met warm meeleven volgde ik hun wedervaren.

Groot was ons medeleven met onze marine, die op schier alle zeeën aan de krijgsverrichtingen heeft deelgenomen, en met onze koopvaardij, die zo'n belangrijke bijdrage geleverd heeft aan de oorlogvoering. Wie zal ooit ten volle kunnen doorgronden wat onze zeevarenden hebben gedaan en hoe groot de offers zijn, die door hen werden gebracht?

Miljoenen tonnen goederen die voor de oorlogvoering en de voedselvoorziening van belang waren, werden door Nederlandse schepen uit alle werelddelen naar Engeland en de andere bondgenoten overgebracht. Aanvankelijk vonden deze tochten plaats met slechts een enkel kanon aan boord en was men geheel alleen op zee, blootgesteld aan hevige bombardementen uit de lucht, aan de torpedo's van onderzeeboten en aan de mijnen in het vaarwater. Bij deze reizen werden in alle stilte heldendaden verricht, waarvan sommige nimmer tot ons zullen of kunnen doordringen.

In een latere periode doorkliefde men de zeeën in grote

konvooien die, met anti-luchtdoelgeschut bewapend, onder escorte voeren. Konvooien voeren ook naar Moermansk - en niet zelden in de barre winter - om krijgsvoorraden te brengen voor het Russische front, dat de eerste tijd aan hevige vijandelijke aanvallen blootstond.

Menig schip werd tot zinken gebracht en de bemanning dobberde dan soms lang rond in open boten in de koude van de Poolzee, niet zelden met halfbevoren lichamen. Ik heb ze gezien deze dappere mannen, in het hospitaal, met afgezette ledematen, hulpbehoevend voor het verdere leven, en dat waren er velen.

Ook gold ons medeleven onze onverschrokken vissers, die, de gevaren op zee moedig trotserend, tot op het laatst voor de - voor de oorlogseconomie zo belangrijke - aanvoer van vis hebben gezorgd.

Drong dit alles tot ons door, voor mij werd het daarna nog eens ambtelijk bevestigd door de rapporten, die de voordrachten tot het verlenen van onderscheidingen vergezelden. Deze gaven uitvoerig en getrouw de feiten weer. Bij de uitreiking van die onderscheidingen op onze ambassade werden de belangrijkste wapenfeiten van de gedecoreerden door mij met een enkel woord herdacht. Ik bewaar aan die uitreikingen een onvergetelijke herinnering.

Onder de gedecoreerden waren niet alleen mannen die zich bij de marine, de koopvaardij, de landmacht en de luchtmacht dapper gedragen hadden, maar ook Engelandvaarders, die voor hun gevaarvolle overtocht onderscheiden werden met het Kruis van Verdienste of, indien

zij onderweg deelgenomen hadden aan krijgsverrichtingen, het Bronzen Kruis ontvingen. Natuurlijk maakten vele Engelandvaarders op het tijdstip der uitreiking reeds deel uit van één der combattante groepen. Het kwam meermalen voor, dat een groep Engelandvaarders onderscheidingen ontving zonder dat er anderen bij waren. Ik sprak dan steeds een woord over de toestand in het vaderland.

Met dankbaarheid denk ik ook aan onze luchtmacht. Onze piloten, aanvankelijk niet talrijk - de ongelijke strijd in het luchtruim boven Nederland had velen van hen weggemaaid - verrichtten van de aanvang af uitnemende daden. De opleiding van de jonge aspiranten had zowel in Engeland als in Amerika plaats. Vele Engelandvaarders solliciteerden hiervoor. Na het behalen van hun brevet streden deze mannen dapper mee in het bondgenootschappelijk verband.

Wij leefden ook steeds mee met onze Irene-brigade, die onder bevel stond van Nederlandse officieren en ingedeeld was bij het leger van maarschalk Montgomery. Deze behoorde tot de strijdkrachten in Normandië en onderscheidde zich daar. Daarna streed zij op Nederlandse bodem voor onze vrijheid, schouder aan schouder met Franse, Poolse, Britse, Amerikaanse en Canadese eenheden.

In het midden van 1943 verplaatste het krijgstoneel zich van de Afrikaanse kusten aan de Middellandse Zee naar Sicilië en vandaar brachten de geallieerden de strijd

over op het Italiaanse vasteland. Mussolini werd ten val gebracht en de geallieerden drongen zegevierend door tot het hart van Italië.

Geleidelijk vulde Engeland zich als het ware met troepen. Dit gaf te denken. Verwachtte het toen nog een landing van de vijand, of was men een grote aanval aan het voorbereiden op gene zijde van het Kanaal? Het was niet dadelijk duidelijk wat de doelstelling van deze troepenconcentraties was. De vijand had valschermtroepen aan de kust gebracht. Later bleken deze bedoeld te zijn als een aanvulling op de troepen, die de bekende 'Westwall' moesten verdedigen. Het sprak vanzelf, dat de troepenbewegingen in Engeland felle bombardementen op dit land tengevolge hadden, met name op zijn vliegvelden en op Londen.

Het Britse legerbestuur had al lang op kleine schaal met de zogenaamde Commandotroepen landingsoefeningen doen houden. Het waren natuurlijk méér dan oefeningen, want zij geschiedden op vijandelijk terrein en op de meest verschillende kusten. De commando's bezetten enkele punten en handhaafden zich aldaar voor een korte tijd om daarna weer te embarkeren. Op deze wijze werden gegevens verzameld die hun nut zouden hebben op het grote ogenblik van de landing en het overbrengen van de strijd op het vasteland van West-Europa. Aan deze commando's werden bij de opleiding zware eisen gesteld; tijdens hun training werd wel het uiterste van hun krachten en met name van hun wilskracht en hun uithoudingsvermogen gevraagd. Ondanks alles wat zij lichamelijk hadden

doorgemaakt en wat hun moreel te doorstaan had gehad, meldden ook onze jongens zich voor deze opleiding aan.

De nabijheid van het industriestadje Slough waarvan de fabrieken de lucht verontreinigden, maakte de atmosfeer tot ver in de omgeving drukkend en zwaar. Dit ondervond ik dagelijks in Stubbings en langzamerhand begon ik naar betere lucht te verlangen. Bovendien zou ik graag een kleiner huis betrekken, dat meer op mijn leefwijze was berekend. Als reactie op al de overdadige, vaak ongezellige ruimte die ik vroeger om mij heen gehad had en *moest* hebben, ging en gaat mijn verlangen uit naar een kleine beknopte behuizing. Er werd naar iets geschikts gezocht en spoedig kon ik mij zelf gaan overtuigen dat een landhuisje bij South Mimms, een plaatsje aan een geheel andere buitenkant van Londen gelegen, geheel aan mijn wensen voldeed. Een heuvelachtig land met een heerlijk bos vlak achter het huis, waarin wij vrij konden wandelen en verfrissende hogere lucht! Het huis deed meer Nederlands aan, wat mij ook beviel.

Spoedig vond de verhuizing plaats, welke een ware verademing bracht. Aanvankelijk werd er niet in onze buurt gebombed. Dit veranderde echter spoedig. We konden toen de strijd boven de vliegvelden en de helle verlichting door lichtkogels en schijnwerpers zien. Tegen de avond hoorden en zagen we telkens het inslaan van de bommen.

Een zondagavond, het was 20 februari 1944, was er een zware inslag vlakbij, in het bos; gelijktijdig dreunde een

vliegtuig boven ons hoofd en bijna op hetzelfde ogenblik viel er met een nog zwaardere slag een volgende bom, nu slechts ander-halve meter van het huis. Eén marechaussee werd onmiddellijk gedood, een ander dodelijk gewond. Beiden stonden op wacht. De opperwachtmeester, die de wacht juist inspecteerde, liep een shock op.

De omstandigheid, dat bij het leggen van de fundering van het huis gewapend beton was gebruikt, bewaarde het huis voor instorten. Het gaf wat mee. Het huis werd nu enkele centimeters verzet ten opzichte van het fundament. Hierdoor ontstonden natuurlijk scheuren in de muren.

Mevrouw Verbrugge, die mij in Engeland gezelschap hield, en ik hadden onze kamers aan de andere zijde van het huis dan waar de inslag plaats had, dus kregen wij de minste schok en liep het huis aan onze kant de minste schade op. Er was geen twijfel mogelijk aan wat er gebeurd was. Ik voelde onder mijn voeten de sprong die het huis deed, een beweging als de deining op zee. Tegen de helling van mijn vloer haastte ik mij naar de deur, die gelukkig niet ontzet was omdat hij openstond. Met onbeschrijfelijke spanning wachtte ik op de volgende bom, die zeker het einde van ons aller leven zou betekenen. Nog hoorde ik het zware gedreun van het vliegtuig boven het huis. Ik herademde toen deze derde bom uitbleef.

Beneden hoorde ik wachtmeester Beerman angstig roepen: 'waar is de Koningin?' Tegelijk sloeg een vieze lucht van gas, rook en vlammen mij tegemoet. Ik antwoordde dadelijk: 'Hier ben ik, ik mankeer niets'.

De wacht binnen had met veel tegenwoordigheid van

geest onmiddellijk het begin van brand gedooft. Over een knibbelspel van treden, eenmaal de trap, werd ik door Beerman naar beneden geholpen ... Steeds stappend over stenen, gruis en hout bereikte ik de keuken, waar ik allen verspreid op de vloer vond liggen. Zij hadden een veel sterkere schok gehad dan ik. Mevrouw Verbrugge en ik werden onmiddellijk naar de schuilkelder in de tuin geleid. Men vreesde namelijk, dat het vliegtuig een tijdbom had neergeworpen, die ieder ogenblik kon ontploffen.

Naast onze marechaussee die met veel tegenwoordigheid van geest en flinkheid optrad, moet ik hier noemen de Engelse rechercheur, die Scotland Yard bij mij geplaatst had voor mijn bewaking van Engelse zijde. Deze heeft mij vele en goede diensten bewezen en bij het bombardement trof hij met voortvarendheid de maatregelen, die bij bombardementen waren voorgeschreven.

De politie van South Mimms stond ons, gezien de mogelijkheid dat er een tijdbom aanwezig was, slechts tien minuten toe om in het huis terug te keren en onze have in te pakken en verzocht ons daarna te vertrekken. Het was een vrij lange tocht naar Stubbings terug, die nacht. We moesten een grote boog maken om Londen, waar de bombardementen in volle gang waren en waar wij veel branden zagen. Bernhard en Van 't Sant wachtten ons op in Stubbings. Het was ongeveer twee uur 's nachts.

Enkele dagen later waren Bernhard en ik tegenwoordig bij de begrafenis van onze trouwe bewakers. Het was een diep droeve gang.

Ook in Stubbings vlogen de Duitsers nacht op nacht

over ons heen. Zij hadden het op hun weg naar Londen gemunt op het nabij ons gelegen vliegveld. Ik bracht als er luchtalarm was met alle huisgenoten de nachten door in de oude wijnkelder van Stubbings, waar het vrij veilig was. Het was een onrustige winter.

Ondanks de druk en de belevenissen bleef ik mijzelf en zo bleef ik ook verlangen eens kennis te maken met de Londense mist. Ik had al veel verhalen gehoord van wat deze vijand van de Londense samenleving deze tijdens de oorlog in de weg had gelegd, toen eindelijk het ogenblik kwam, dat ik zelf met hem kennis mocht maken. Ik was toen op Chester Square en ontving daar midden op de dag een Engelandvaarder. Wij zaten tegenover elkaar aan een grote ouderwetse tafel, terwijl op korte afstand naast mij degeen zat, die mijn gast had binnengeleid. Wij waren in druk gesprek, toen het ineens donker begon te worden en de figuur van de Engelandvaarder steeds vager werd om binnen enkele ogenblikken geheel te verdwijnen. Zoekend naar mijn buurman ontwaarde ik, dat ook deze aan het verdwijnen was, totdat er slechts een schim van hem overbleef. Naar mijn schatting duurde dit proces tien minuten. Daarna was weer iets van de Engelandvaarder te zien, een iets dat alras schim werd om daarna weer mijn bezoeker te worden. Tezelfdertijd keerde mijn buurman tot de werkelijkheid terug. Ook in de kamer was het weer licht geworden. Binnen twintig minuten was het weer helder in Londen en ik kon als gewoonlijk terugrijden naar Stubbings.

In navolging van het Engelse voorbeeld werd ook door ons een vrouwelijk hulpcorps opgericht en later de Marva waaraan niet alleen Nederlandse vrouwen en meisjes deelnamen, doch waarvoor ook uit Suriname en de Nederlandse Antillen zich deelneemsters aanmeldde om in Londen opgeleid te worden.

Het Vrouwelijke Hulp Corps werd ook bekwaamd voor die taken, die te verrichten zouden zijn bij de terugkeer over onze grenzen van hen die door de vijand waren meegevoerd. Ook ik volgde een van deze cursussen en ik nam deel aan een excursie die de klas maakte om te zien hoe het geleerde moest worden toegepast. Wij wisten toen nog niet, dat thuis uitgebreide voorbereidingen waren getroffen voor deze arbeid, waardoor de hulp van het V.H.C. slechts suppletie behoefde te zijn.

Een keer, toen wij bij de Koning en Koningin van Groot-Brittannië te gast waren - ik meen begin 1944 - deelde de Koning mij mee, dat hij mij in de Orde van de Kouseband had opgenomen en overhandigde hij mij de versierselen van die Orde. In mijn dankwoord zei ik deze verlening uitsluitend te willen zien als een teken van 's Konings waardering en van die van het Britse volk voor de weerstand door Nederland geboden en voor zijn onbreekbaar verzet en dat ik mij om die reden in mijn opneming in de hoogste Britse Orde verheugde. De Koning bevestigde zijnerzijds uitdrukkelijk deze interpretatie, die door mij aan deze gebeurtenis werd gegeven.

Het was boeiend voor mij om gedurende de oorlogsjaren het Britse parlementaire stelsel van nabij te zien werken. De bestudering ervan in het land zelf, waar het uit het volk is voortgekomen, was zeer de moeite waard.

Vermeldenswaard uit de Londense periode is voorts nog, dat in die tijd door de Nederlandse regering, te zamen met die van België en Luxemburg, de grondslagen werden gelegd voor een hechte samenwerking der drie landen na de oorlog, voor de zogenaamde Benelux.

Ook mij bereikte natuurlijk het bericht, dat Hitler, nadat hij had ingezien, dat het hem onmogelijk was ons volk te winnen, overwoog het maar in zijn geheel van zijn vaderlandse bodem weg te voeren, hetgeen neer zou zijn gekomen op wat hij 'liquidatie' noemde, en onze gewesten te bevolken met hem toegewijde lieden.

Ik voor mij weigerde aan te nemen, dat dit vreselijke ooit werkelijkheid zou worden. Natuurlijk twijfelde ik geen ogenblik of Hitler tot zoiets in staat zou zijn, maar ik geloofde rotsvast, dat God Nederland zou doen herrijzen. Toen ik dit bericht vernam, wist ik nog niet, dat een en ander zo aan een zijden draadje gehangen had.

Alvorens ik begin aan de beschrijving van de gebeurtenissen die aan onze bevrijding onmiddellijk voorafgingen, wil ik nog even terugkomen op de Engelandvaarders en de berichtgeving die ons uit het vaderland bereikte. Natuurlijk kwamen er binnen het lange tijdsverloop van de bezetting veranderingen in de samenstelling van de groe-

pen, die overkwamen. De kringen waaruit zij voortkwamen waren niet steeds dezelfde, hun doelstelling was niet steeds gelijk en de wegen waarlangs zij gekomen waren en de tijdsduur van hun zwerftocht naar ons toe verschilden. Zij hadden uiteenlopende lotgevallen achter de rug en de indrukken die zij uit Nederland meebrachten, waren verschillend.

In de latere tijd verschenen groepen, die zich bekwamen wilden om eenmaal Indië te bevrijden, of wel zich wilden laten opleiden voor gezagsdragers onder Van Mook als deze ons bestuur aldaar weer zou vestigen. Velen poogden rechtstreeks over zee naar Engeland te komen, anderen kozen de weg door België en Frankrijk naar Spanje met al zijn gevaren, om vanuit Portugal al dan niet langs een omweg per schip naar Engeland te gaan. Minder gevaren leverde de noordelijke weg over Zweden, maar het duurde dan veel langer voor men in Londen was. Tot Zweden ging het doorgaans goed, doch daar duurde het soms jaren eer zij vergunning tot vertrek en gelegenheid voor de overtocht naar Engeland kregen. In Zweden was een opeenhoping van Engelandvaarders en de oorlog liep bijna ten einde eer deze talrijke groep overkwam. Ik heb deze personen in Netherlands House ontvangen, omdat de ruimte van Stubbings ten enenmale ontoereikend was.

Helaas konden zij mij niet veel nieuws vertellen. Zij waren zo lang geleden vertrokken, dat de omstandigheden thuis zich sindsdien aanzienlijk gewijzigd hadden. Toen deze groepen binnen waren, was het vrijwel uit met de aankomst van Engelandvaarders. Niemand denke ech-

ter, dat wij niet volledig op de hoogte waren van hetgeen zich in Nederland afspeelde. De langs geheime weg verkregen inlichtingen waren zó uitvoerig en veelzijdig, dat ik mij allengs een duidelijk beeld kon vormen van de toestand. Alleen bleef ik het als een bezwaar voelen, dat ik alles niet ter plaatse zelf beleefd had.

Nog altijd tastten wij in het duister omtrent het tijdstip onzer bevrijding, ondanks de vele hoopgevende gebeurtenissen. In de lente van 1944 zat de lucht als het ware vol beloften. Mijn lang gekoesterd plan om als het weer goed vliegweer zou zijn Juliana te bezoeken, dorst ik niet uitvoeren. Tegen het gáán kon weliswaar geen bezwaar bestaan, doch het terugkomen op een tijdstip kort vóór een groot militair offensief zou eventueel bij de vijand slapende honden hebben kunnen wakker maken. Ik zag dus van dit voornemen af. Hoe lang zou deze keer de scheiding wel duren?

Teneinde bij het in zicht komen van de bevrijding zo fit mogelijk te zijn, vatte ik mijn oude voornemen weer op om naar hogere en zuiverder lucht te verhuizen.

Het werd het landhuisje 'Laneswood' in Mortimer bij Reading; in vele opzichten naar mijn smaak. 'Laneswood' was wat verder van Londen. Deze afstand legde ik voor een groot deel langs kronkelende binnenwegen af door een mooie, parkachtige omgeving. De weg leidde langs Ascot en Windsor, langs de Theems en het eiland in deze rivier, waar een gedenksteen herinnert aan de ondertekening van

de Magna Charta, en pas kort voor Londen kwam ik op de hoofdweg, hetgeen ook een voordeel was gezien de vele bombardementen van die weg.

Als bijzonderheid blijve niet onvermeld, dat 'Laneswood' slechts op twintig à dertig minuten gaans lag van een Amerikaans vliegveld, waar schier onophoudelijk oefeningen gehouden werden en dat ik daar de voldoening smaakte iedere nacht grote luchtvlotten, die op weg naar Duitsland waren, over ons heen te zien en te horen komen.

Ik stelde mij voor, dat mijn verblijf aldaar slechts enkele maanden zou duren. Hoe weinig vermoedde ik toen, dat het meer dan een jaar zou worden eer ik in het vaderland kon terugkeren; dat ik daar een winter en het daarop volgende voorjaar zou beleven!

Op 9 mei 1944 zeide ik in een radiorede:

'Vurig wens ik mijn bescheiden aandeel bij te dragen tot datgene waartoe wij ons allen tot het uiterste moeten blijven inspannen: namelijk tot verwezenlijking van het visioen, dat hun voor ogen stond, die hun leven gaven voor U en voor een beter vaderland. Alleen zó eren wij ten volle de nagedachtenis van onze gevallen helden en heldinnen en martelaren.

Maar wij willen daarbij niet vergeten die duizenden en duizenden mannen en vrouwen in ons midden, die de arbeid van hen die heengingen hebben voortgezet, die hun

bereidheid getoond hebben of nog tonen om voor de goede zaak alles te wagen: 'hun trouw aan het vaderland en naastenliefde heeft hen allen in de schoonste zin des woords tot edelen gemaakt', zoals Uw ondergrondse pers het zo kernachtig uitdrukte.

Zodra ik weer in Uw midden ben zullen plannen worden gemaakt om hen, die deze grote taak hebben overgenomen, te eren.

Ik vertrouw, dat allen, die niet in de eerste lijn van het gevaar staan, doch onmiddellijk kunnen helpen, zich bewust zijn van de kracht, die daarbij ook van hen kan uitgaan, en van de plicht, die zij in dit opzicht tegenover het vaderland hebben.

Thans wil ik een enkel woord spreken tot de vrouwen en moeders onder U. Ik ken Uw onovertroffen moed en volharding, alle beproevingen te dragen en alle offers te brengen, ook de allerswaarste: het afstaan van hen, die U het liefste zijn, gesterkt door datzelfde visioen, dat velen van hen in de dood medenamen.

Steeds tot steun van Uw gezin, steeds de stille kracht achter alles, en dit in het verborgen en zonder enige ophef.

Als eenmaal alles wat gij deedt en geduld en doorstaan hebt, bekend zal worden en de geschiedenis van deze verschrikkelijke tijd te boek gesteld zal zijn, dan eerst zal ten volle blijken de grootte van Uw aandeel in de overwinning en zal dit een van de schoonste, aan diep menselijk gevoel rijkste bladzijden van dit tijdperk beslaan.'

aant.

Na weken van grote spanning - welke dag zou 'D-day' zijn? - kwam eindelijk het bericht van de landing in Normandië, na enige tijd gevolgd door de tijdingen van de successen en het oprukken van de legermacht. Veel van onze jongens streden mee, zowel in de lucht als te land en ter zee. Reeds begin september hadden de geallieerden onze grens bereikt.

Juliana, die nauwkeurig op de hoogte was van de ont-

wikkeling, kreeg toen van ons het verzoek onmiddellijk over te komen, teneinde op het tijdstip der bevrijding present te zijn. Zij kwam per vliegtuig op 9 september.

In die dagen vond op Stubbings een uitreiking van onderscheidingen plaats; Londen was daar minder geschikt voor, nu daar voortdurend VI's neerkwamen.

Ik begon te spreken over de verblijdende berichten, die op spoedige bevrijding wezen, de berichten waarvan een ieder vervuld was, en ging eerst daarna over tot de uitreiking. Met het detachement marechaussee hielden wij vlaggenparade en bij gebrek aan een militaire kapel *zongen* wij het Wilhelmus. Gerbrandy had zich immers zo hoopvol uitgelaten en *die* moest het weten.

Wij waren in de herfst van 1943 met het opstellen van onze plannen voor de tijd van de bevrijding een stuk gevorderd, toen de geallieerden ons in kennis stelden van de maatregelen die zij nodig achtten, als hun actie zover gevorderd zou zijn, dat zij de Duitsers uit Nederland verdreven hadden en Nederland door hen bezet was in afwachting van de ineenstorting van de vijand.

Teneinde deze bezetting, met haar onvermijdelijke maatregelen, voor de bevolking zo min mogelijk tot een druk te doen worden, deden zij het door ons zeer gewaardeerde voorstel, dat onze regering een Nederlandse instantie in het leven zou roepen die de schakel zou zijn tussen hun bevelvoering en de bevolking en die de civiele taak van de bezettingsoverheid zou overnemen. Aangezien de oorlogstoestand dan nog niet geëindigd zou zijn,

moest deze een militair karakter hebben. Op grond van dezelfde overweging die het voorstel had ingegeven, werd het door ons aanvaard. De instantie kreeg de naam: het Militair Gezag.

Deze overeenkomst met de geallieerden wierp enerzijds alle getroffen voorbereidingen omver, doch bracht anderzijds zekerheid in onze plannen. Kolonel Kruls werd belast met de voorbereiding van het Militair Gezag, waarvan hij later chef-staf zou worden. Hij en zijn staf begonnen aanstonds hun werkzaamheden.

Aanvankelijk begrepen slechts weinigen, ook in Londen, iets van de nieuwe opzet. Dit veranderde, toen men het apparaat zag groeien. Toen werd men ook gewaar, dat in actie komen van dit apparaat afstand van eigen machtsbevoegdheden zou meebrengen, iets waar sommigen bepaald niet van gediend waren. Toen de bevrijding van het Zuiden voor de deur stond, ging het gehele apparaat over naar Brussel. Vandaar trok het met de bevrijders Nederland binnen en trad in functie.

Naarmate de geallieerde legers onze grenzen naderden, werden wij steeds meer en uitvoeriger ingelicht omtrent de plannen van het verzet om hulp in allerlei vorm te verlenen aan de geallieerde strijdkrachten bij de bevrijding van het vaderland. Met belangstelling en waardering namen het kabinet en ik kennis van de daarvoor ontworpen organisatie en wij overwogen hoe de inschakeling van onze verzetsstrijders in de geallieerde gelederen zou moeten geschieden.

Juist op het goede moment kreeg ik toen een courantenbericht uit de Engelse pers onder ogen, dat de Maquis was opgenomen in de bondgenootschappelijke strijdkrachten. De Maquis heetten oorspronkelijk de Franse verzetsstrijders, die zich in de loop der jaren hadden samengetrokken in de bergen; later werd dit de naam van het gehele Franse gewapende verzet. Zij kregen bij hun inlijving bij de geallieerde legers de status van combattanten en een eigen bevelhebber, generaal Koenig.

Op hetzelfde ogenblik begreep ik, dat iets dergelijks voor onze Binnenlandse Strijdkrachten tot stand moest komen. Onmiddellijk nam ik de telefoon op en vestigde de aandacht van de heer Gerbrandy, die minister van Algemene Oorlogvoering was, op dit bericht en vroeg hem of een soortgelijk initiatief onzerzijds niet wenselijk ware. Hij deelde mijn mening en wendde zich hierop tot het geallieerd opperbevel. In hetzelfde gesprek vroeg ik de heer Gerbrandy of het niet wenselijk ware mijn schoonzoon met het bevel over de B.S. te belasten. Hij stemde hier volledig mee in.

Niet licht zal ik dat ogenblik vergeten, toen ik de telefoon greep, teneinde Bernhard te polsen en ik onmiddellijk zijn verraste en geestdriftige instemming verkreeg.

Van het geallieerd opperbevel, waarvan uiteraard het initiatief moest uitgaan, kregen wij onverwijlde, volledige medewerking. Binnen enkele dagen was alles voor elkaar. Het was een grote dag voor ons in Londen, toen wij vernamen dat alles zijn beslag had gekregen. Onze jongens zouden nu niet meer door de Duitsers als francs-ti-

reurs mogen worden neergeschoten. Nu was de vijand verplicht ze als krijgsgevangenen te behandelen indien zij in zijn handen vielen; nu konden ze aanspraak doen gelden op alle voorrechten die de status van combattant hun verleende.

Generaal Eisenhower benoemde mijn schoonzoon tot bevelhebber van onze strijdkrachten, waar het immers troepen onder zijn bevelen betrof. Voorzover dit een Nederlandse aangelegenheid was, kreeg hij een benoeming van mij per K.B. Beide benoemingen volgden onmiddellijk op de inlijving van de B.S. bij de geallieerde strijdkrachten.

Nu had Bernhard eindelijk zijn bestemming bereikt. Hij had de mooie, eervolle opdracht gekregen, het bevel voerende over onze jongens, schouder aan schouder met hen en onze bondgenoten de vaderlandse bodem te bevrijden.

Enkele dagen later kregen wij van de B.S. een verheugd antwoord op de hen gezonden mededeling van deze benoeming.

Intens leefde ik vanuit de verte van uur tot uur mee met de ontwikkeling van de toestand; niets mocht mij ontgaan. Van alle berichten, onverschillig vanwaar zij kwamen en hoe zij overgebracht werden, moest ik kennis nemen. De radio stond tot laat in de avond aan en de wachtmeester die de dienst in huis had, moest mij onmiddellijk melden wat hij vernam. Tot zijn taak behoorde tevens het bijhouden van de kaart om mij aan de hand daarvan

de gemaakte vorderingen van het leger te wijzen. Uiteraard moest ik niet alleen de berichten over het front horen, doch ook de eventuele orders van het geallieerd opperbevel, die nu gericht konden zijn tot onze B.S. of althans ook betrekking konden hebben op hen.

Maastricht werd als eerste stad bevrijd. Deze tijding kwam binnen, terwijl ik juist zat te confereren met een Engelandvaarder uit Limburg! Onbeschrijfelijke vreugde! Bernhard begaf er zich onmiddellijk heen.

aant.

Al spoedig waren de geallieerde troepen zover opgerukt, dat het hoofdkwartier van onze strijdkrachten op Nederlandse bodem kon worden gevestigd. Na korte tijd kwam het op Anneville, vlak bij Breda. Alle pas bevrijde plaatsen en streken werden door mijn schoonzoon bezocht.

Op een zondag in september zagen Juliana en ik op onze wandeling een uniek gezicht: de grote Amerikaanse luchtvloot die ten dele opgestegen was van het vliegveld vlak bij ons huis, koerste met zijn luchttransporten en valschermtroepen boven onze hoofden naar het vaderland. De Engelse transportvloot met de Airbornes, die gelijktijdig van andere bases opsteeg, konden wij helaas niet zien. Zij bracht de eenheden, die bij Wolfheze zouden landen en die daarna zo heldhaftig zouden strijden bij Arnhem.

Thuis was inmiddels de 'Dolle Dinsdag' geweest. Hoe groot was de teleurstelling die daarop volgde en hoeveel leed en ontbering kreeg het Noorden van ons land nu nog te doorstaan. Steeds zwaarder werd de last van zorgen, steeds verontrustender werden de berichten en dan dat vreselijke benauwende vooruitzicht, dat het steeds erger zou worden.

De B.S. in het Zuiden kreeg opdracht belangrijke punten te bezetten en soms hele stroken te bewaken, terwijl het geallieerde leger oprukte. De Binnenlandse Strijdkrachten bleven de gehele winter van 1944/45 en gedurende het vroege voorjaar op hun verantwoordelijke posten. Ondanks steeds herhaalde pogingen van Bernhard

deze mannen behoorlijk te doen uitrusten, bleven de uitrustingsstukken lange tijd uit vanwege het gebrek hieraan bij de geallieerde legerleiding. Zo moesten zij in de barre koude hun dienst in hun eigen schamele kleding verrichten. De vijand spaarde ze niet en menig een van hen viel op zijn post langs onze dijken en rivieren.

In september en oktober kwam de geallieerde bezetting van Zeeuws-Vlaanderen, die gevolgd werd door de tragische inundatie van Walcheren, die de bevrijding van de Zeeuwse eilanden inleidde. In Zeeuws-Vlaanderen namen ook vrouwen als combattant deel aan de strijd. Enkele Zeeuwse strijders en strijdsters kwamen maanden later naar Londen en gaven Juliana en mij toen, nog steeds diep onder de indruk van het doorstane, een levendig beeld van hun lotgevallen en die der bevolking.

In de herfst richtte ik een uitnodiging tot de hoofdleiders van het nationale verzet in het Noorden om mij enkele personen te zenden die representatief zouden zijn voor de gehele verzetsbeweging. Dit om mij te komen voorlichten omtrent hun werkzaamheden, de geestesgesteldheid der bevolking en de algemene toestand van geheel Nederland. Aan die uitnodiging kon niet worden voldaan vanwege de onmisbaarheid van deze personen op hun post.

Waar dit plan niet kon doorgaan, gevoelde ik des te meer behoefte aan een ontmoeting en gedachtenwisseling met een representatieve groep uit het bevrijde gebied, dat immers ook zo sterk zijn noden en problemen had. Een

vooraanstaande figuur in elk der drie provincies werd uitgenodigd personen, zoveel mogelijk uit alle kringen, aan te wijzen uit het gewest zijner inwoning en met deze naar Stubbings over te komen. Het was de bedoeling dat deze groepen mij gelijktijdig zouden bezoeken. Het was Bernhards taak deze reis voor te bereiden en alle moeilijkheden te overwinnen, die de oorlogstoestand voor deze overkomst meebracht. Dat vroeg niet minder dan twee maanden tijds.

Door de goede zorgen van Bernhard kwamen intussen reeds personen uit het vrije gebied over naar Engeland om mij in te lichten. Hen stelde ik vele vragen ter aanvulling van mijn dank zij de Engelandvaarders en de inlichtingendienst verkregen kennis. Onder hen waren beoefenaars van verschillende beroepen en uiteraard veel verzetslieden.

Overall waar de bezetter verdreven was, was schier aan alles nijpend gebrek en moest het leven dat geheel ontwricht was weer op gang komen. Het Zuiden was één en al verwoesting, daar het zowel krijgstoneel als operatiegebied was geweest en ten dele door de bevolking ontruimd. De Duitsers hadden onder andere Roermond en omgeving doen evacueren naar Friesland. Met de bisschop aan het hoofd toog de bevolking hals over kop daarheen; de Limburgers vonden er niet alleen een gul onthaal, doch er ontstonden ook ware vriendschapsbanden tussen hen en de Friezen. Er waren ook veel Limburgse evacués in Groningen en Drente.

De bevoorrading van een oprukkend leger is altijd een moeilijk probleem voor de legerleiding, vooral als dat le-

ger daarbij nog strijd voert. Het vereist een uitgestrekt wegennet, bij voorkeur naast dat van de oprukkende troepen. Men behoeft Brabant en Limburg slechts te kennen om te weten met welke ontzaglijke moeilijkheden de legerleiding in dezen te kampen had.

Hoe begrijpelijk uitblijven van help ook was, voor de burgerbevolking van dit operatieterrein was het zwaar zolang te moeten wachten. Vooral de jonge kinderen leden hieronder. Wij deden vanuit Engeland ons uiterste best zendingen er heen te krijgen, doch ook deze ondervonden ter plaatse de bezwaren van de oorlogvoering.

Met uiterste krachtsinspanning en in aanhoudend levensgevaar waagden de line-crossers uit het nog niet bevrijde Noorden de tocht naar het hoofdkwartier der B.S., teneinde het contact tussen de B.S. en het verzet boven onze rivieren en de B.S. bezuiden onze stromen tot stand te brengen en te onderhouden. En tevens om de samenwerking met het geallieerd bevel voor te bereiden en de opdrachten, die onze strijders uit het Noorden zouden hebben uit te voeren, in ontvangst te nemen.

Tot de line-crossers behoorden ook leiders van knokploegen. Zij allen wachtten met ontembaar ongeduld het grote ogenblik af en waren bijna niet af te brengen van vurig handelen. Het kostte het hoofdkwartier van de B.S. vaak moeite ze te overtuigen, dat wachten nog geboden was.

Het gelegde contact met het Noorden omvatte het *gehele* verzet. Bernhard zond verscheidene line-crossers naar mij door, zowel strijders als leden van het burgerlijk

verzet. Zij lichtten mij en mijn ministers in Londen voor. Het waren personen die aan de top van de verzetsbeweging hadden meegewerkt en daar nu gemist konden worden. Uit de gesprekken met hen bleek mij, hoe juist de berichtgeving uit het vaderland in de Londense tijd was geweest en nog was. Nu kon ik vragen stellen, waardoor het geheel voor mij een schilderij werd, dat ‘af’ was, ook in politiek opzicht, en tot het laatste toe bijgewerkt.

Het beeld, dat zij mij gaven van de noodtoestand thuis op stoffelijk gebied, was verschrikkelijk. Aan schier alles was gebrek: aan voedsel, aan brandstof, aan kleding, aan dekking, aan zeep, aan licht. Hongersnood stond voor de deur of werd reeds geleden. Op dat ogenblik stonden wij daar machteloos tegenover.

Dat was, behoef ik het nog te zeggen, een ontzettend leed voor ons. Maar die machteloosheid betekende niet, dat er voor ons geen taak was. Wij rekenden het ons een gebiedende plicht het in Europa en overzee de mensen in te scherpen, dat het Nederlandse volk in de hoogste nood verkeerde, en voorts moesten tengevolge van de door ons niet voorziene ontwikkeling de gemaakte plannen voor de hulpverlening, als de ure der bevrijding geslagen had, nu herzien worden. Er moesten overeenkomsten getroffen worden, er moest met SHAEF in Brussel worden overlegd. Gerbrandy, de diensten voor bevoorrading, Bernhard die als bevelhebber en als mens invloed had, zij allen en menigeen met hen waren actief. Juliana en ik hingen in Laneswood voortdurend aan de telefoon, teneinde tot spoed aan te manen. Juliana spande zich hierbij bij-

zonder er voor in, dat voorzieningen werden getroffen ten behoeve van de jonge kinderen, die dreigden om te komen door het gebrek aan schier al wat zij voor hun bestaan niet konden missen.

Ons aller werkzaamheid had ten gevolge, dat bij menigeen het besef doordrong, hoe hoog de nood geklommen was. Een der gelukkige resultaten was, dat het hongerende volk Zweedse broden kreeg. Wij denken hieraan nog steeds met dankbaarheid.

Juliana trok er herhaaldelijk op uit om gewonden te bezoeken, zowel in Londen en omgeving als verderop, tot in de uithoeken van het Verenigd Koninkrijk. Zij

aant.

bleef dan soms enkele etmalen weg. Bij deze bezoeken maakte zij ter plaatse studie van de nieuwste genezingsmethoden voor oorlogsslachtoffers. Zij bracht voorts nog tal van andere bezoeken aan Nederlanders en had dan bijzondere aandacht voor de kinderen.

Ook ik zocht vaak gewonden op, maar mij was het helaas niet mogelijk mij ver van Londen te verwijderen. Ik overtuigde mij dan van de goede zorgen, die de medici en de verpleegsters aan onze gewonden besteedden.

Op 28 november 1944 zeide ik in een radiorede:

‘Landgenoten,

Ik wil een enkel woord tot U richten in deze bange tijd, waarin wij wachten op de bevrijding van ons gehele land, een tijd waarin de nood zo hoog gestegen is en de vernielingen en verwoestingen afmetingen hebben aangenomen als geen van ons zich ooit heeft kunnen voorstellen.

In de eerste plaats een woord tot U, die nog zucht onder de hiel van de onderdrukker en in het bijzonder tot onze spoorwegmannen, die met ware zelfopoffering en met terzijdestelling van alle gedachten aan persoonlijke belangen of aan eigen veiligheid en die hunner gezinnen prachtig hun vaderlandse plicht hebben gedaan en nog doen. Gij hebt een voorbeeld gesteld van eensgezind volhouden, zoals wij dit gezien hebben bij onze helden van het verzet en nog iedere dag zien, een volhouden dat een steun is en zal blijven voor ons gehele volk in deze donkere

tijd, die de uiterste inspanning vraagt van zijn saamhorigheid en nauwe onderlinge samenwerking.

Landgenoten in het bezette vaderland, Gij weet hoe groot vertrouwen ik in de weerstand van ons gehele volk stel. Werkt allen eensgezind samen gelijk tot nu toe. Steunt elkander en blijft elkander helpen. Uw grote ontberingen zijn ons bekend, voor U wordt alles in het werk gesteld voor spoedige aanvoer na Uw bevrijding van voedsel en verdere benodigdheden. Wij beschikken over voorraden, doch de moeilijkheid is deze voorraden bij U te brengen na de verwoesting en versperring van vrijwel alle middelen van verkeer in West-Europa en de moedwillige vernielingen en het wegslepen van materieel in ons land door de vijand en de eisen van de oorlogvoering. Het is onze vurige hoop al deze moeilijkheden te kunnen overwinnen ...'

Temidden van deze nood werd het Kerstmis. Juliana en ik waren alleen in Laneswood, zonder Bernhard, die slechts sporadisch en dan slechts voor halve dagen, gemist kon worden op zijn hoofdkwartier, en ook zonder de kinderen, die in Ottawa hun moeder moesten missen. Doch veel zwaarder dan dit alles woog de beklemming over de tragische toestand boven onze rivieren en de stilstand in de veldtocht in het Zuiden. Het was in die dagen en ook in de maanden hierna, dat ik 's morgens ontwakend mij afvroeg: 'Hoe kom ik deze nieuwe dag door?' 'Welke ontstellende berichten, natuurlijk nog erger dan die van de vorige dag, zullen mij wel vandaag bereiken?' 'Waar-

toe weer zo'n vreselijke dag!' En toch - ik wist het, ik moest volhouden tot het bittere einde.

De berichten van thuis werden steeds beklemmender. De vijand werd in het zicht van de nederlaag wreder dan ooit. Het ene executiepeloton na het andere trad aan, gemene moord na gemene moord werd bedreven, de volle gevangenissen werden overvol. Een droevig dieptepunt was de terreur in Putten, waar de bezetter als brandstichter en mensenrover verscheen en dat door zijn misdadig optreden tot een weduwendorp werd.

En daarnaast was er dan dat andere zwaard, de honger; een zwaard, dat steeds erger zou toeslaan. Voor ons geestesoog verschenen de hongertochten, die karavanen van hongerlijdenden, die om iets te bemachtigen voor hun gezinnen het land introkken.

Een onbeschrijflijke jammer was het deel van Nederland geworden, een jammer die wel het aangrijpendst aan de dag trad, toen in de Zuiderkerk te Amsterdam de doden opgestapeld werden, die de overlevenden niet meer konden begraven.

Welk een onbeschrijflijk droevige Kerstmis daarginds. Wij zaten samen om een heel klein boompje met slechts een enkele kaars en zagen dit alles van thuis in onze geest. Heel ons hart en denken waren ervan vervuld.

In mijn radiorede op Eerste Kerstdag zeide ik onder meer:

..... ‘De Kerstboodschap is geen schrijnende tegenstelling tot onze huidige toestand en het nameloos leed, dat wij verduren; zij is er juist *om* dat leed, de onpeilbare, troostende liefde van Christus. En waar alles ons dreigt te ontzinken en te vergaan, is zij het enige vaste, dat boven de afgrond oprijst. Door haar kunnen wij een moedig en overtuigd ‘neen’ toeroepen aan het machtsbedrog van die afgrond, die ons met vernietiging bedreigt, steunend op het hoge ‘ja’ van God, ten opzichte van het leven, dat ons in die boodschap tegenklinkt; zij bevestigt ons het eeuwig en onwankelbaar bestaan van het ‘leven’ en van ‘het licht der mensen’, gelijk Johannes dit in zijn Evangelie zo kernachtig zegt. De komst van dat leven, van dat licht in deze wereld, zij betekent de vervulling van de belofte van Gods vernieuwing van de mens. In Bethlehem, daar komen wij allen te zamen. Daar worden wij ons bewust van die liefde, die ons allen omvat en ons allen samenbindt, en van onze liefde tot de medemens. Daar leren wij begrijpen wat roeping is bij ons werk, bij ons gemeenschappelijk arbeiden aan één groot doel. Daar zien wij, helderder dan waar ook, de noodzaak het welslagen van die arbeid en het bereiken van dat doel boven alles te stellen.

Kerstmis is het feest der beloften; ook van de belofte aan ons van een betere toekomst, waarvan wij hopen en mogen verwachten, dat zij spoedig zal aanbreken. Die toekomst zal voor een belangrijk deel gegrondvest zijn op ons aller nauwe samenwerking in de geest als hier om-

schreven. Niets kan ons daarop beter voorbereiden dan de kerstgedachte.

Het zoude aan wijding te kort schieten zijn, om hier, voor de radio, te besluiten met een gebed en toch, waar wij nergens anders aan kunnen denken dan aan het nameloos lijden, dat ons volk getroffen heeft, gaan onze gedachten vaak ongemerkt daarin over. God alleen weet hoeveel handen zich daartoe vouwen, zeker oneindig veel meer dan wij kunnen vermoeden. Ik voel mij in de geest verenigd met u, gedenkend de ontvoerde mannen en allen die zuchten in gevangenis en martelkamp, alle moeders en kinderen en alle anderen, die honger en koude lijden, alle zwakken en zieken, onze opofferende helden van het verzet, onze strijdkrachten te land, ter zee en in de lucht, onze koopvaarders en vissers en onze zo zwaar beproefde rijksgenoten in groter Nederland onder de keerkringen. Moge Gods zegen met u allen zijn, waar gij u ook bevindt.'

Juliana bleef tot in januari bij mij. Toen vertrok zij naar de Verenigde Staten om namens mij President Roosevelt in te lichten over de schier hopeloze toestand van onze bevolking in het nog bezette gebied. Vervolgens keerde zij naar de kinderen terug, om begin april de reis naar Engeland weer te aanvaarden teneinde de bevrijding van het Noorden mee te maken.

Er vielen die tijd vele V2's op Londen, bij ons steeds op een afstand, het meest nabij was vijf tot zeven mijl, maar

aant.

ook dan dreunde ons huis en hoorden wij een harde kla.

In de loop van januari 1945 ontving ik een ontslagaanvraag van het kabinet. Ik behoef wel niet te zeggen, dat de oplossing voor de ontstane crisis, ook wegens het gebrek aan voldoende ministeriabele figuren in het buitenland, niet gemakkelijk te vinden was en tijd vroeg.

Het nu demissionaire ministerie was in zekere zin terug te voeren tot de kabinetsformatie van 1939 en, ondanks de wisseling van premier en enkele ministers, was het gedurende de oorlogsjaren in zijn samenstelling, streven en program goeddeels onveranderd gebleven. Die lange levensduur was natuurlijk niet bevorderlijk voor de kracht

van en de homogeniteit in dit kabinet. Daarbij kwam de overstelpende veelheid van steeds wisselende en steeds ingewikkelder wordende problemen, waarvoor het geplaatst werd. Ik denk hier in het bijzonder aan de vraagstukken die zich na de bevrijding in het Zuiden des lands voordeden en die vroegen om praktische en spoedige afdoening, een afdoening die uiteraard geheel aangepast moest zijn aan de tijdens de bezetting ontstane geestesgesteldheid. Want hoezeer men zich wilde onthouden van beslissingen die haar invloed op de toekomst zouden hebben, soms was het onmogelijk niet in te grijpen.

In aanmerking genomen de ontwikkelingsgang van de bevolking in de bezettingsjaren, konden die vraagstukken alleen tot bevrediging der bevolking opgelost worden door volledig georiënteerden, die deze ontwikkeling en het gebeuren tijdens de bezetting persoonlijk van nabij hadden meegemaakt. Het leek de aangewezen weg de ontstane crisis op te lossen door opdracht te geven tot formatie van een tijdelijk kabinet, dat in functie zou blijven tot de bevrijding van geheel Nederland een feit was geworden. Dit tijdelijk kabinet zou dan weder onder de leiding van Gerbrandy moeten staan en moeten zijn samengesteld uit personen uit de zuidelijke provincies en enkele ministers uit het aftredende kabinet.

Steeds wachtte ik nog op een bericht van Bernhard, dat de reis van de groep uit de drie zuidelijke provincies voor elkaar was en welke datum de groep in Londen zou aankomen. Eindelijk bereikte mij de blijde mare, dat alles in

orde was. Intussen lag toen nog steeds voor mij de ontslagaanvraag van het kabinet, zonder dat een oplossing was bereikt. Hoe belangrijk was juist *toen* het mij wachtende bezoek, omdat dit zowel aan mij als aan Gerbrandy een beeld kon geven hoe alles in die provincies lag, waardoor met kennis van zaken naar de bewuste oplossing kon worden gezocht en omdat, indien ministeriabele figuren in de groep aanwezig waren, Gerbrandy deze aanstonds kon polsen. Gelukkig bleek dit het geval te zijn. Daargelaten deze bijkomstige betekenis van dit bezoek, was de voorlichting van deze groep op zichzelf van groot belang voor mij.

Het gezelschap, waarvan de meesten op Stubbings logeerden, waar ik mij ook die dagen gevestigd had, bracht er een lang weekend door. We aten allen te zamen en hadden ruimschoots gelegenheid tot gesprekken, groepsgewijs of onder vier ogen.

Ook op Stubbings was het behelpen, zowel wat de plaatsruimte betrof als met de maaltijden, want in Engeland was het krap aan met het voedsel. Gelukkig echter voor de gasten kregen zij meer voorgezet dan ze thuis gewend waren. Een van deze dagen hadden zij in Londen een langduring noenmaal met Gerbrandy, die zij volledig inlichtten.

Op 24 februari 1945 richtte ik mij op de gebruikelijke wijze tot het Nederlandse volk met de volgende woorden:

‘Laat ik beginnen met U voor te lezen een velen Uwer bekend gedicht, omdat daarin zo juist wordt weergegeven wat in ons allen leeft:

*Maar als ik leven mag tot de bevrijding
En juichen op het overwinningsfeest,
God, doe mij dan dit weten: wat voorbijging
Aan nood en leed is niets vergeefs geweest.*

*Laat hier een volk herrijzen, wijzer, schoner
Dan toen het neerdaald' in het doodsgebied,
Dat van Uw aard' opnieuw een vrij bewoner
Staag naar de kim van Uw voleinding ziet!*

*Omdat dan van dit land de horizonnen
Rijp werden, door Uw licht, van eeuwigheid,
Omdat Uw martelaars hier overwonnen
En met hùn bloed de bodem is gewijd ...*

*Laat hùn dit land zolang Uw zon zal schijnen,
God, doe het ons ontvangen uit hùn hand!
Laat ons slechts wat zij wonnen met hun pijnen
Herboren worden tot een Vaderland!*

Het is niet alleen dure plicht, doch er is brandend in ons een heilig vuur om dit Vaderland te doen herrijzen waarom de dichter bidt. Heilig vuur, dat van geen wachten wil weten, om daarvoor de voorbereidingen te treffen.

Onze bevrijding voltrekt zich anders, dan wij ons hadden kunnen voorstellen.

Het krijgsbedrijf heeft tijdelijk over onze rivieren een scheidingslijn getrokken en ons volk, dat in de wrede bezettingstijd steeds hetzelfde lot gedeeld had en steeds zo nauw samen verbonden is in lief en leed en meer dan ooit tevoren geestelijk een is en ondeelbaar, is voor een wijle in tweeën gesplitst.

Terwijl gij allen benoorden onze stromen nog overgeleverd zijt aan het misdadig bewind van de vijand, die er zelfs niet voor terugschrikt U van de honger te doen omkomen, hebt gij, reeds bevrijden, al de verschrikkingen en verwoestingen beleefd, die de oorlog op eigen bodem medebrengt en ondervindt gij maar al te zeer iedere dag opnieuw de gevolgen van de toestand van te zijn, hetgeen de krijgsman noemt, operatiegebied, en wacht er nog steeds op, de wensen en denkbeelden, gegroeid in de jaren der verdrukking, in vervulling te zien gaan.

Wie dieper ziet dan de oppervlakte, begrijpt dadelijk dat bevrijd en bezet Nederland een en hetzelfde belang hebben.

Waar dit zo is, zouden wij als volk ontrouw worden tegenover de onnoemelijk velen, die met volkomen zelfverloochening, door hun folteringen en lijden en zwijgende hun offergang gingen, terwille van een nieuw en beter vaderland, ontrouw ook aan de vurige begeerte, die in ons leeft, indien wij niet reeds thans de hand aan de ploeg sloegen, om het aanbreken van het nieuwe tijdperk in ons volksbestaan voor te bereiden en het pad te effenen voor dat tijdperk, dat onmiddellijk na de algehele bevrijding van ons volk ontwaakt is. Wij moeten onszelf be-

vrijden, voorzover enigszins mogelijk, niet het minst in geestelijk opzicht.

De zojuist gereedgekomen reconstructie van het kabinet is daarop ingesteld.

Het verheugt mij dat figuren, die gedragen worden door het vertrouwen van bevrijd Nederland, en bezielde van deze begeerte, bereid zijn gevonden, tot dit kabinet toe te treden.

Bij het vervullen van zijn zware taak, zal het kabinet er zich zorgvuldig van onthouden vooruit te lopen op beslissingen waarin ons volk als geheel gekend moet worden. Zijn taak zal geëindigd zijn met de bevrijding van ons land. Alsdan hoop ik opdracht te geven tot vorming van een bewind, bestaande uit personen, die op dat tijdstip zullen blijken te genieten het vertrouwen van mijn gehele volk. In afwachting van te houden algemene verkiezingen zal, zoals ik verleden jaar op 10 mei reeds mocht mededelen, alsdan ten spoedigste een noodparlement worden bijeengeroepen.

Met de uiterste krachtsinspanning zal gestreefd worden naar hulpverlening en een bevredigende voedselvoorziening voor de nog te bevrijden delen van Nederland en van het Rijk, alsmede verdere verbetering van de toestand in het bevrijde gebied.

Volgend op vele andere stappen, door mijn ministers en mij gedaan met hetzelfde doel, heb ik kortgeleden, doordrongen van de noodzaak om zover mogelijk te gaan bij het wekken van besef bij onze bondgenoten voor de omvang van de rampspoed, die onze niets ontziende

vijanden over Nederland hebben gebracht, de Koning van het Britse Rijk en de President van de Verenigde Staten van Amerika, persoonlijk daarvan op de hoogte gebracht en de zo gebiedend vereiste, spoedige en daadwerkelijke hulp gevraagd, die, hoe dan ook, uitkomst moet brengen. Steunend op de grondslagen van naastenliefde, rechtvaardigheid en waarheid, zal gewerkt worden aan de opbouw van die volksgemeenschap, waarvan het beeld in ons allen leeft.

De goede vooruitzichten, welke het verloop van de krijgsv verrichtingen in het verre Oosten opent, manen tot spoed aan, bij de voltooiing van de voorbereidingen voor de militaire medewerking aan de bevrijding van Nederlands-Indië.

Het is mij een ware voldoening, dat zovele jonge krachten zich daarvoor beschikbaar stellen. Hun offervaardigheid en wakkere geest, zowel waar het betreft de bevrijding van het vaderland als die van groter Nederland onder de keerkringen, vervullen mij met rechtmatige trots.

Landgenoten, die bevrijd zijt, ik doe een beroep op U allen, en niet in de laatste plaats op de jongeren, met mijn ministers en mij, de herrijzenis van geheel Nederland en Nederlands-Indië voor te bereiden, overtuigd als ik ben, dat wij daarmede alles doen wat wij kunnen voor onze onderdrukte landgenoten en rijksgenoten.

Schaart U eensgezind om Uw regering, die U daarin zal voorgaan. En nu voorwaarts.

Leve het Vaderland.

Leve ons Rijk.'

De omstandigheden hadden meegebracht een verwezenlijking als het ware in twee sprongen van het oorspronkelijke denkbeeld, namelijk onmiddellijk na de bevrijding, een bevrijding die toen gedacht was als een bevrijding van geheel Nederland, een nieuw ministerie te doen formeren, bestaande uit personen die de bezettingsjaren in Nederland waren geweest. Of, wil men het anders uitdrukken, een vervroegen van de uitvoering van een deel van het oorspronkelijke plan.

De krijgsvruchtelingen waren op zeker ogenblik zover gevorderd, dat Koning George de geallieerde troepen in ons bevrijde Zuiden kon bezoeken. Hij stapte af op het hoofdkwartier te Eindhoven. Niet alleen vernamen wij dit bericht met belangstelling, doch voor mij was het een aanwijzing, dat een spoedige overkomst van mij, voor een korte termijn, tot de mogelijkheden ging behoren. Het was echter zaak mijnerzijds omzichtigheid te betrachten bij het behandelen van deze aangelegenheid, teneinde de pijnlijke situatie te voorkomen, dat het hoofdkwartier zou meedelen, dat het de tijd voor een bezoek van mij aan Nederland nog niet gekomen achtte. Ik moest dus eerst mijn voelhorens uitsteken voor ik iets ondernam. Zeer voorzichtig polste ik, alvorens de officiële vraag te stellen. Gelukkig leidde dit polsen tot de zekerheid, dat een vraag mijnerzijds een gunstig onthaal zou vinden. Onmiddellijk daarop volgde mijn officieel verzoek in staat gesteld te worden een kort bezoek te brengen aan de drie bevrijde provincies. En de voorbereiding nam een

aanvang! Dat deze enige tijd zou vergen, sprak vanzelf.

Alvorens deze tocht te beschrijven nog het volgende. Onder de velen, die Bernhard naar Londen zond om mij en de ministers voor te lichten, behoorden ook de hoofdveldprediker en een aalmoezenier van de B.S. De eerste kwam juist toen mijn vorenbedoelde tocht in voorbereiding was; hij verscheen dus als geroepen.

Ik wist dat ik in het Zuiden vooraanstaande personen van het I.K.O. (Interkerkelijk Overleg) zou ontmoeten, waaronder figuren uit de voorlopige Synode van de Nederlandse Hervormde Kerk. Wel was ik geheel op de hoogte van de houding van de kerken tegenover de bezetter en van de samenwerking der kerken. Doch waar sedert mijn vertrek zulke ingrijpende veranderingen in de verhouding der kerken onderling en in hun geestelijke aanpak in het algemeen hadden plaatsgevonden, was mijn van verre stap voor stap volgen van deze ontwikkeling niet toereikend geweest om werkelijk volkomen ingeleefd te zijn in de situatie. Wat ik vernomen had, moest noodzakelijk aangevuld worden door gesprekken met mensen, die midden in het geestelijke leven van ons volk stonden. Met rapporten alléén kwam ik niet op de hoogte; alleen door mondeling contact kon ik in het levende beeld van Nederlands geestelijke groei komen. Ik heb veel gehad aan de oriëntering die mij gegeven werd in afwachting van de eigen indrukken.

Ter voorbereiding van mijn reis liet ik drie personen, ieder voor hun provincie, vragen om een plan, dat dan ter goedkeuring gaan moest naar het Algemeen Hoofdkwar-

tier in ons land, waarna de geallieerde militaire autoriteiten de nodige maatregelen moesten treffen voor de uitvoering, want, dit moest ik nooit vergeten, ik was de gast van die autoriteiten. Een merkwaardige situatie: op Nederlandse bodem zijn *zonder* te regeren! Het grondgebied was nog niet overgedragen aan het grondwettelijke gezag. Met veel tact en gastvrijheid hebben de geallieerde autoriteiten zich van hun opdracht gekweten. Dit weerzien onder geallieerde heerschappij werd op deze wijze aangenaam.

Ik besloot een lang tevoren gedane uitnodiging van Koningin Elisabeth, de weduwe van de door de eerste wereldoorlog beroemde Koning Albert der Belgen, aan te nemen en op doorreis naar Nederland haar te bezoeken. Dit bood het voordeel, dat ik landde op een vliegveld niet ver van onze grens en dat ik, wanneer ik de volgende morgen vroeg uit Laeken vertrok, nog een hele dag in Nederland voor mij zou hebben.

Het was een droevig weerzien met de Koningin en Prins Karel en met Brussel, dat anders zo welgemoed en vrolijk was. De oorlog had het zakenleven stilgelegd en de algemene stemming gedrukt en het wegvoeren van de Koning en zijn gehele gezin in gevangenschap naar een onbekende bestemming had diepe indruk gemaakt. Prins Karel werd toen juist tot Regent benoemd.

Thans mijn reis zelf: deze onderscheidde zich van iedere andere door haar uiterste soberheid, tot in het kleinste doorgevoerd. Ik was vergezeld van Baron Baud, de particulier secretaris van mijn dochter, een oud-gijzelaar die

zich in Londen bij haar had gemeld en die voor deze gelegenheid aan mij werd afgestaan. Voor deze reis werd hij gemilitariseerd en benoemd tot kolonel. Voor persoonlijke diensten was een wachtmeester van mijn wacht-detachement mee. Ik reisde alleen met bovengenoemde personen; slechts op Anneville, het toenmalig hoofdkwartier van de B.S., kwam mevrouw Verbrugge mij gezelschap houden. De bagage was uiterst beperkt.

Voor Zeeland was het program samengesteld door Jhr. Mr. De Casembroot, gedeputeerde, oud-burgemeester van Westkapelle, een vooraanstaand verzetsman. Zowel hij als de Commissaris der Koningin vergezelden mij in hun provincie. Het reisplan voor Brabant was opgemaakt door de heer Beel uit Eindhoven, pas benoemd minister van Binnenlandse Zaken. In zijn gewest reisde hij met de waarnemend Commissaris der Koningin met mij mee. In Limburg was het Ir. Wijffels, pas opgetreden minister van Sociale Zaken, die het program had verzorgd en de tocht door Limburg met de Commissaris en mij meemaakte.

De Britse militaire autoriteiten hadden een scherfvrije auto te mijner beschikking gesteld en gaven ons 'rations' uit hun legervoorraden. Zowel ons als de Britse militaire autoriteiten en alle Nederlanders, die ik zou ontmoeten, was de striktste geheimhouding opgelegd, vooral wat de te nemen weg en de plaatsen die ik zou aandoen betrof.

Zo kwamen wij dan de morgen van de dertiende maart bij Eede aan de Nederlandse grens, die ik te voet overschreed.

aant.

Na een ontroerende verwelcoming door de aanwezigen ging het Nederland in. Waar ik ook kwam, dezelfde aandoening en geestdrift. Overal bloemen, geschenken en attenties van allerlei aard. In alle plaatsen die ik bezocht werden op mijn verzoek verzetslieden en nagelaten betrekkingen van illegale strijders tot mij gebracht. Zowel de oefenende en de op wacht staande detachementen B.S.

die ik op de weg tegenkwam, als die welke op een punt besteld waren ter ontmoeting, werden door mij geïnspecteerd. Alle keren sprak ik met enkelen van hen. Op vele plaatsen meldden zich het Militair Gezag en de burgerautoriteiten.

Het werd een lange autotocht door heel West-Zeeuws-Vlaanderen, die in Sluiskil eindigde. Op die tocht ge-

aant.

bruikten wij onze middagratons ten huize van notaris Meijs te Oostburg. De lezer zal verstaan met hoeveel vreugde wij deze deelden met onze gastvrouw en gastheer en hun huisgenoten.

In Sluiskil was het hoofdkwartier gevestigd van de Nederlandse Commandant Marine Zuidelijke Sector. Daar gebruikten wij de avondmaaltijd en brachten wij de nacht door om vroeg de volgende dag te beginnen met het bezoek aan Oost-Zeeuws-Vlaanderen.

Onderweg hielden wij stil bij een plaats vlak bij een

aant.

brug, waar de vijand enige tijd tevoren enkele jongens had gefusilleerd. Ik nam de margriet die ik op mijn mantel droeg en legde die neer op de plek waar deze vrijheidsstrijders stierven.

De lezer zal begrijpen dat het mij niet mogelijk is stil te staan bij elke plaats die ik aandeed; hij moet mij dus ten goede houden dat ik hier en daar een enkele greep doe.

We kwamen in Hulst en gebruikten het noenmaal op het aloude raadhuis. De zich op het plein bevindende verzetsleiders werd verzocht met hun echtgenoten mede bij ons aan te zitten. Gelukkig waren de rations ruim, zodat iedereen genoeg brood en koffie kreeg, terwijl de burgemeester ons allen vergastte op appels uit zijn tuin. Deze maaltijd werd het helden-dejeuner genoemd.

Na afloop van dit bezoek begaf ik mij over Belgisch gebied naar Anneville. Van daaruit ging ik 's zondags naar de Grote Kerk in Breda om voor het eerst na bijna vijfjaar weer een kerkdienst in Nederland bij te wonen.

Ik begaf mij een dier dagen naar het stadhuis van Breda, waar ik een groot aantal autoriteiten en particulieren begroette. Onder hen waren de bisschop van Breda - overal waar ik kwam, ontving ik de geestelijke overheid - de generaal Maczek, commandant van de Poolse divisie, die Breda bevrijd had, en vele verzetsstrijders en oorlogsslachtoffers.

Van Breda terug naar Zeeland, naar Vlissingen en Middelburg waar een grote ontvangst van strijders uit het verzet en door de oorlog zwaar getroffen en mij wachtte.

De volgende dag reden en voeren wij per 'dukw' uit

het ondergelopen Middelburg langs verschillende dorpen naar Westkapelle. Daar kon ik mij persoonlijk overtuigen van de ramp, die de Westkappelse bevolking getroffen had door het stukbombarderen van de dijk door de bondgenoten en van het ontzaglijke leed dat deze bevolking overkomen was. In het bijzonder maakte indruk op mij het verslag van het tragische drama dat zich in de molen had afgespeeld: terwijl ieder uitzicht op redding van buitenaf ontbrak, klom het water hoger en hoger om tenslotte allen, die zich in de molen bevonden, te bereiken en mee te sleuren.

Het was een koude, onvergetelijke tocht. Welk een tragische aanblik bood nu het eens zo schilderachtige Walcheren: één groot watervlak zover men kon kijken, met overal verdronken torens en boerderijen, en bomen die geen jong groen meer zouden geven.

De tocht ging de volgende dag verder over Veere en Goes naar Bergen op Zoom en Roosendaal en vandaar naar Anneville terug. Overal een ontroerd weerzien met de samengestroomde bevolking en ontmoetingen en gesprekken met figuren uit het verzet en nabestaanden van mannen, die voor de grote zaak hun leven hadden gegeven. Naar hen ging steeds mijn sterkste medeleven uit.

Toch was het in iedere streek en iedere plaats weer anders, elk gewest en elke gemeente heeft een eigen karakter, en voorts kwam in de ene plaats déze tak van het verzet naar voren en in een andere plaats weer en andere. Daarbij kwam nog de grote verscheidenheid in de lotgevallen van degenen die ik ontmoette.

aant.

aant.

Van Anneville uit ondernam ik verschillende tochten, onder andere naar Tilburg. De kennismaking met de V2's was in Anneville veel intenser dan in Engeland. Hier vlogen ze op hun weg naar Antwerpen in groten getale over ons heen en in de avonden en ook 's nachts hoorden we ze elke vijf à tien minuten.

Voor mijn bezoek aan Oost-Noord-Brabant genoot ik de grote gastvrijheid van Jhr. Mr. Smits van Oyen, waarnemend Commissaris der Koningin. Vanuit zijn buiten bezocht ik Eindhoven en Den Bosch. Waar Nijmegen volgens de Britse militaire autoriteiten nog te dicht bij het gevechtsfront lag, ontving ik in de laatste plaats behalve de Bossenaren ook een talrijke deputatie uit Nijmegen. Kort na mijn vertrek vielen de granaten weer op de stad.

Ten huize van de heer Smits van Oyen had ik een ontmoeting met een delegatie van het I.K.O., samengesteld uit personen van alle kerken. In een korte toespraak tot hen gaf ik uiting aan mijn blijdschap over de eensgezindheid der kerken en hun gezamenlijk optreden onder de bezetting tegen het gepleegde onrecht.

Geheel onverwachts werd mij door een leider van het verzet een line-crosser gebracht, die rechtstreeks van ons Hollands kustgebied kwam. Het was een zeer moedige vrouw, die veel gezien had van de ontberingen en het lijden in het nog bezette gebied.

Over Belgisch gebied ging de autotocht naar Maastricht, waar ik mijn intrek nam ten huize van de Commissaris der Koningin.

Een oud beeld kwam hier weer tot leven: de ontvangst

op het oude raadhuis met duizenden juichende mensen ervoor op het plein.

Ook bezocht ik de mijnstreek, en met name Heerlen. De kolenvoorziening was op dat ogenblik, waar wij op eigen productie aangewezen waren, een brandend vraagstuk: aller belang was ermee gemoeid, dat zoveel mogelijk kolen aan de oppervlakte werden gebracht. Ik deed een dringend beroep op de mijnwerkers hun uiterste krachten te geven, omdat het nu om de zaak des vaderlands ging. Hun antwoord liet geen twijfel bestaan aan hun goede wil.

aant.

De volgende dag, tevens de laatste van de reis, ging ik naar Roermond en Venlo, centra waarbinnen ook velen uit de plaatsen uit de omgeving waren samengestroomd. Ondanks de evacuatie van velen naar Friesland door de Duitsers, was er toch veel bevolking opgekomen. Ik behoef hier wel niet in herinnering te brengen hoezeer het Maasdal door de gesel van de oorlog was getroffen en hoeveel slachtoffers ook daar te betreuren waren.

In het zo geteisterde Venlo wachtten mij aan de trap van het raadhuis niet alleen verzetsstrijders en oorlogsweduwen en wezen, maar ook de vervoerbare gewonden van de bevolking.

Op het vliegveld bij Venlo - ik kan mij niet herinneren of het binnen onze grens lag, dan wel op Duits gebied - wachtten mijn schoonzoon en mevrouw Verbrugge mij op. Ik vertrok per Dakota van de Marine, geëscorteerd door twaalf Spitfires. Die onvergetelijke dagen behoorden weer tot het verleden. De geheimhouding was zo angstvallig in acht genomen, dat mijn auto in Engeland niet op het vliegveld, waar onze Dakota landde, aanwezig was en een gastvrij aangeboden jeep van het Amerikaanse vliegveld, dicht bij Laneswood gelegen, ons naar huis bracht.

Al die drukke, gelukkige dagen hadden haast meer van mij gevraagd dan een mens geven kan, zowel aan geestkracht als aan lichaamskracht. En dan nog, terwijl elke dag zo vol was, iedere keer maar weer mijn koffertje inen uitpakken, omdat ik nu eenmaal niet iemand bij mij had, die dit voor mij kon doen.

Ik kwam stralend en dankbaar terug op Mortimer, maar uitgeput. De laatste dagen van de tocht werd ik geplaagd door ischias, een gevolg van de spanningen die het weerzien veroorzaakte en die niet, zoals bij mijn landgenoten, een uitweg konden vinden in het de vrije loop laten aan de gevoelens. Ik moest voortdurend voor iedereen klaar staan en mijn medeleven bewijzen en dat kan men slechts, wanneer men zijn aandoening volkomen beheerst.

Een flinke rustpoos, bestaande in ongestoorde arbeid in mijn werkkamer, afgewisseld door liggen op de sofa, verdreef de pijn en de vermoeienis en ik kon weldra weer naar Londen gaan.

Vanuit Londen konden wij vele ontwikkelingen in het vaderland volgen, één evenwel niet. Wij konden niet waarnemen de inzinking van het moreel van de bezetter. Wij wisten, dat deze aan de gang moest zijn, gezien de benarde militaire positie van de vijand en de vooruitgang van de verbonden legers, maar wij konden slechts gissen hoever deze gevorderd was. Gespannen vroegen wij ons af wanneer deze morele inzinking langs de gehele linie zou hebben doorgewerkt. Zelfs de best ingelichten waagden zich niet aan een voorspelling. Nog één maand werd soms beschouwd als uiterste termijn, doch weten deed niemand het. Wat kropen de dagen tergend langzaam voorbij!

Wat er aanvankelijk aan concentratie van verzetsorganisaties tot stand was gekomen, was opgezet om efficiënter verzet te kunnen plegen. In de eerste helft van 1944 kwam hier een motief tot samenwerking bij. Mede gestimuleerd vanuit Londen ging men zich ook richten op wat er bij en na de bevrijding moest gebeuren. Uit deze concentratie kwam de Grote Adviescommissie der Illegaliteit voort, die zolang de oorlog nog voortduurde in drie secties bijeenkwam. Een contactcommissie bestaande uit een vertegenwoordiger van elke sectie en een vertegenwoordiger van het Vaderlands Comité, waarin de vooroorlogse politieke partijen samenspraken, behandelde alle zaken die de illegaliteit betroffen, zowel wat in het belang van het verzet beslist moest worden, als de voorbereiding van de na-oorlogse taak van de Grote Adviescommissie.

Er had tussen ons in Londen en Nederland een lange radiografische gedachtenwisseling plaats gehad, die bij ontstentenis van mondeling overleg niet gemakkelijk was geweest. Hierbij werden ons de gedachten overgebracht, die in het bezette Nederland leefden aangaande de vraag hoe in het vaderland de zaken moesten verlopen in de eerste dagen na de Duitse nederlaag. Tenslotte lag er voor ons een voorstel betreffende het optreden van 'Vertrouwensmannen', die een eventueel kortstondig 'vacuüm' - zo werd het uitgedrukt - zouden vullen, alsmede een voorstel aangaande de samenstelling van dit college. Deze Vertrouwensmannen zouden door de regering te Londen gemachtigd moeten zijn de nodige maatregelen te treffen voor de handhaving van rust en orde en het op gang ko-

men van de verschillende takken van dienst, landelijk, gewestelijk en plaatselijk. Dit was een goed doordacht, alleszins aannemelijk voorstel waarop werd ingegaan met aanvaarding van de personen die waren voorgedragen.

De uiteindelijke samenstelling van dit college was: Mr. Bosch ridder van Rosenthal, Prof. Mr. Cleveringa, de heer Drees, Mr. Cramer, Mr. Van Sonsbeeck, de heer Neher, de heer Van der Gaag, Prof. Mr. Oranje, Pater Dr. Stokman. Natuurlijk was bij het opstellen van deze plannen gedacht aan het tijdstip der bevrijding van het gehele land, want toen deze denkbeelden werden uitgewerkt, was er nog geen sprake van een aanvankelijke bevrijding van alleen het Zuiden. Toen, veel later, het voorstel werd aangenomen, werd deze gedachte duidelijk vastgelegd.

Inderdaad zijn de Vertrouwensmannen bij de bevrijding opgetreden, overigens niet in een 'vacuüm', want ik kwam, zoals straks zal blijken, vlak voor de ondertekening van de wapenstilstand tussen ons en Duitsland, terug en het kabinet was als het ware 'onderweg', maar wèl in de eerste verwarring na de bevrijding van het zo zwaar beproefde Noorden. Dit echter op een zeer beperkt gebied, want veel wat de Vertrouwensmannen meenden te moeten verrichten werd gedaan door het Militair Gezag. De instelling van deze instantie had èn in èn voor Nederland en voor ons in Londen een ingrijpende wijziging van de plannen noodzakelijk gemaakt.

De gebeurtenissen volgden elkaar snel op. Berichten bereikten ons over het gebeurde met de Russen op Texel,

ja kort daarna kwamen enkele vertegenwoordigers van de bewoners van dat eiland over om overleg te plegen en hulp te vragen. Deze konden de bondgenoten hun op dat ogenblik onmogelijk verstrekken.

Spoedig daarna kwam het bericht, dat met vergunning van de vijand twee landgenoten, de heren Neher en Van der Gaag, naar ons onderweg waren om te spreken over een wapenstilstand, teneinde hulp te kunnen verlenen aan het in de uiterste nood verkerende volk in nog bezet Nederland.

Zodra ik dit bericht kreeg, ging ik naar Londen, waar ik bleef wonen zolang deze afgezanten er waren. Juliana en ik sloegen onze tenten op in Chester Square. Zo was ik dag en nacht te bereiken en kon geen tijd verloren gaan als er gewichtige beslissingen genomen zouden worden. Mijn verste wandeling was een ommetje in Chester Square.

De toestand van West-Nederland werd met de dag ernstiger. De Duitsers lieten de Wieringermeer onderlopen, waarmee de laatste voedselreserves van Amsterdam verloren gingen. Er bestond grote onzekerheid of de Duitsers eventuele beloften zouden nakomen, anderzijds was de voedselvoorraad tot het uiterste minimum gedaald.

Het ging om besprekingen, waarbij beslissingen moesten worden genomen door de geallieerden. Deze namen een lange tijd om tot een beslissing te komen en al die dagen wachtten de heren Neher en Van der Gaag in Londen. Ze kwamen steeds bij ons eten en deden dan verslag

van al wat er gebeurde boven de rivieren. Het was een voldoening ze onze gerechten voor te zetten die, ofschoon niet bepaald weelderig, toch een tractatie voor hen waren.

Eindelijk viel de beslissing.

Gelijk thuis veroorzaakte het ‘droppen’ van levensmiddelen door de geallieerden boven hongerend Nederland bij ons een onbeschrijflijke vreugde.

Ik wendde mij in deze dagen tot de Britse regering met het verzoek mij mede te delen wanneer ik met mijn regering naar Nederland kon terugkeren. Het kwam mij namelijk noodzakelijk voor, dat ik in Nederland aanwezig was op het tijdstip van de verdrijving van de vijand om dadelijk mijn taak op mij te kunnen nemen. Wij drongen er hierbij op aan, dat onze thuiskomst spoedig zou geschieden. Na antwoord te hebben ontvangen koos ik als dag voor de terugkeer de verjaardag van Juliana. Ik wilde op die dag samen met haar bij wijze van verrassing in Nederland aankomen.

Alles was die dertigste april gereed om te vertrekken, toen van het vliegveld het bericht kwam, dat er niet gevlogen kon worden. De reis moest uitgesteld worden tot de tweede mei, toen het wèl goed vliegweer was. Welk een onvergetelijke tocht was dat! Voorbij was de tijd van ballingschap, Juliana en ik keerden naar huis terug.

Aan het einde gekomen van de beschrijving van het tijdperk van oorlog en overwinning, wil ik mij niet verdiepen in onze politiek in de jaren die daarop gevolgd zijn. Terwijl het bij de bespreking van de bezettingstijd niet wel mogelijk was de oorlogvoering en het staatkundig beleid buiten beschouwing te laten, pleit alles ervoor nu terug te keren naar het standpunt, dat ik bij mijn beschouwingen over de vooroorlogse tijd in dezen innam.

Daarbij komt nog, dat de gebeurtenissen zich veel te kort geleden hebben voorgedaan om er thans reeds een bezonken oordeel over te kunnen geven. Als er ooit een tijdperk is geweest waarvan dit gold, dan zeker van dat, hetwelk op de tweede wereldoorlog gevolgd is, een tijdperk waarin alles nog in gisting is en voorlopig nog blijven zal. Ik zal mij straks beperken tot het noemen van de feiten en ook dan slechts, wanneer het niet anders kan. Ik gevoel mij ook ontslagen van de verplichting een uitvoerig beeld te geven van het beleid, na de bevrijding gevolgd, bij het herstel in geestelijk en stoffelijk opzicht, in één woord van de opbouw en herrijzenis van Nederland uit de ontstane ontreddeing.

Alleen dit moet mij nog van het hart: noch Nederland onder de bezetting, noch ik in Londen konden ons een voorstelling maken van hetgeen van ons volk en land na de bevrijding overgebleven zou zijn. Wij konden noch bevroeden wat er aan het einde van de worsteling verwoest zou zijn, noch hoe vermoeid en lichamelijk verzwakt en in welk een psychische toestand ons volk de vrijheid weer zou zien.

Zowel de Nederlanders thuis als wij stonden voor een ondoorgrondelijk vraagstuk. Zonder dit te kennen, hadden wij ons beijverd plannen uit te denken en een beeld te vormen, en deze waren goed op elkander afgestemd. Maar wij hadden geen rekening kunnen houden met de desolate werkelijkheid. Is ook hierdoor niet begrijpelijk, dat teleurstelling ons wachtte? Dat veel anders ging dan wij gehoopt en verwacht hadden? Dat veelbelovende plannen niet verwezenlijkt werden? Dat de zuivering niet opleverde wat wij ervan hoopten en dat veel van het 'oude' terugkeerde? Bovenal: dat wèl het visioen van een bevrijd, herrezen vaderland verwezenlijkt werd, maar dat niet dat schoner Nederland geboren werd dat onze verzetshelden voor hun geestesoog zagen, toen zij de dood tegemoetgingen?

Hier richt ik mij tot allen, die zo diep met hen hebben meegeleefd en die mede hebben ervaren wat hun martelaarschap en hun strijd uitmaakte. Weest verzekerd, dat de hoge geestelijke waarden: vrijheid, gerechtigheid, naastenliefde en eerbied voor de waarde en waardigheid van de mens, die ten grondslag lagen aan het verzet en daarvan de achtergrond vormden en die zich zo sterk openbaarden in de verschillende vormen die dit verzet aannam, een onvergankelijke schat voor ons volk blijven betekenen. Dat deze hoge waarden als het ware klaar en in bewaring liggen om opnieuw ons volk te bezielen, indien de omstandigheden daarom mochten vragen.

Wij staan op een keerpunt in de geschiedenis der mensheid en niemand kan zeggen hoeveel veranderingen er

komende zijn. Er kan een ommekeer komen waarvan wij thans nog niets kunnen bespeuren. Het zou van kortzichtige somberheid getuigen, indien wij wanhoopten aan de verwezenlijking van het visioen dat Uw dierbaren in de dood meenamen.

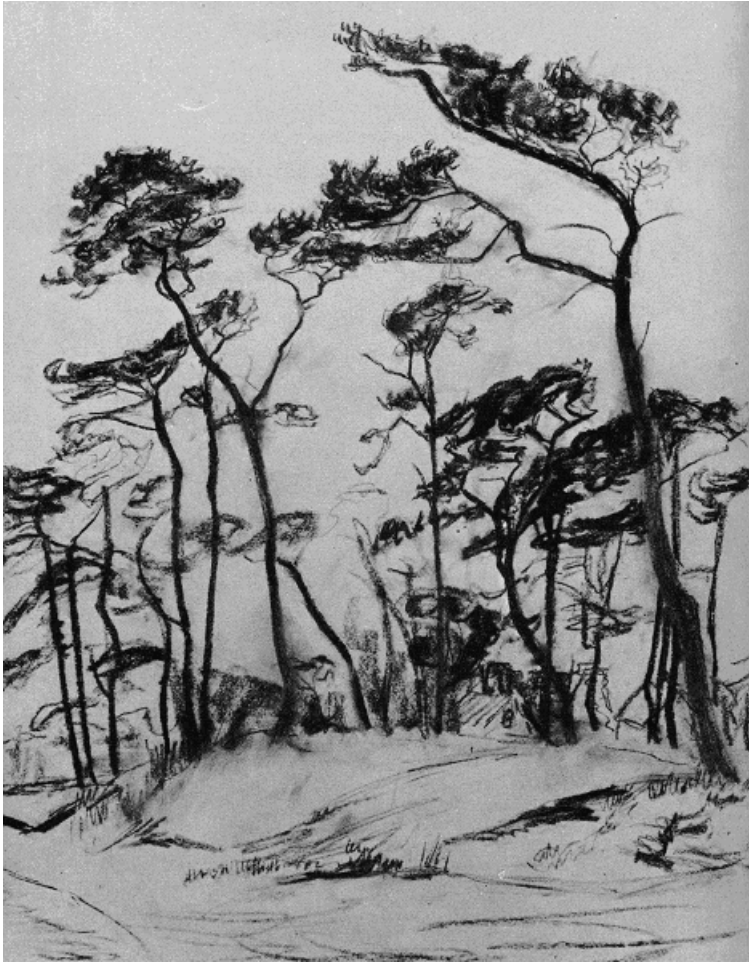
Hij, die ons door het donkere dal der benauwenis en verdrukking heeft gebracht in de vrijheid en de ruimte waarin wij weer onszelf kunnen zijn, vermog op Zijn tijd en langs Zijn weg de betere toekomst die onze gevallen strijders als visioen zagen tot een werkelijkheid in het aardse bestaan te doen worden. Wij moeten geduld hebben, want zij die geloven, haasten niet en de geschiedenis leert ons: baanbrekers zijn soms ver hun tijd vooruit.

Zien wij niet in de om ons ontspruiten de belangstelling voor een vernieuwing van het leven van enkeling en samenleving, in de geest van Christus, reeds een voorteken van die nieuwe werkelijkheid? Op die vernieuwing moet alles berusten, daar Gods adem langer is dan de onze.

Wij verdiepen ons niet in wensdromen, als wij volharden in ons vertrouwen op dat schonere, betere Nederland, dat rond de bevrijding zo nabij leek. Ook gaan wij niet af op iets, wat wij zo gaarne voor *waar* willen houden, doch op de diepe ondervinding van Gods Leiding met mensen en volken. Allen, die deze mochten zien en ervaren, zullen dit beamen.

Nu ik de jaren van onderdrukking en strijd aan mijn geest heb laten voorbijgaan, wil ik eindigen met een woord van dankbaarheid voor allen die, in welk verband ook en waar ook ter wereld, in de strijd het beste gaven wat zij geven konden, of voor het verheven doel zwaar leden en nog lijden, een woord van dankbaarheid voor onze verzetshelden en al hun wakkere kameraden buiten Nederland, die één met hen waren in strijd en streven.

Wij zullen Uw daden van moed en opoffering *nimmer* vergeten.

aant.

De bevrijding en daarna

Ik vertrok uit Laneswood met hetzelfde koffertje, waarmee ik vijf jaar tevoren in Harwich was aangekomen; mijn hele hebben en houden zou mij nagestuurd worden.

Als kwartiermaakster was een Engelandvaarster vooruitgegaan; zij was de enige die wij in Anneville vonden. Ons vergezelden in het vliegtuig twee Engelandvaarders, die zich bereid verklaard hadden de eerste werkzaamheden op zich te nemen, terwijl Juliana ter plaatse over de heer Baud kon beschikken, die zich reeds eerder naar Nederland had begeven.

Onmiddellijk na onze aankomst reden wij naar het buiten Anneville. Dit was intussen verlaten door de staf van onze strijdkrachten, die verplaatst werd over de rivieren,

naar Spelderholt en Het Loo. Waar Anneville gevorderd was, konden Juliana en ik ons daar onmiddellijk vestigen en inrichten.

Wij waren nog niet van de eerste emoties van de terugkeer bekomen, toen op de avond van de vierde mei het bericht kwam, dat de wapenstilstand getekend was. Ons avondeten was net afgelopen en ik had mij naar de kleine salon op Anneville begeven om enkele zaken af te doen, toen Tazelaar, mijn helper-Engelandvaarder, binnen kwam stuiven en bijna sprakeloos van ontroering er nog net uit kon brengen: 'de wapenstilstand is getekend, de vrede is er!' Welke een gewaarwording, welk een onbeschrijflijke last viel in dat ogenblik van mij af. Nu konden we eindelijk weer vrij ademen! Nu konden we weer als gewone mensen leven; zonder al die zorgen mee te torsen die de laatste jaren en vooral het laatste jaar ons deel waren. Bovenal, er was nu een eind gekomen aan het schrikbewind van de bezetter en de smartengang van ons volk.

Na niet meer dan twee dagen van aanpassing aan de toestand die wij bij onze terugkeer aantreffen, stonden wij voor een geheel nieuwe situatie en moesten wij onze geest opnieuw omschakelen, thans op een bevrijd volk, dat voortaan in vrede zou leven; moesten wij ons in de toestand inleven van dat vrije volk. Natuurlijk was ik, de ingeving van mijn gemoed volgend, onmiddellijk naar het voor mijn gevoel nu voor mij openliggende deel van Nederland gesneld, ware ik daarvan niet weerhouden door de geallieerde en de Nederlandse veiligheidsdiensten. Deze achtten het noodzakelijk, dat eerst een voorlopige

zuivering van gevaarlijke elementen plaatsvond. In deze gebieden konden zich in het verborgen nog Duitsers ophouden en ook N.S.B.-ers. Ik moest dus geduld hebben, want dit proces ging niet snel. Ook was van betekenis, dat het verkeer op de wegen nog aan streng beperkende bepalingen onderworpen was. Het militaire vervoer legde beslag op het wegennet en het gebruik van de weg door burgers kon alleen op beperkte schaal worden toegestaan, zo dit niet geheel verboden was.

Het werd een geweldig drukke tijd. In de eerste plaats doordat overal waar wij ons maar vertoonden geestdriftige betogingen plaats vonden, doordat telkens spontaan in elkaar gezette optochten langs ons verblijf trokken of langs het raadhuis van Breda en door alle andere uitingen van blijdschap.

Dan waren er de vele en vele bezoeken van personen, die de moeitevolle reis over de Moerdijk ervoor over hadden gehad, van teruggekeerden uit gevangenis of concentratiekamp, van de illegaliteit en van eigen oudgedienden, die zich weer kwamen melden. Het was schokkend bij iedere ontmoeting de sporen van de geleden honger te zien. Wat zagen wij een uitgeteerde gezichten! Maar het was niet alleen de honger die het gelaat van menig bezoeker getekend had. Menig gezicht wees ook op de doorstane geestelijke ellende.

Toch waren het niet de ergst getroffen en die bij mij kwamen; *die* lagen te bed, lijdend aan ernstige gevolgen van wat zij hadden doorstaan, hongeroedeem en grote zwakte.

De dag was veel te kort! Tussendoor ging ik naar Eindhoven, teneinde mijn landgenoten door de radio toe te spreken - voor het eerst weer vanaf vaderlandse bodem.

Juliana hielp mij in deze tijd dapper en had daarnaast ook haar eigen taak: zij had haar plaats weer ingenomen als voorzitter van het 'Nederlandsche Roode Kruis' en deed het hare om overal het Rode Kruis-werk te bevorderen en voorts vroeg het juist opgerichte Nederlands Volksherstel haar aandacht.

Ook moesten we ons dagelijks leven weer opzetten en had ik de diensten weer in het leven te roepen die onontbeerlijk waren voor een goede vervulling van mijn taak.

Onmiddellijk begon een ontzaglijke stroom brieven te komen. Deze moesten met zorg uitgezocht en beantwoord worden. Met spoed werden hiervoor hulpkrachten aangetrokken. Men geve er zich rekenschap van, dat de organisatie van voor de oorlog om mij heen had opgehouden te bestaan en zowel hof als gediensstigen niet te bereiken waren. Deze omstandigheden vergemakkelijkten mij enerzijds het scheppen van een nieuwe formatie, maar plaatsten mij anderzijds voor het feit geen hulp te vinden bij thuiskomst.

Wij waren de eerste dagen nog nagenoeg afgesloten van het Noorden; zelfs degenen die over de Moerdijk kwamen hadden veel tijd nodig en er konden zich bovendien nog vele moeilijkheden onderweg voordoen, die het bereiken van Breda in de weg stonden.

Dat was ook de reden dat ik aanvankelijk de personen,

die ik raadplegen moest alvorens een opdracht te geven tot het vormen van een nieuw kabinet, niet onmiddellijk kon spreken. (Het kabinet Gerbrandy stelde bij de bevrijding zijn portefeuilles ter beschikking.) Dit was evenwel slechts een kwestie van enkele dagen. Dit betekende echter niet, dat ik toen kon beschikken over de *traditionele* raadgevers bij een ministeriële crisis.

Gelijk alles hier te lande was ook het politieke apparaat op dat ogenblik ontwricht. Ik liet mij dus voorlichten door figuren uit verschillende politieke kringen en van verschillende overtuiging. Ik kreeg van hen een geheel verse en nieuwe indruk van de geestesgesteldheid. Na rijp beraad en herhaalde conferenties met de heren Schermerhorn en Drees leek het mij de aangewezen weg hun opdracht te geven tot vorming van een nationaal kabinet voor herstel en vernieuwing.

Het overgangskabinet Gerbrandy had zo goed als het ging de zaken op gang gebracht en met veel voortvarendheid aangepakt met de geringe hulpmiddelen waarover het beschikte. Het had het grote voordeel, dat het merendeel van zijn leden volkomen op de hoogte was van de toestand in de bevrijde provincies en daardoor de juiste beslissingen kon nemen.

Waar er op dat ogenblik geen functionerende volksvertegenwoordiging was en dus ook geen politiek apparaat kon worden geraadpleegd en geen kabinet geformeerd, steunend op een parlementaire meerderheid, leek mij een kabinet, welks samenstelling en program waarborgen inhielden dat er in democratische zin bestuurd zou

worden overeenkomstig de constitutie en de in ons volk levende wensen, de eerst aangewezen oplossing. Daarbij werd de deur open gelaten voor vernieuwing, zonder op enigerlei wijze vooruit te lopen op de koers die gevolgd zou worden, zodra het constitutionele apparaat weer geheel werkte. Dit was dan de langverbeide beweging van het handvat, die het leven van de staat op rustige, overtuigende wijze op gang moest brengen.

De lezer geve zich rekenschap van de toestand van ontredde op elk terrein, die het kabinet aantrof. De administratie van de overheid, ik noem bijvoorbeeld de bevolkingsregisters, was volledig ontwricht. De illegaliteit had ter bescherming van landgenoten veel gegevens vernietigd en voorts lieten de Duitsers ook op bestuursgebied een chaos achter. Hoevele personen ontbraken niet doordat zij gefusilleerd of weggevoerd waren. De ledige plaatsen dienden onverwijld weer te worden bezet. In de industrie en de landbouw ontbraken tengevolge van de roof door de vijand machines en grondstoffen en tengevolge van zijn deportaties talloze arbeidskrachten. Zowel op de overheid als op de samenleving rustte een ontzaglijke taak en verantwoordelijkheid om samen de maatschappij weer op gang te brengen. Ons volk heeft zich in die moeilijke dagen voorbeeldig gehouden en zijn algehele medewerking verleend. In die tijd had ik vele conferenties met vertegenwoordigers van alle kringen uit het maatschappelijk leven.

Voorts rustte op mij de plicht een omgeving samen te stellen, die in overeenstemming was met de gewijzigde

tijdsomstandigheden, met andere woorden, mij te omgeven met personen, die deel hadden uitgemaakt van het verzet of Engelandvaarder waren geweest; ‘edelen’ in de volle zin des woords. Slechts enkelen die voor de oorlog tot mijn omgeving hadden behoord, nam ik in actieve dienst terug. Mijn particuliere secretarie, die aanvankelijk door vrijwilligers werd waargenomen, moest overgaan in vaste handen; ik splitste haar in tweeën en benoemde mejuffrouw Geldens, die had deelgenomen aan het verzet beneden onze rivieren, tot particulier secretaresse en Drs. M. Kohnstamm, een vooraanstaande figuur uit de weerbare studentenmaatschappij, tot mijn particulier secretaris. Beiden waren de gedachte der vernieuwing van harte toegedaan.

Iets later werd mevrouw De Beaufort-van Hardenbroek, een ware moeder van het verzet, mijn levensgezellin en dame-du-palais. Zeven jaren achtereen zou zij lief en leed met mij delen en mij grote diensten bewijzen. Na haar heengaan werd haar plaats ingenomen door mevrouw De Savornin Lohman-van Hasselt, die mij sindsdien trouw ter zijde staat. Natuurlijk trok ik in 1945 nog meer personen, die onontbeerlijk waren voor de goede gang van zaken bij mijn optreden naar buiten, tot mijn omgeving.

Af en toe slaagde ik erin tijd te vinden voor het bezoeken van plaatsen in het Zuiden; daar was nu de toestand op de wegen normaler. Zo bezochten wij het zwaar geteisterde Heusden, waar honderdvierendertig inwoners, die in het stadhuis een toevlucht hadden gezocht, om het

leven kwamen, toen de Duitsers dit gebouw opbliezen. Ik poogde zoveel doenlijk de plaatsen te bezoeken, waar ik in maart niet was geweest, daarbij de zwaarstgetroffene de voorrang gevend. Wij kwamen in die tijd telkens in Breda. Hier woonden wij de dankdienst voor de bevrijding in de R.K. kerk bij. Vanuit Anneville gingen wij 's zondags hetzij in Ulvenhout of in de protestantse Grote Kerk in Breda ter kerke.

Toen het mogelijk werd Nijmegen, Arnhem, Renkum en Oosterbeek te bezoeken, haastte ik mij erheen. Het weerzien was meer dan droevig. Wat had de gesel van de oorlog hier toegeslagen! Welk een offers waren hier gevraagd.

Ik bezocht de plekken waar het hardst gevochten was. Groot was alom de geestdrift bij mijn komst. Dit waren nog geen vredesbezoeken, daarvoor droegen zij nog teveel de kentekenen van improvisatie. Wel een tijdsbeeld gaf de stoet te zien, waarmee ik de plaatsen binnenkwam: achter mijn auto kwam een rij overvolle auto's in alle mogelijke kleuren en van allerlei model. Natuurlijk had de bezetter mijn auto's gestolen en dus was veel nog geleend spul. Juliana en ik hadden echter ieder onze eigen chauffeur, die zich, gelijk andere gediensstigen, onmiddellijk na onze terugkeer waren komen melden.

In de loop van juni kwam dan eindelijk het bericht, dat de aanvankelijke bezwaren waren opgeheven, die mijn terugkeer naar het pas bevrijde gebied tot dusver hadden belet. Hoezeer ik mij op dit ogenblik ook verheugde, toch viel het mij niet licht afscheid te nemen van mijn om-

geving in Brabant, waar wij zoveel spontane hartelijkheid en vriendschap hadden ondervonden, ook in het leven van elke dag en waar wij zoveel belangrijke ogenblikken beleefd hadden.

Juliana en ik besloten ten afscheid een echt Brabants feest te geven voor de bevolking van onze buurt. Bij goed weer zou buiten gedanst worden en bij regen in een grote ruimte die zich daarvoor leende. Het werd een echt geslaagd, gezellig Brabants feest en oud en jong, tot Juliana toe, deed mee, toen muzikanten uit de omgeving de danswijzen inzetten, die daar geliefd waren.

Daarna vertrok Juliana naar haar kinderen in Canada en kwam later met hen over New York naar Engeland terug, waar zij in Stubbings haar troepje voor een korte tijd achterliet totdat zij met hen een geregeld leven kon beginnen op Soestdijk, dat daartoe in gereedheid gebracht moest worden. Gelukkig konden de kinderen spoedig terugkeren.

Ik vertrok naar Apeldoorn, waar ik intrek nam in een mijner villa's aan de Waldeck Pymontlaan. Mijn thuis bleef nog lang voor mij gesloten, omdat het hoofdkwartier van de Nederlandse Strijdkrachten Het Loo voor zich gerequireerd had.

In mijn huis in Apeldoorn was nu geregeld contact met de ministers mogelijk. Ik ontving figuren uit de illegaliteit en vele anderen, steeds zoveel tegelijk als mijn bescheiden woonruimte kon bevatten. Natuurlijk hoorde ik in deze tijd vele bijzonderheden over de bevrijding van de plaats mijner inwoning en van menige andere plaats.

Ik bezocht het zwaarbeproeft Putten dat, zoals ik reeds zeide, tengevolge van de deportatie een weduwendorp was geworden en ontmoette daar de weinige overlevenden uit het concentratiekamp, die zojuist waren teruggekeerd en die zó zwaar geleden hadden, dat het nog zeer de vraag was of zij in leven zouden blijven. Tot overmaat van ramp ontbrak het voedsel dat zij beslist nodig hadden, namelijk jam.

Spoedig kwam het onvergetelijk weerzien met Amsterdam, Den Haag en Rotterdam. Sterk viel mij bij deze bezoeken op, dat de mensen er niet alleen onderkomen uitzagen, maar dat ook een nerveuze gespannenheid ze nog in haar greep had. Ook daaraan viel af te lezen hoeveel beproevingen men had doorgemaakt. Het heeft maanden geduurd voor de mensen weer zo evenwichtig en rustig waren als vroeger.

In Apeldoorn begon mijn leven meer geregeld te lopen, hetgeen in de eerste plaats mijn werk ten goede kwam. Tot mijn zeer grote ergernis en teleurstelling riep een ongesteldheid mij daarbij tijdelijk een halt toe. Als reactie op mijn drukke leven kreeg ik een bronchitis die uitgevierd moest worden en het duurde lang voordat ik weer geheel op krachten was. Vooral dat gehang en die slapte, nadat de ziekte geweken was, waren erg vervelend. Toen ik enige uren op kon zijn, kwam juist Juliana met de kinderen, wat een hele vreugde was. Juliana verhuisde met hen naar Soestdijk, waar zij voor de oudsten naar scholen moest omzien. Bernhard bleef nog geruime tijd op Het Loo en Spelderholt.

Toen ik beter werd, bekreep mij de begeerte in Den Haag, of daar vlakbij, aan het werk te gaan. Ik achtte echter nog niet de tijd gekomen om mij in het Noordeinde te vestigen. Dit niet alleen om de schrijnende tegenstelling die mijn verblijf daar, in die grote ruimte en met die vele bediening, zou vormen met de noden van ons volk, maar ook omdat ik bezorgd was, dat een weidse paleisomgeving de vertrouwelijke omgang en de openhartigheid, die zich door de omstandigheden tijdens de oorlog zo gelukkig hadden kunnen ontwikkelen, zou verstoren. Een eenvoudige behuizing - zo hoopte ik - zou de sfeer scheppen, waarbinnen die vertrouwelijkheid en die openhartigheid bewaard bleven. Gelukkig bleek ik mij niet te hebben vergist.

Later, toen ik wel moest terugkeren in de voor mij aangewezen paleizen, bleek het gewonnene ook daar niet verloren te gaan. Natuurlijk zette ik ook daar mijn eenvoudige levenswijze voort, keerde ook daar het oude ceremonieel niet terug.

Ik vond in Scheveningen twee villa's, aan de Parklaan, één voor de werkzaamheden die mijn omgeving te verrichten had, en één voor mijn persoonlijke bewoning. Begin september kon ik verhuizen. Beide huizen waren prettig gelegen en leken voldoende ruim voor het doel. Ik had er heerlijke zeelucht. Op den duur groeide ik er met mijn arbeid en vele paperassen uit en ik was blij toen ik het volgend voorjaar Het Loo weer kon betrekken.

Spoedig nadat ik op orde was aan de Parklaan volgde de opening der tijdelijke Staten-Generaal. De stoet was

geheel aangepast aan de tijdsomstandigheden. Wij gingen per auto; onze paarden waren alle gestolen en weggevoerd door de vijand. De auto werd geëscorteerd door de B.S. in donkerblauwe overall, en de onderdelen van leger, vloot en luchtmacht in de stoet droegen slechts battledress (de 'vechtjas'). Naar mijn oordeel de mooiste opening der Staten-Generaal die er ooit geweest is. Doch ik sta hierin vrijwel alleen.

De oplossing voor de overgang naar de normale parlementaire constitutionele toestand was gevonden in de zuivering van die leden van de Staten-Generaal, die zich met de vijand hadden ingelaten en dus van het parlement geen deel meer konden uitmaken. De beide Kamers werden aangevuld met personen 'door de Kroon te benoemen'. Dit waren vooraanstaande figuren uit de illegaliteit. Deze laatste kon dus langs deze weg haar wensen kenbaar maken en haar invloed doen gelden.

Het bleek ten gevolge van de algemene ontwrichting niet mogelijk onmiddellijk na de bevrijding algemene verkiezingen te doen plaatshebben, hetgeen anders de meest aangewezen weg geweest ware. Hierdoor ware de mogelijkheid geboden spoedig een opdracht te geven tot formatie van een kabinet, steunend op een parlementaire meerderheid.

Op 15 augustus 1945 capituleerde Japan.

Gedurende de eerste winter na de terugkomst in Nederland nodigde mevrouw de weduwe Marsman regelmatig kun-

stenaars bij mij op de thee. Zij droegen dan voor uit eigen werk of vertelden over hun arbeid. Zo ontmoette ik letterkundigen, schilders, beeldhouwers, bouwkundigen en musici. Deze bijeenkomsten, die de voortzetting waren van mijn ontvangsten op Stubbings, hield ik ook de volgende jaren 's winters trouw vol, tot ik afstand deed.

Ik sprak de komende en gaande man uit binnen- en buitenland, mensen van alle beroepen en uit alle kringen. Daarbij was het mij een bron van vreugde steeds weer te merken, dat mijn bezoekers en bezoeksters zich zelf bleven in mijn gezellige villa.

In Stubbings en Laneswood had ik mij een bescheiden schildershoek ingericht waarin ik mij af en toe terugtrok om mij aan de kunst te wijden en te pogen even aan wat anders te denken. Op de Parklaan aangekomen, richtte ik mijn heerlijke schilderkamer op het Huis ten Bosch weer in, met zijn prachtige ligging met een groot raam op het noorden en ik bracht er menige zondagmiddag door.

De verkiezingen werden eerst in april 1946 gehouden. Daarna trad een parlementair kabinet op. Ofschoon de partijen voor het merendeel gestreefd hebben naar heroriëntatie, is niet tot stand gekomen wat velen gehoopt en verwacht hadden. Het lichamelijk verzwakte en uitgeputte volk greep bij voorkeur naar het oude, wèlbekende. De plannen voor het nieuwe, waar het hart tijdens de bezetting naar uitging, raakten op de achtergrond.

Zo bleef ook een grondwetsherziening, die aan de tijdens de oorlog levende wensen voldaan zou hebben, ach-

terwege en nog zoveel meer, waarvan men in de jaren van druk gedroomd had, kwam niet tot stand.

Toen het voorjaar werd, moest ik mijn plan voor het verdere verloop van het jaar maken. Het Loo was intussen door de staf van onze strijdkrachten ontruimd; ik besloot eerst daarheen te gaan om er op bescheiden voet te gaan leven en de volgende winter mijn intrek te nemen op het Huis ten Bosch.

Het jaarlijkse bezoek aan Amsterdam moest een geheel ander karakter hebben dan voor de oorlog. Wèl waren in het program daarvoor wijzigingen aangebracht tijdens en na de eerste wereldoorlog, doch het geheel paste toch nog niet op de nieuwe tijd. Er kwam heel wat verbeeldingskracht aan te pas een nieuwe en oorspronkelijke opzet van dit bezoek te bedenken.

Tijdens het eerste jaarlijkse bezoek onthulde ik het voorlopig oorlogsmonument op de Dam, waar urnen waren geplaatst met aarde uit alle provinciën, alsmede één ter gedachtenis aan hen die in Indonesië vielen. Ik bezichtigde de herstelwerkzaamheden aan de haven en liet mij uitvoerig daaromtrent inlichten. Het werd een langer verblijf, ongeveer twee weken, waarin veel tijd was uitgetrokken voor gewone omgang met de bevolking en dagelijkse onofficiële wandelingen en autoritten door de stad.

Waren de officiële dagen met hun uitgebreid en zorgvuldig ingedeeld program belangrijk voor het onderhouden van de band tussen de hoofdstad en de draagster van de Kroon, niet minder belangrijk was het eenvoudige,

menselijke verkeer van iedere dag, waarbij men elkaar over en weer goed kon leren kennen. Welk een band gaf dat gezamenlijk aan de arbeid gaan, iedere dag opnieuw, op hetzelfde uur. De stoet arbeidzamen langs mijn ramen te zien trekken op het ogenblik dat *mijn* kamer opening voor *mijn* werk en voorts alle uren dat er gewerkt werd, met mijn medewerkers mede te mogen leven en dat twee weken lang. En van welk een betekenis was het dat er nu, naast de officiële ontvangsten, ook particuliere waren, waarbij aan de thee nu eens de ene groep dan weer een andere kwam vertellen van de eigen arbeid. Onder de bezoekers waren ook de mannen die op wacht stonden, voorzover zij zich bij de krijgsverrichtingen onderscheiden hadden.

Natuurlijk was er tijdens de officiële ontvangsten ook ruimschoots gelegenheid voor gemoedelijke gesprekken.

Toen mevrouw De Beaufort en ik in het Vondelpark een wandeling maakten, kwam een van 'haar jongens' geestdriftig op haar af: 'Dag Tante Loekie, wat ben ik blij dat ik U zie'. Zij was namelijk het laatste gedeelte van de hongerwinter in Amsterdam geweest en had zich toen een ware moeder van vele jonge onderduikers betoond. Haar zoon Binnert viel in die tijd als slachtoffer van de bezetter. Dit was een ontmoeting die ik niet gauw zal vergeten. Terwijl zij met mij in Amsterdam vertoefde, kon zij de band met deze jongens aanhouden en verstevigen.

Al wat ik na de bevrijding ondernam, stond in het teken van: het in de moeilijke jaren in Londen bereikte moet blijven. De verbroedering in die jaren van zware

druk ontstaan, moest als een kostbare plant worden verzorgd en opgekweekt, waar en wanneer ik mensen ontmoette.

Bij het vernemen van de tijding der februari-staking in Amsterdam was de gedachte bij mij opgekomen om de hoofdstad een blijvende herinnering aan dit grote feit te geven. Daarbij dacht ik aan het verlenen van een devies: Heldhaftig, Vastberaden, Barmhartig. Dit denkbeeld viel in goede aarde. Ik liet een Gemeentevlag ontwerpen, waarin die woorden voorkwamen. Toen deze gereed was, liet ik hem in tegenwoordigheid van het gemeentebestuur in de Burgerzaal door leden van de voormalige B.S. hijsen om hem vervolgens aan de stad aan te bieden.

Ook de gemeente Rotterdam bleek prijs te stellen op een devies, als herinnering aan het bombardement, de houding van de bevolking tijdens de oorlog en de verwoesting van zijn haven, kort voor de wapenstilstand. Het werden de woorden: Sterker door strijd.

Beide deviezen werden per Koninklijk Besluit aan de steden verleend.

Rotterdam ontving van mij voor zijn stadhuis een beeld dat zijn heldhaftige strijd symboliseerde.

aant.

In mei 1946 bracht Winston Churchill een bezoek aan ons land. In de zomer van hetzelfde jaar bracht ik een bezoek aan Koning George VI, teneinde hem een aantal Nederlandse paarden aan te bieden, als teken van de dankbaarheid van het Nederlandse volk.

aant.

Toen alles meer tot rust gekomen was na de bevrijding kon ik als mens met volle teugen genieten van mijn leven thuis en het weerzien van en verblijven op alle mij zo lief geworden plekjes met hun vele goede herinneringen. In het Huis ten Bosch, waar ik 's winters mijn intrek nam en in de lente van de mooie flora in zijn park kon genieten, voelde ik mij één met de bevolking van Den Haag, die in groten getale mijn, vroeger buiten de stad liggend, eiland betrad en vlak langs mijn deur ging om van lucht en zon te gaan genieten. Het was een heel huiselijk geheel. Bovendien had ik daar het voordeel dat iedereen mij gemakkelijk kon bereiken en omgekeerd. Ik zal die winters, doorgebracht in het oude historische gebouw, te midden van zijn kunstschaten, niet licht vergeten.

Die vreugde gold ook Het Loo met zijn onbeperkte mogelijkheid te leven in Gods heerlijke natuur. Eerst later zou ik weer genieten op De Ruygenhoek, die door de vijand gehavend en geheel onbewoonbaar was gemaakt en dus vooraf geheel moest worden ontsmet en opnieuw ingericht. Het verblijven op deze plaatsen kwam mijn werk ten goede.

Voor de jaren, die nu volgen, zal ik de lezer niet vermoeien met een opsomming van mijn programma. Naast de dagelijks terugkerende plichten kwamen de werkbezoeken, die mij gelegenheid gaven de ware toestanden te zien, dus zonder opsmuk, ontdaan van de 'officiële' waarheid. Dan waren er de ontvangsten van personen met hetzelfde doel, zoals ik dit in Engeland gewoon was, met dien verstande, dat ik hier stond voor een volk van tien

miljoen, terwijl wij in Londen niet talrijker waren dan een gemiddelde dorpsgemeenschap, wat de individuele kans ontvangen te worden sterk deed toenemen. Nu waren de mogelijkheden voor ontmoeting en gesprek natuurlijk veel kleiner.

Ik ontving voorts bezoek van personen uit Indonesië en uit Suriname en de Nederlandse Antillen.

Op 18 februari 1947 verheugde ons de geboorte van Marijke, mijn vierde kleinkind.

Toen ik geschiedenis leerde, trof mij bijzonder de afstand van Karel V in 1555. Ik vond dat toen een wijze daad. Dat zoiets als afstand doen bestond, was een geheel nieuw gezichtspunt. Natuurlijk ging ik naar mijn moeder en besprak dit vraagstuk met haar. Wij bekeken samen alle gezichtspunten en verdiepten ons in de gevolgen, welke het zich terugtrekken van een vorst kon hebben. Wat mij in deze gebeurtenis boeide en mij in het verdere leven niet losliet, was de mijns inziens gezonde gedachte die daarin tot uitdrukking kwam, namelijk dat men niet moet aanblijven in een ambt, dat een voortvarendheid, besluitvaardigheid en energie eist, die gedragen moeten worden door algehele fitheid, wanneer men voelt, die krachten niet meer te bezitten.

Onze constitutie vermeldt afstand doen uitdrukkelijk: artikel 15. Het element der vrijwilligheid, dat gezien dit artikel bij de vervulling van mijn ambt aanwezig was, verhoogde wellicht nog mijn verantwoordelijkheidsbesef voor en mijn toewijding aan mijn taak.

Ik vermeld dit alles eerst nu, nadat ik de jaren van de tweede wereldworsteling heb beschreven, teneinde dit onderwerp in zijn juiste verband te plaatsen. Het spreekt vanzelf, dat ik gedurende de oorlog dergelijke overpeinzingen geheel uit mijn gedachtenkring gebannen heb.

Terugkerend tot mijn uitgangspunt wil ik nog toevoegen dat, toen ik ouder werd, de overweging bij mij leefde Juliana niet te jong voor mijn verantwoordelijke taak te plaatsen, opdat zij zonder de zwaar wegende plichten zich kon geven aan het geluk van haar jonge huisgezin.

Eerst na de voleinding van het overgangstijdperk, dat op de bevrijding volgde, voelde ik dat ik het vraagstuk van mijn afstand doen nader mocht gaan overwegen. Mijn dagelijkse plichten, die talrijker werden dan vóór de oorlog en die mijn geest weinig of geen tijd lieten voor ontspanning, hetgeen niet bevorderlijk was voor de fitheid in ogenblikken waarin uitzonderlijk veel van mij gevergd werd, gaven mij in dezen de nodige stof tot nadenken. Wat het besluiten van mijn regeringstijd betreft, had ik de overtuiging, dat dit moest wachten tot een paar jaar ná de overgangstijd tussen het sluiten van de wapenstilstand en de terugkeer van meer normale toestanden. Dit betekende voor mij mijn zevenenzestigste à achtenzestigste jaar.

In 1947 maakte ik gebruik van de mij door de Grondwet gegeven bevoegdheid voor korte tijd een regentschap te doen optreden. Mijn dochter, meerderjarig zijnde, was de grondwettelijk aangewezen Regentes. Zij werd 14 oktober 1947 beëdigd.

Na afloop van de door mij vastgestelde termijn nam ik

de regeertaak weer van haar over. Zij had zich in die tijd rekenschap kunnen geven van de omvang van de arbeid die haar wachtte.

Langzaam naderde mijn achtenzestigste verjaardag, waarop ik vijftig jaar aan de regering zou zijn. Men had zich voorgenomen dit jubileum te vieren en grote plannen daartoe waren in de maak. Ik voelde mij niet meer daartegen opgewassen. Ik herinnerde mij van vorige jubilea, dat deze niet enkele dagen feest betekenden, doch dat ik ongeveer een maand lang vieringen bijwoonde in verschillende delen des lands. Daar kwam nog bij, dat er verkiezingen in dat jaar plaats hadden en ik vooraf aan de spanning en vermoeienis van een kabinetsformatie het hoofd moest bieden. De zekerheid ontbrak mijns inziens, dat ik, voor moeilijke beslissingen geplaatst, de veerkracht nog zou kunnen opbrengen, die daarvoor nodig was. Dit was een aangelegenheid die ik alleen kon beoordelen en waarin ik alleen kon besluiten.

In de loop der jaren had ik tal van belangrijke beslissingen zien nemen, overal in de wereld en op de meest uiteenlopende levensterreinen. Bij het mij rekenschap geven daarvan was het mij niet zelden opgevallen, dat de doeltreffendheid van menige beslissing meer verzekerd geweest zou zijn, wanneer deze niet was genomen door personen in hun levensavond, maar door mensen die nog in de volle kracht van hun leven stonden.

Ik wilde tot geen prijs de indruk maken, dat ik mijn aanblijven wilde rekken om mijn jubileum te kunnen vieren; ik, die degene was geweest die de wet van de leef-

tijdsgrens voor velen in den lande had getekend, waarmede dan ook openlijk rekening was gehouden met het feit, dat vele ouderen, althans in werkkraft, niet meer waren wat zij vroeger waren.

Mijn besluit stond vast: nog voor ik achtenzestig jaar zou worden, afstand doen. Ik nam twee vertrouwden in de arm, die mij bij de voorbereiding daarvan de aangewezen hulpkrachten toeschenen en deed hun een voorstel hoe ik mij dacht, dat dit zou kunnen gaan. Tot mijn teleurstelling verwierpen zij dit op grond van de bestaande jubileumplannen, zonder aan mijn wensen tegemoet te komen door hunnerzijds een tegenvoorstel te doen, hetgeen erop neerkwam, dat zij niet wensten mede te werken aan een oplossing op dát - voor de jubileumplannen vergevorderd - tijdstip.

Moeilijke, ja verdrietige maanden volgden, waarin ik geheel alleen en zonder enige medewerking naar een oplossing moest zoeken. Ik vond deze in een tweede regentschap van Juliana, ingaande ongeveer half mei en stelde mij voor de regeertaak weer voor enkele dagen van haar over te nemen rond mijn achtenzestigste verjaardag, teneinde die datum in functie te zijn. Onmiddellijk daarna zou ik afstand doen om Juliana in de gelegenheid te stellen dadelijk ingehuldigd te worden. Van de zijde van de voorbereiders van de herdenking werd mij verzekerd, dat men tevreden zou zijn, indien ik de bewijzen van trouw en aanhankelijkheid van de bevolking van Den Haag in ontvangst zou nemen en daarna in Amsterdam feestelijk zou aankomen, waar een grote afscheidsbijeenkomst in

het Stadion zou plaats hebben en dat er verder niets van mij werd verwacht.

Het moeilijke was nu zonder enige voorbereiding mijn voornemen zelf aan ons volk mede te delen. Op de twaalfde mei, datum van de inhuldiging van mijn vader in 1849, deed ik dit door de radio. Deze hele loop van zaken had het voordeel, dat de toekomstige Koningin kon optreden met een kabinet tot welks formatie zij zelf opdracht had gegeven.

Het Stadionspel stond niet alleen in het teken van het afscheid, doch symboliseerde de komende troonswisseling en was dus behalve een afscheid van mij ook een welkom, tot Juliana gericht. Ik sprak daar een afscheidswoord.

Toen kwam op 4 september de abdicatie. Aan een lange tafel in de Mozeszaal namen wij en een reeks autoriteiten plaats, in navolging van het gebeurde bij het afstand doen van mijn overgrootvader. De akte van afstand werd door de Directeur van het Kabinet voorgelezen, waarna ik deze tekende en alle aanwezigen na mij. Ik sprak een kort woord in het algemeen en richtte mij tot Juliana in het bijzonder.

Bij ons binnenkomen trof ik een ietwat gedrukte afscheidsstemming aan. Deze verdween echter spoedig door mijn opgewekt en blij optreden. Wat had en heb ik niet redenen tot dankbaarheid: ten eerste door het vertrouwen dat ik heb in het warme hart van Juliana voor het volk dat ons beiden zo lief is, in haar toewijding en overgave aan de taak die haar wachtte en in de bekwaamheid

voor die taak, waarvan zij bij verschillende gelegenheden blijk had gegeven. Dan, dat mijn ambt tijdens mijn leven op haar overging en ik wellicht nog een poos getuige zou mogen zijn van haar regering. Voorwaar, er was bij mij geen plaats voor droefheid. Deze eenvoudige plechtigheid was een ware belevenis.

De bijeenkomst had echter kort geduurd, er was nog veel tijd voordat het klokkenspel op het paleis twaalf uur zou aankondigen, gevolgd door de twaalf slagen van het machtige uurwerk. Dan zou de nieuwe Koningin voor het eerst na de troonswisseling op het balkon verschijnen. Met popelende harten wachtten wij, Bernhard en de kinderen die slagen af. Het duurde lang, doch eindelijk begon het klokkenspel. Nadat de twaalfde slag verklonken was, gingen de deuren achter het balkon open en traden Juliana en ik hand in hand naar voren, gevolgd door Bernhard. Op de Dam kon men op dat ogenblik een speld horen vallen, ademloos wachtte men op wat komen zou. Ik nam het woord, deed mededeling van mijn abdicatie en stelde daarop Juliana als zijn Koningin aan het Nederlandse volk voor, richtte enkele woorden tot haar en eindigde met de menigte voor te stellen haar een 'leve onze Koningin' toe te roepen, hetgeen met grote geestdrift en ontroering gedaan werd. Daarop sprak zij enkele woorden tot de menigte, in het bijzonder tot de jonge generatie, en dankte zij mij ervoor dit ogenblik met haar te hebben meegemaakt. Hierop trok ik mij terug en kwamen de vier kinderen naar buiten. Onvergetelijke ogenblikken!

aant.

Wat een vreugde de zesde september tegenwoordig te zijn bij haar Inhuldiging in de Nieuwe Kerk. Van de maandenlange voorbereiding mocht ik geen bijzonderheden weten, eigenlijk vernam ik er niets van. De ochtend van die dag ging ik Juliana goedmorgen zeggen toen zij bijna gereed was. Zij droeg alleen de konings-

mantel nog niet, die van haar schouders af als een reusachtige sleep moest hangen. Ik trof haar aan in een donkerblauw satijnen gewaad, getooid met het grootkruis van de Militaire Willemsorde, die zij voor het eerst droeg in haar hoedanigheid van Grootmeester der Orde. Op haar hoofd een open kapje, samengesteld uit allerlei juwelen uit onze verzameling. In haar hand hield zij een blauwe rol, die de tekst van de eed bevatte die zij moest afleggen, alsmede haar rede; wat uit deze rol zou komen en wat ik gaarne geweten had, bleef toen nog een geheim voor mij.

Met mijn beide oudste kleinkinderen en de moeder van Bernhard begaf ik mij naar de Nieuwe Kerk. Wij hadden plaatsen op de voorste rij, rechts van de troon. Ik had daar het volle gezicht op de ingang Damzijde, waar de stoet binnen zou komen. Het was een indrukwekkende lange stoet, die de Koningin voorafging; naast haar liep Bernhard, vlak achter haar volgden de adjudanten, dragers van de koningsmantel, die deze straks om haar zetel zouden leggen, terwijl zij plaatsnam. Figuren uit het verzet vervulden belangrijke functies bij de plechtigheid. Ik denk aan de koningen van wapenen in hun historische kledij, die straks, hun staf verheffend, met luider stem zouden verkondigen: 'de Koningin is ingehuldigd' en aan de herauten in hun middeleeuwse kleding, die zich naar de uitgangen van de kerk zouden begeven met hun trompetters om aldaar deze kreet te herhalen voor de saamgestroomde menigte.

Toen de aanwezigen waren gezeten, begon Juliana

aant.

haar toespraak, die ik in ademloze spanning beluisterde. Ik heb hem daarna nog menigmaal doorgelezen. Wat zij tot mij zeide, kwam zozeer uit haar hart, dat ik mij wat minder ontsteld en ongelukkig voelde dan bij ontboezemingen van anderen ten opzichte van mij het geval geweest zou zijn. Dit gold ook voor de benoeming tot ridder eerste klas der Militaire Willemsorde, die mij volkomen verraste. Ik beschouw deze als het eren van mijn dappere medestrijders op elk terrein uit de oorlog.

Met algehele instemming beluisterde ik het staatkundige gedeelte van haar rede. Aangrijpend was het ogenblik van haar eedaflegging. Deze werd gevolgd door de eed van trouw van de Staten-Generaal aan hun nieuwe Koningin, welke voorgelezen werd door de voorzitter van de verenigde vergadering, tevens voorzitter van de Eerste Kamer, en daarna door alle leden werd afgelegd. Toen dit was geschied, ging de stoet haar weer voor en verliet zij de Kerk om onmiddellijk daarop met Bernhard en al haar kinderen op het balkon op de Dam te verschijnen.

Na mij te hebben verkleed in reiscostuum vertrok ik in alle stilte met mevrouw De Beaufort naar De Ruygenhoek, steeds al wat in Amsterdam gebeurde door de radio volgend. Welk een vreugde al die geestdrift voor Juliana!

Ik wil hier nog vermelden, dat ik een schat van geschenken, brieven en telegrammen op mijn achtenzestigste verjaardag ontving. Allemaal onverdiende dankbaarheid en hartelijkheid; hoeveel van deze gevoelens waren niet vertegenwoordigd in al die gaven; het was aandoenlijk.

Ook wil ik nog herinneren aan de eerste Assemblee van de Wereldraad van Kerken, die in die dagen plaats vond in Amsterdam. Juliana maakte als Regentes een samenkomst mee. Ik behoefde toen niet te gaan, hetgeen wegens tijdsgebrek ook niet mogelijk ware geweest. Ik ontving echter één vertegenwoordiger van de kerken in gehoor bij mij.

Een korte poos bleef ik nog op De Ruygenhoek, daarna ging ik naar Het Loo, waar mij een feestelijke ontvangst bereid werd door al het personeel; deze droeg een intiem karakter.

Toen ik in Amsterdam in de auto stapte, gevoelde ik mij opgelucht zoals nooit tevoren; voorbij was de spanning van de laatste maanden, die groot was geweest, bovenal omdat ik ervoor verantwoordelijk was dat alles goed zou verlopen. De vermoeidheid zou ik pas later voelen. Deze vergde maanden eer zij overwonnen was. Ik

aant.

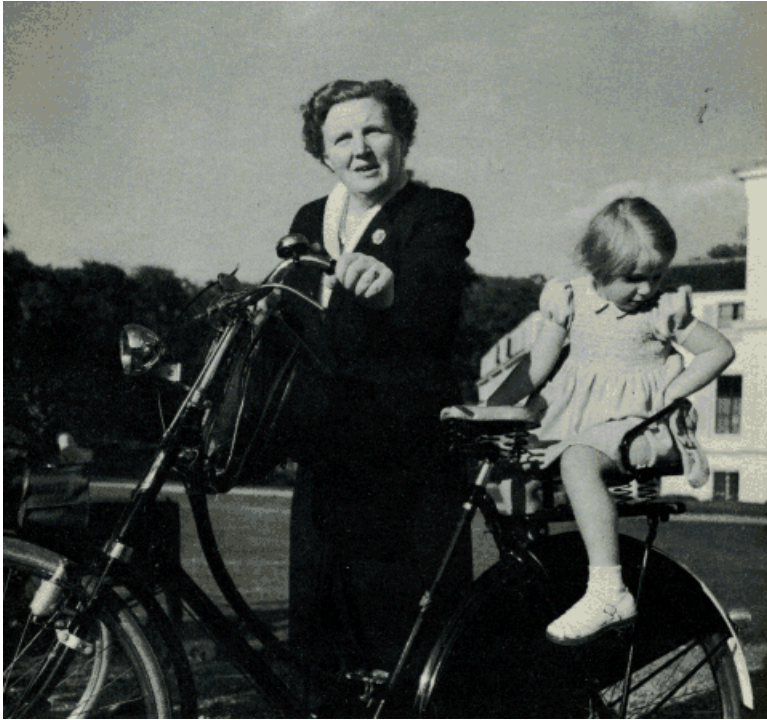
aant.

vluchtte in het penseel. Spoedig kwamen de prachtige herfstkleuren mij verlokken ze weer te geven. Dan wachtte de inrichting van mijn nieuwe vertrekken op mij; Juliana vergunde mij op Het Loo te blijven wonen. Waar mijn oude kamers het aangewezen kwartier voor het Hoofd van de Staat zijn, verhuisde ik naar enige vertrekken verderop in de westelijke vleugel. Ik heb daar hetzelfde prachtige uitzicht op het park met in de lente zijn pracht van bloemhout, met name azalea mollis. Juliana bood mij aan mijn oude zitkamer, waar ik altijd schilderde, als werkplaats voor doek en penseel verder te gebruiken, hetgeen ik dankbaar aanvaardde. Ik kreeg een heerlijke woning, beknopt en klein, zoals ik steeds gewenst had en zolang de winterkoude mij niet plaagde, ook heerlijk warm.

Nu ik geen officiële verplichtingen meer had, wilde ik mij beschikbaar houden voor Juliana, voor geval zij mij nodig had. Ik kwam dan ook meer naar Soestdijk, onder andere om Marijke gezelschap te houden toen Juliana, Bernhard en de oudere kinderen naar de wintersport gingen in de kerstvacantie. De volgende jaren kwam Marijke bij mij op Het Loo tot zij ook mee mocht.

Ik trok mij geheel terug. Teneinde plaats te maken voor Juliana bedankte ik voor alle functies in de maatschappij. In vele gevallen nam zij die over. Het enige wat ik nog bleef, was: ere-voorzitster van de 'Stichting 1940-1945' en beschermvrouwe van het 'Voorzieningsfonds voor Kunstenaars'.

Ik woonde twee kunstenaarscongressen bij, die kort

aant.

daarop plaats vonden. Voor schier iedere andere uitnodiging die ik kreeg, bedankte ik. Dit deed ik uit overtuiging, als bewijs dat ik alle gevolgen van mijn abdicatie wilde aanvaarden en mijn nieuwe plaats in de wereld begreep. Maar zeker niet minder omdat ik nu geheel een vrij mens wenste te zijn, zonder enige verplichting.

De laatste maanden voor mijn achtenzestigste verjaardag bekoorde mij de gedachte mijn leven onder dezelfde naam te eindigen als ik het begonnen was, de naam die ik droeg als kind bij mijn ouders: Prinses Wilhelmina. Zo besliste ik.

In het late najaar verzocht Juliana mij haar te vertegenwoordigen in Westkapelle bij het symbolisch begin van de aanplant van het park aldaar, waarvoor zij, de Koning van Groot-Brittannië en ook ik heesters ten geschenke hadden gegeven. Het was een aardige, feestelijke dag. We werden op Zeeuwse boerenwagens gereden; dat ik samen met de Britse ambassadeur op een huifkar zat, was wel een zeldzaam voorkomend geval.

Hoe weinig konden wij toen vermoeden, dat in 1953 nogmaals een ontzaglijke ramp het arme Zeeland zou treffen. Dat in dat jaar onze kusten, en niet alleen de Zeeuwse, geteisterd zouden worden door een watersnood, die tal van mensenlevens zou vragen en nameloos leed over velen zou uitstorten.

aant.

Wachtte mij nog een taak?

Ik heb lange tijd nodig gehad om tot innerlijke rust te komen na de abdicatie. Het heeft de gehele winter van 1949 geduurd voor ik zekerheid verkreeg of er nog een roeping voor mij was weggelegd en zo ja, welke.

Opeens werd ik aangeraakt door *die* liefde voor de ganse mensheid, welke uit Christus zelf voortkomt. Van stonde af aan begreep ik daarin met mijn bescheiden kracht met Hem mee te moeten werken.

‘Alle mensen te brengen tot Christus’. De voorbereiding tot deze taak was reeds lang geleden begonnen. Was niet mijn bewustworden, in de jaren dertig, op geestelijk gebied wereldburgeres te zijn, reeds daarvan een begin?

‘Alle mensen brengen tot Christus’, van alle volken en

rassen, zoals Christus dit bedoelt en de Zijnen bevolen heeft. Niet volgens een of ander patroon door mensen bedacht, doch een zuiver uitvoeren van Zijn opdracht.

Hier gaat het om de opwekking tot levend geloof, waardoor een wezenlijke en persoonlijke binding met Christus kan ontstaan.

Hiertoe moet gepoogd worden de innerlijke verwording en de verslaafdheid aan het aardse te doorbreken, een gebondenheid die als een zware last op het leven van de mens drukt.

Er ligt een vacuüm, een God-kwijt-zijn achter de veelheid van verontrustende verschijnselen, die wij waarnemen. Dientengevolge: een handelen zonder zich te storen aan de hoge Leiding. Hetgeen een ten hemel schreiende geestelijke nood veroorzaakt.

Het is temidden van dat vacuüm, dat ik mij bewust werd, dat Christus mij tewerkstelde.

Ondanks al het bedroevende, dat wij om ons heen zien gebeuren, heeft Christus het kwaad tot in zijn diepste wortelen aangetast. Nu, en temidden van de huidige samenleving. Met Hem staat mijn arbeid midden in het werkelijke leven. Dáár wil Hij hebben dat wij Hem dienen.

Ik nam mijn bescheiden plaats in de kring van allen die dit willen in, in een tijd, waarin een sfeer van hunkering naar de vulling van bedoeld vacuüm aan het groeien was. Er is een geest van zoeken en vinden van Christus over de gehele wereld en een streven naar verbroedering en eenheid in Hem, zowel binnen de kerken

als daarbuiten. Deze geest openbaart zich met name bij vele jongeren. Dit streven gaat bij hen steeds hand in hand met het diepe verlangen hetgeen Christus ons predikt in toepassing te brengen en te komen tot een levend en de tijdgeest begrijpend en beheersend christendom. Hierdoor ontstaat meer openheid voor Zijn leiding en wordt men minder geremd door het intellectualisme, materialisme en fatalisme van onze tijd.

Ik richtte mij tot de mensen, zowel per radio als in korte geschriften, dit in verschillende talen. Nota's en boodschappen werden door mij opgesteld voor het gebruik door bepaalde groepen en personen.

Steeds vooropstellend de allensaambindende eenheid in Christus, had ik ontmoetingen met velerlei personen, die voor mijn arbeid belangrijk zijn en ontmoetingen die rechtstreeks van betekenis zijn voor mijn band met Christus. Onder deze contacten waren vele jongeren. Voorts had ik een zich steeds uitbreidende briefwisseling met personen in tal van landen en de verschillende werelddelen.

Allengs werd ik mij bewust van de hogere Leiding ook op dit gebied in mijn bestaan. Ik ben die gaan zien als een klein onderdeel van het grote Plan, waaraan Christus onverdroten werkt, dat erop gericht is een betere en gelukkiger werkelijkheid voor Zijn mensheid te bereiken, van dat Plan dat deel uitmaakt van het heelalovattende Plan voor Zijn schepping.

Deze Leiding heeft bij mijn nieuwe taak mijn gehele persoon en daarom ook mijn daden beheerst.

Tenslotte ben ik enkele jaren bezig aan het schrijven van dit geschrift.

Vóór alles gaat mij de omgang in het verborgene met Christus. Deze heeft mij, zoals ik reeds mocht opmerken, in staat gesteld de taak te volbrengen, die ik bijna vijftig jaar temidden van mijn volk en staande in het volle leven heb mogen vervullen. Hoe verlossend heeft die verborgen kracht in de vele moeilijke ogenblikken van mijn leven voor mij gewerkt.

Na de lezing van dit geschrift zal het de lezer duidelijk zijn hoeveel tijd mijn geestelijke groei en ontplooiing gevergd heeft.

Het leven op Het Loo, temidden van Gods heerlijke natuur, biedt mij een enige gelegenheid al wat Hij mij nu leert rustig te verwerken en mij eigen te maken. Innerlijke groei en opbouw vragen rust en kunnen niet overhaast worden. Hoe verder men op deze weg voortschrijdt, des te meer wordt men zich bewust van de niet onder woorden te brengen verwantschap tussen Christus' wezen en het diepste en heiligste dat in ons leeft.

In een van onze mooiste opstandingsgezangen komt de regel voor: 'Op Uw woord, o Leven van ons leven (werpen wij het doodskleed af)'. Op de hoogtepunten van mijn bestaan voelde ik in mijn latere jaren in de diepte dit Leven in mij kloppen.

Indien het mijn streven ware geweest de lezer een beeld te geven van Hem, zoals zich dit vroeger in mijn kleine menselijke kortzichtigheid gevormd had, zoude dit van

weinig nut voor hem wezen. Mijn poging is er naar uitgegaan, Hem weer te geven zoals Hij tot mij komt en Zich aan mij openbaart. Hij is, zoals ik reeds vroeger opmerkte, Eén en Dezelfde als God de Vader: Die, Zijn heerlijkheid omsluitend door onze gestalte aan te nemen, als Christus tot ons is ingedaald en aan het kruis en in Zijn opstanding onze schuld op Zich genomen heeft. Daarmede heeft Hij de verwantschap die ik hierboven aanduidde, doen herleven.

Zo staat Hij voor mijn geest!

Ik heb dezelfde verzekerdheid van Zijn sterven en herrijzenis op de Paasmorgen en dat Hij leeft en ons Zijn eeuwigheidsleven schenkt, als Zijn discipelen, die getuige waren van Zijn kruisdood en van Zijn opstanding. Hij zegt zelf: 'Zalig zijn zij, die niet zullen gezien hebben en nochtans zullen geloofd hebben', en stelt daarmee het getuigenis derzulken gelijk met dat van hen die toen tegenwoordig waren.

Men hoort vaak beweren, dat de christelijke geloofswaarheid slechts één is uit de rij der godsdiensten en geestesstromingen. Het christendom is echter geen godsdienst in de gewone zin van het woord. Waar de andere godsdiensten een leer nastreven die alles beheerst, is Christus Zelf zonder meer de Weg, de Waarheid en het Leven. Hij is de vervulling van wat de andere godsdiensten nastreven. Het hoogste antwoord op het diepste vragen.

Waar de menselijke geest en waar menselijk denken niet verder kunnen, daar komt God Zelf als Christus Zijn

schepselen te hulp en geeft Zijn Goddelijk antwoord.

Nicea zegt: 'God uit God, Licht uit Licht... van hetzelfde Wezen met den Vader, door Wien alle dingen gemaakt zijn'. Deze spreekt tot ons: 'Ik ben de Weg, de Waarheid en het Leven, niemand komt tot de Vader dan door Mij'. Is er afdoender en positiever antwoord denkbaar op de vragen die bij velen rijzen omtrent de 'onzienlijke dingen', zoals Nicea zich uitdrukt? Hier is geen mogelijkheid gelaten voor vaagheid en onbestemdheid of aarzeling. Hier kan alleen sprake zijn van een in letterlijke zin begrijpen *Wie* de Weg, de Waarheid en het Leven is. Van het feit, dat de geheel enige weg tot de Vader loopt over Christus.

Dit is levensverwezenlijking, persoonlijk en daadwerkelijk op het hoogste plan, beginnende thans hier op aarde en zich voortzettend in het toekomstige leven.

Christus heeft mij leren peilen de nood, de wanhoop en de schuld, waarin de mensheid zich gestort heeft door het niet volgen van Zijn leiding, en ook haar schuldbesef dat vaak in haar onderbewustzijn leeft. Hij heeft, zoals ik reeds zei, in mij gelegd die innerlijke bewogenheid, dat begrijpen van dat nameloos leed. Hij heeft in mij doen ontbranden die vurige begeerte dat alles te helpen verzachten, een begeerte waar mijn hart en denken vol van is.

Waar ben ik al niet in mijn lange leven getuige van geweest? Laat ik vooropstellen, dat het mij gegeven was niet blind te zijn voor de vooruitgang die ik op verschillend gebied heb kunnen waarnemen; de maatschappij kan

ondanks hare tekortkomingen ten dezen wijzen op voortgang en ontplooiing. De menselijke geest heeft vindingen gedaan waardoor de techniek een grote vlucht heeft kunnen nemen. Ware steeds het juiste gebruik van deze ontdekkingen gemaakt, waren ze aangewend in overeenstemming met Gods bedoeling: voor het werkelijke welzijn der mensen, dan ware er een gelukkige en voorspoedige tijd aangebroken.

Na dit vooropgesteld te hebben, moet ik de lezer verzoeken zich rekenschap te geven van het bewogen tijdperk waarover dit boek handelt. Aanvankelijk leefde ik onder de beschaving en oppervlakkige kalmte van voor de eerste wereldoorlog, met alle normen van fatsoen welke deze bood; normen, die evenwel spoedig voos, uitgehold bleken te zijn. Toen de horden van de agressor de naburige landen en hun vredige bevolking overstroomden, drongen de tijdingen van ruw geweld en verwilderung tot mij door en kwam 'la bête humaine' te voorschijn.

De vierjarige worsteling, de schok die de gebeurtenissen de volken gaven, de geheel gewijzigde levensomstandigheden, zowel der strijdende als der onzijdig gebleven volken, beletten ten enenmale de voor-oorlogse beschaving terug te keren. Zieltogend zoals zij was, ontbrak haar de veerkracht tot een herrijzenis en de macht om een werkelijke vrede tot stand te brengen. De bodem waarop zij eenmaal was ontsprongen, bleef braak liggen, zodat een ieder erop kon zaaien wat hem goed dacht.

Waar toe dit geleid heeft, hebben wij weldra gezien en

ondervonden. Het kwaad kwam welig op waar de normen der voormalige beschaving waren weggevallen. Nieuwe ideologieën grepen snel om zich heen met de hun begeleidend verschijnselen van geweld en niets ontziende wreedheid. Kortom, de verdierlijkte mens kreeg zijn kansen en eiste weldra vernuft en moderne techniek voor zijn doeleinden op! Ongebreideld eigenbelang nam zijn vrije loop. Verwildering van de zeden nam hand over hand toe. Aan deze toestand raakte de grote 'men' helaas gewend en nog erger, hij leerde daarin te berusten. Wat praktisch gedaan had kunnen worden om het kwaad te keren of althans een halt toe te roepen, verzuimde men op het juiste ogenblik tot stand te brengen.

Op deze daarvoor zo wèl voorbereide bodem begon de tweede wereldoorlog. De onverzadigbare veroveringshonger van een Adolf Hitler werd aanvankelijk betrekkelijk gemakkelijk gestild op de argeloze volken, die zich Hitlers beleid en praktijken nog niet konden dromen, laat staan voorstellen. Hij kon een aanmerkelijke voorsprong behalen, omdat zij nog niet tegen hem waren opgewassen en toegerust. Stomme verbazing en ontsteltenis waren bij deze volken de aanvankelijke reactie.

Doch laat ik hierover kort zijn. Het gaat in mijn betoog om het kwaad in het algemeen en als zodanig en hoe dit in *die* vreselijke jaren om zich heen greep.

Als een brokje sneeuw boven aan een berg loslaat, groeit dit aan tot een lawine, die alles in dolle vaart meesleept tot zij met donderend geweld in het dal neerkomt. Zo is

het ook met het kwade, want het ene kwaad brengt onherroepelijk een erger voort en zo gaat het al maar door en al maar in sneller tempo de afgrond in.

Ziedaar het beeld van de schuld die de mens op zich geladen heeft en van de afgrond waarin hij gestort is. It het wonder dat de mens, wanneer hij dit gaat beseffen, zich afvraagt: hoe kom ik ooit hier weer onder uit? Dat hij gaat twifelen, ja wanhopen aan zichzelf en aan alles en iedereen en, wat wellicht het ergste is, aan de toekomst van de mensheid? Dat hij het gehele bestaan als nutteloos gaat beschouwen?

In de marteling van deze zwarte nacht der ziel waant hij zich voor altijd verloren.

Christus heeft mij boven dit alles uit opgeheven en Gods Werkelijkheid laten zien. Hij heeft mij doen zien, dat de mens, ondanks dit alles blijft Gods kind, door de verlossende kracht van Christus, die iedere diepte van verlorenheid door Zijn liefde herschept in de hoogte van het kinschap van God.

Waar gij heenziet, waar gij ook heendenkt, gij zijt en ademt in een heelal, dat geregeerd wordt door de wijsheid en het geduld, welke uit die Liefde voortkomen. Alom treft gij de uitstraling van Zijn wezen. Kan het anders of een onuitsprekelijke blijdschap hierover maakt zich innerlijk van U meester, een machtig verheugen tevens over het heil van die onmetelijke schepping.

Zó is ons Christengeloof, *dit* is Christus' boodschap voor alle mensen! *Die* mogen wij uitdragen, *die* is het geheim

van onze geestkracht, die wij moeten omzetten in daden, groot en klein, iedere dag opnieuw.

Zie als Abraham op naar de hemel, naar het lichtende sterrenheir, met alle leven dat Hij daarop heeft voortgebracht. Zie met de nieuwste, krachtigste kijker zover als zijn lens reikt en besef, dat dit beeld zich buiten ons gezichtsveld ontelbare malen herhaalt, zodat wij de uitgestrektheid van Gods schepping niet eens kunnen bevroeden en bedenk, dat Hij, die U en heel Zijn mensheid aan het Kruis verlost en herschept, Degene is Wien 'alle macht gegeven is in hemel en op aarde'.

Lezer, wat hier voorafging, komt op ieder van ons persoonlijk af en plaatst ons allen voor de vraag of wij bereid zijn het heil, dat Christus ons biedt, te aanvaarden en of wij ons willen voegen naar Gods Vaderlijke ordening.

Zijt gij bereid alle vraagstukken in de geest van Christus te helpen oplossen, geen enkel uitgezonderd? De handen ineen te slaan voor de opheffing van misstanden, van armoede, honger, ontheemding en misdaad, waar deze voorkomen? En alsoo handelend onzekerheid en vertwijfeling te doen verkeren in vertrouwen, in hoop en in geloofsverzekerdheid?

Of verkiest gij eigen begeerten na te streven, in eigen kortzichtigheid paden te betreden en plannen te beramen, welke onverenigbaar zijn met Gods bestel? Deze zullen, na veel onheil voor de enkeling en de gemeenschap te hebben aangericht, uiteindelijk luchtkastelen blijken te

zijn. Ja, erger nog, de gevangenschap van onze tijd bij de machten der duisternis voortzetten.

Heden en toekomst zullen moeten bewijzen of die bereidheid er is.

Wij moeten niet vergeten het *heden* te zien als de weg naar wat *eenmaal komen zal* en beloofd is, namelijk dat ‘Hij alles in allen zal zijn’. Dat het uitblijven hiervan gezien moet worden in het ware Licht, dat van Zijn Liefde en van Zijn geduldig afwachten, teneinde *allen* tot het laatste toe een volle kans te geven uit hun duisternis te komen tot Zijn wonderbaar Licht.

Lezers, voordat ik mijn pen neerleg, wil ik U nog mededelen, dat wat ik in dit laatste hoofdstuk heb gezegd als openbaring in mijn leven is gekomen.

Thans beschouw ik mijn opdracht vervuld, namelijk U een beeld te geven hoe alles in mijn leven geleid is en betekenis heeft gehad in Christus' hoge plan. Niet dat daarmee het eindpunt bereikt zoude zijn van de Leiding die mijn leven bestiert; Die gaat ononderbroken voort, evenals mijn taak. Deze laatste gaat, als Christus mij tot Zich roept, mee in het nieuwe leven dat mij wacht.

Ik bid, dat Christus' blijdschap over Zijn hele mensheid kome en haar blijdschap in Hem vervuld worde.

Hij staat aan de deur van haar hart en klopt. Indien zij Zijn stem hoort en de deur opendoet, zal Hij tot haar ingaan.

APRIL 1955

Lijst van illustraties

Schilderijen en tekeningen van de schrijfster

205	Bosrand. Krijttekening
207	Fjord. Krijt met waterverf
208	Dennen op heide. Waterverftekening
209	Bosgezicht. Krijt met waterverf
210	Denneboom. Olieverfschilderij
218	Märok-Geiranger Fjord. Krijttekening
223	Bygdin. Uit mijn raam. Krijttekening
232	Eenzame boom. Waterverftekening
293	Stubbings House. Olieverfschilderij
406	Dennenbos. Houtskooltekening
435	Bosrand. Waterverftekening
436	Zonnebloemen. Krijttekening

Foto's

10	Willem de Zwijger Borstbeeld in paleis Het Loo <i>Foto Ed Suister, Amsterdam</i>
14	Koningin Juliana bij het portret van Juliana van Stolberg, in de Nederlandse Ambassade te Parijs. Het stuk werd tijdelijk afgestaan uit particulier Amerikaans bezit. <i>Foto S. Presser, Amsterdam</i>
18	Met Vader <i>Foto Kameke, Den Haag</i>
21	Koning Willem III in admiraalsuniform Schilderij van P. Josselin de Jong in paleis Het Loo <i>Foto Ed Suister, Amsterdam</i>
24	In de ponywagen. Met Moeder, 1887 <i>Foto Kameke, Den Haag</i>

- 37 Met Moeder, 1883
Foto Kameke, Den Haag
- 42 Koningin Emma, in de tijd van het regentschap, 1890
Foto A. Zimmermans, Den Haag
- 44 Met Moeder, 1884
Foto Kameke, Den Haag
- 65 Groothertogin Sophie van Saksen-Weimar, Prinses van Oranje-Nassau, zuster van Koning Willem III
- 80 Koningin Wilhelmina, 1896
Foto Kameke, Den Haag
- 90 Op weg naar de Nieuwe Kerk, 6 september 1898
- 99 Met Hertog Hendrik van Mecklenburg-Schwerin te paard voor Het Loo, 1900
Foto Wegner & Mottu, Amsterdam
- 101 Prins Hendriks Vader, Groothertog Friedrich Franz II van Mecklenburg-Schwerin in zijn jachtwagen
Schilderij in paleis Het Loo
- 105 Prins Hendrik, rijdend door de koninklijke domeinen
- 107 Prins Hendrik in jachtcostuum
Foto Ebner, Den Haag
- 108 In Fries costuum met Prins Hendrik
- 122 Prins Hendrik bij de reddingswerkzaamheden na de schipbreuk van de 'Berlin', 1907
Schilderij van Gerard van Hove in paleis Het Loo
Foto J.A. Stevens, Amsterdam
- 124 Prins Hendrik als padvinder
Foto H. Deutmann, Den Haag

127	Prinses Juliana met haar Vader
127	Prinses Juliana met haar Moeder
128	Koningin Emma met Prinses Juliana <i>Foto van Koningin Wilhelmina</i>
131	Juliana met Helga

- 153 Prins Hendrik op het bureau van ‘Het Nederlandsche Roode Kruis’
Foto Ziegler, Den Haag
- 167 Prinses Juliana aan het strand te Katwijk
- 185 Het Koninklijk gezin op Huis ten Bosch in costuums, die drie eeuwen te voren in ditzelfde huis gedragen werden
Foto H. Deutmann, Den Haag
- 187 Prinses Juliana met haar paard
- 201 Grootmoeder en kleindochter, paleis Soestdijk
Foto van Koningin Wilhelmina
- 214 Koningin Emma en Groothertogin Maria van Mecklenburg-Schwerin, 1922
Foto van Prinses Juliana
- 220 De ‘Borgund Stavkirke’
- 238 Na het promotiediner van Prinses Juliana, 1930
Foto H. Jonker, Leiden
- 247 De Koningin-Moeder
Foto Ziegler, Den Haag
- 248 Koningin Emma op bezoek in een ziekenhuis
Foto Verenigde Fotobureaux, Amsterdam
- 249 Defilé langs de baar van Koningin Emma, maart 1934
- 252 De witte uitvaart van Prins Hendrik, juli 1934
Foto Verenigde Fotobureaux, Amsterdam
- 253 In het wit, 1934
Foto Ziegler, Den Haag
- 257 Prinses Juliana en Prins Bernhard bij paleis Noordeinde, september 1936
Foto Polygoon, Haarlem
- 265 Het Prinselijk gezin in de mobilisatietijd
Foto van Koningin Wilhelmina

- 271 Prinses Juliana met haar kinderen in de meidagen van 1940 op Huis ten Bosch
Foto van Koningin Wilhelmina
- 325 Prinses Juliana op bezoek bij de Roosevelts
- 330 De Prinsesjes en hun vriendinnetje bij hetzwembad, Canada
Foto van Koningin Wilhelmina
- 340 De Koninklijke familie na de doop van Prinses Margriet in Canada, 1943
Foto Anefo, Amsterdam
- 360 Prinses Juliana, met haar kinderen in Canada, 1944
Foto Rijksvoorlichtingsdienst, Den Haag
- 365 Prins Bernhard, bevelhebber der Nederlandse strijdkrachten, Eindhoven, september 1944
Foto B. Postema, Eindhoven
- 371 Koningin Wilhelmina temidden der Nederlandse kinderen in het kindertehuis in Coventry
Foto Pictorial Press, London
Copyright N.V. De Arbeiderspers, Amsterdam
- 377 Voor Oranjarahaven te Londen, 1944
Foto Anefo, Amsterdam
- 388 De overschrijding van de Nederlandse grens bij Aardenburg, maart 1945
Foto British Official Photograph, London
- 389 Koningin Wilhelmina in gesprek met Zeeuwse vrouwen te Sluis
Foto Anefo, Amsterdam
- 390 Koningin Wilhelmina neemt de margriet van haar mantel en legt deze neer op een plaats waar vrijheidsstrijders stierven
Foto Anefo, Amsterdam

Koningin Wilhelmina inspecteert
Nederlandse strijdkrachten op bevrijde
bodem, voorjaar 1945

Foto Pictorial Press, London

- 393 Stoottroepen trekken voorbij
Foto Anefo, Amsterdam
- 395 Koningin Wilhelmina doet een beroep op de Limburgse mijnwerkers om hun beste krachten te geven, nu de aan de oppervlakte gebrachte kolen voor het eigen volk zijn en de kolenschaarste zo groot is, maart 1945
Foto Rijksvoorlichtingsdienst, Den Haag
- 423 Winston Churchill bracht in mei 1946 een bezoek aan ons land
Foto New York Times
- 423 Bezoek aan Koning George VI. Vliegveld Croydon juli 1946
Foto Keystone Press, London
- 431 ‘Leve onze Koningin!’ 4 september 1948
Anpfoto, Amsterdam
- 433 Koningin Juliana met haar gezin op het balkon van het paleis op de Dam, 4 september 1948
Associated Press, Amsterdam
- 438 Koningin Juliana met Prinses Marijke
Foto Cas Oorthuys, Amsterdam
Copyright Rijksvoorlichtingsdienst, Den Haag
- 440 Paleis Het Loo, voor de verbouwing (zie bladzijde 129)
Foto van Koningin Wilhelmina